

2026

ГОД
ЕДИНСТВА
НАРОДОВ
РОССИИ

Минги Касу Элбрус

- Шахмырзаланы Саид туугъанлы – 140 жыл.
- Къайталаны Исмайыл. Таулу тасхачыны хапары. Роман.
- Атмурзаланы Фатимат. Хапарла.
- А.С. Пушкин. Назмула.
- Олжас атлы алам.

ISSN 0234-8128

3. 2026

НАРТ СЁЗҖЕ

* * *

Къаргъышчыгъа кёз тиймез эди,
Нек десенг, тиери тийген эди.

* * *

Къарт къартайды – журт таркъайды.

* * *

Къарт къуш мал учуна къонмаз.

* * *

Къартлагъа сабий – жубанч,
Сабийге къартла – къууанч.

* * *

Къартла чёгерле огъары къууушха,
Жашла – жигерле, чабарла жумушха.

* * *

Къартланы сёзлери – нартланы сёзлери.

* * *

Къартны башы – чал, сёзю – бал.

* * *

Абынмазлыкъ аякъ къайда,
Жангылмазлыкъ жаякъ къайда?!

* * *

Адам къолгъа адам суююп къарамайды,
Амалсыздан къарай эсе, бермей жарамайды.

* * *

Умут – тау башында,
Ажал – инбашында.

* * *

Уллу сёлешме да, уллу къап.

* * *

Урланган затда берекет жокъ.

* * *

Умутсуз жашау – отсуз кесеу.

* * *

Урлагъан – эки кёз,
Къарагъан а – минг кёз.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (247) май – июнь 2026 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додулары А. Т.

Редколлегия:

Бепайлары Муталип
Бейтуугъанлары Исмаил
Гадийлары Ибрагим
Газаланы Амина
Додулары Аминат
Ёзденлары Альберт
Ёзденлары Фатима
Ёлмезлары Мурадин

Зумахъуллары Танзиля
Мусукалары Сакинат
Османлары Хыйса
Созайлары Ахмат
Табакъсойлары Мухтар
Таукенлары Борис
Шауаланы Разият
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2026

А. С. ПУШКИН

АЛТЫН БЛА БОЛАТ

«Бар не – мени!» – деди алтын.
«Бар не – мени!» – деди болат.
«Сатылыныр!» – деди алтын.
«Сыйырылыр!» – деди болат.

1825

ТЕНГЛИК

Не тенглик? Шашхын эсирмеклик,
Кёлкълалдылыкъда, сархош лахор.
Кёзбаулукъ махтау, эринмеклик
Не ат башындан къарау, зор-хор.

1824

МЕНИ ЭПИТАФИЯМ

Бу, Пушкин къабыры, ол музаны жаныгча,
Тёре, эринмеклик, суююнч къуп ёмюрюн:
Игиликледен кери, алай бил, жокъ аныгча,
Тейри адам! Сыйла, кёрюн!

1815

КЪЫШ ЭРТТЕН

Сууукъ да, кюн да – кюн сейирди!..
Жукълапмыса? Жюрек тенг бирди –
Заманды, ариу, терк уян:
Хошлукъ къысхан кёзню ачарча,
Шимал Аврора къучакъларча,
Шимал жулдузча, аякълан!

Кече, эсдеми, жел улуйду,
Мутхуз кёкде да чарс уллуду;
Онган тамгъача, шайча ай,
Булутладан аз саргъалады.
Сени да мудахлыкъ алады –
А бюгюн кюн – аламатлай!

Тюз дум-ала, кюн жарыгъанча,
 Бар жер, кюйюз бла жасалгъанча,
 Къарчыкъ жата, жарый кюнде,
 Чууакъ агъач да къаралады,
 Назы къаудан жашил жанады,
 Суучукъ ойнай буз тюбюнде.

Отоу саулай жарыкъ алады,
 Дуу! Чачырай, оту чарлайды,
 Жанады, от ура ёрге,
 Ой, орундукъ къатда къурурмек...
 Биз чанагъа уа буюрурмек,
 Къонгур байтал терк жегерге?!

Эрттен къарда уча билирбиз:
 Татлым, бирге биз берилирбиз –
 Жюйрек атны баргъанына.
 Биз акъ аулакълагъа жетербиз,
 Жалан агъач таба ётербиз,
 Андан – черек жагъасына!..

1829

КЪАРГЪАГЪА УЧА КЪАРГЪА

Къаргъагъа уча къаргъа,
 Къаргъагъа къычыр къаргъа:
 «Шор къаргъа, тюшлюк башларча,
 Бармы жер, ачлыкъ ташларча?»
 Къаргъагъа къаргъа къарай:
 «Бил, зауукъ тюшлюк сакълай,
 Тюп-тюзде терек къурунду,
 Пелиуан къатда сууупду.
 Нек, алай къалай ёлдю,
 Лячинни туура кёрдю:
 Къатында – байталчыгъы да,
 Узакъда – къатынчыгъы да.
 Чегетге лячин учду,
 Байталгъа душман къонду;
 Къатыны эрин сакълайды,
 Сау сунуп, жолгъа къарайды».

1828

БУЛУТ

Булут, деу борандан кѣалгѣан устуккуча,
Кесинлейин, кѣкде учхан мурккуча,
Кесинлейин, мудах аумалыкѣда,
Кесинлейин, кюннге кѣаугѣалыкѣда.
Алгѣаракѣда азат, кѣыстау учханса,
Юрке, элиягѣа кѣучакѣлатханса;
Эшитиле сейир гюрюлдеуюнг,
Жут жер кѣандыр – жауун бу силдеуюнг.
Болду, думпай мындан! Заман жетгенди,
Жер зауукѣлукѣ алды, боран кетгенди.
Желчик, терек чапракѣ да ийнакѣлай,
Сени хошлукѣ кѣкден кѣыстагѣанлай.

1835

КѣАЯ КѣЫЗЫ

Улуйму чегетде биреу,
Зурнай таууш, кѣк кюкюреу,
Жырлаймы кѣыз да тѣш кѣатда –
Хар тауушха,
Ёз кѣатлауун узакѣ чатдан
Кѣайтар артха.
Тюшюннгенлей кюкюреуге,
Боран, толкѣун гюрюлдеуге,
Сюрюучюге эригенлей –
Жууап бердинг:
Санга ол жокѣ... Бир кесинглей –
Поэт, ишинг!

1831

ГЮРЖЮ ТАУЛА

Гюржю дуппурлада жатхан ашхам – чарслы,
Арагва аллымда чапхычды;
Бар жарсыуум – ырахатлы, жарыкѣ, кѣарслы,
Жарсыу – сени таба элтген басхычды.

Санга, жангыз санга... менде мудахлыкѣны
Жарсытмай зат, жүрек тыхсытмай;
Жаным жанады жангыдан, сую аны,
Шо суюгенден таза жарсытмай!

1829

Болмаз жерде насып... Тёзюм эсни бийлепди,
Эртте сукъланч къадар эсни сёзлей ийлепди –
Эртте, арып, мискин къачар умут – менде,
Иш арагъа суйюнч къала мындан кенгде!

1834

АЙТЧЫ ЖЫР, ЯМЩИК

Тюз таза да кюмюшлейди,
Къар толкъун а – дум-ала.
Ай жарый, юч ат бирлейди:
Къар жолну уча ала.
Айтчы жыр: жолунг узунду
Барыуда, къарангыда.
Халкъ жыр жүрекге асыгуду,
Кюч бере – арыгъанда.
Айтчы жыр, ямщик! Аямай –
Жол суйдюр, зауукъ алдыр.
Ай жарыкъ, жылыу жаялмай,
Жел улуу – эде къалыр...

1833

НЯНЯГЪА

Къыйын кюнде сен къоруудаса...
Къартайгъанлай кёгюрчюном!
Кесинг нарат сен агъачдаса,
Сакълай мени – сабий кюнюм.
Терезеге терк-терк къарайса,
Жарсыгъанлай, ашыкъгъанлай.
Хар чакъ сайын чыкла санайса,
Жыйры къолла да къалтырай.
Эски къабакъ таба, къайдан да,
Къарай-къарай узакъ жолгъа:
Жарсый, сез боллугъун алдан да –
Ол, жүрегин бер къозгъаугъа.
Умут сейир эде...

1826

ПАТЧАХ ЭЛЛИ ЭСГЕРТМЕГЕ

Къошуну, суу толу, ташха туюшуп, кыызчыкъ жарсыйды.
 Кыызчыкъ мудахлыкъда, къошун сыныкъ да тутханлай.
 Не сейир! Муру-чуру орун бизге суучукъ быргъайды,
 Кыызчыкъ, ёмюр суугъа мудах къарай, олтургъанлай.

1830

МУЗАГЪА

Гитчеликден мени айырмалы сюйгенсе,
 Сен жетибыргъылы къобуз манга бергенсе.
 Ол суюдюмлю тынглай: мен аз кюлюмсюрей,
 Кыамиш тешикледе жарыкъ таууш ийлей,
 Согъа башлай, аз-аз къарыу алгъанча,
 Салауатла тейриледен манга къалгъанча,
 Мамыр жырла – фригийледен манга саугъа.
 Эртген-ингир мен бериле сукъланыугъа:
 Ол дигирал кыыздан билим, дерсле алгъанма,
 Кыууаннгандан сейир-тамашагъа къалгъанма;
 Муза чырай бетден чачын женгил ата,
 Алып сыбызгъыны менден – жаны къата,
 Кыамиш аны солууунда тюз жанланнганча,
 А мен да ёреме, тейри ёнден толгъанча!

1821

ДЕЛИБАШ

Дуппурла арты атышды;
 Биз, ала – анга къарай;
 Тёбеде, къазакъ къатышды,
 Делибаш къагъышханлай.
 Делибаш! Жетеди лава,
 Жанынга къоркъуу алда;
 Терк амин жетер жаула бла:
 Сюнгюлюк башынг – анда.
 Эй, къазакъ! Алгъа чабышма;
 Делибаш, учуп жетер,
 Кылычы – жютю, къагъышма,
 Башынгы алып кетер.
 Бир бирге экеу учалла...
 Терк къарачы! Иш къалай?..
 Делибаш, башын алалла,
 Ол къазакъ да – башсызлай.

1829

ЭПИГРАММА

Палах туююл, эсенг поляк:
Костюшка – лях, Мицкевич – лях!
Болсанг да, не анда – татарин,
Мында да – кёрмейме айып!
Чүйют да – турмачы жарсып;
Палах, болсанг – Видок Фиглярин.

1830

ТЫРНАКЪЛАДАН ТАНЫЛ АРСЛАН

Назму жокку сызгыр, мен оюмламай –
Ала басмалана атсыз алай.
Журнал зымшыкъ, статья жазды уялмай,
Ашыгышлы аны ол басмалай.
Нечик?.. Манга не бу баштакъ малгъун а,
Онг жокъду-жокъ оюн тап кымаргъа:
Таныл мен тырнакъдан, бир терк окъуна,
Къулакълары – аны да таныргъа!

1825

СЕЙИРСИННГЕН

– Не жангылыкъ? Кёре Аллах кеси...
– Алдатма! Эй, баям, бир зат билесе?
Айып болсун, тенгден букъдур несин,
Тюз жауунгуча, сыпыртлай, кюлесе!..

Ачыуланypса: кеч, къардаш, неге?
Сен бол ачыкъ: бир сёз окъун, шо айтчы...
«Ах! Къойчу, мен сезген санга неге,
Телисе, ашыгыш артха къайтчы...»

1814–1816

ОНОУЛАШЫУ

Ийнан: учса саскы, дидин, ургъуй –
Тёп-тегерек – палах, бу зызылдауду,
Сен турма сёлеше, жарсый-булжуй,
Санга къажаулукъ – уулу сылтауду:

Керти, сабыр болсанг да – болушмаз,
Тюзлюк жолгъа салдым деп – огъурама...
Ачыуланыу – гюнях, акъыл къалмаз,
Андан эсе керек – жут эпиграмма.

1824

ПОЭТ БЛА ПРОЗАЧЫ

Неге, прозаик, сен жырлайса?
Сюйген оюм манга къатлайса:
Аны чуун жютюлетип,
Мушаш сёзден къанат этип:
Аны жия къылгъа мен орнатырма,
Жууаш садакъ бюгерме аяусуз,
Андан алай мен атдырырма,
Болур хар бир душман да къарыусуз!

1825

ЖУКОВСКИЙНИ СУРАТЫНА

Сёз хатыны энчилиги – асыуду:
Ёмюрлени зарлыкъларын хорлай,
Аны сезиу – жаш тёлуге къарыуду,
Кёлден жарсыулукъну жашыргъанлай,
Тири, къууанч оюмлукъгъа барыуду!

1818

СЕЙИР ЧАКЪЛАЙ, ЭСИМ САКЪЛАЙДЫ

Сейир чакълай, эсим сакълайды:
Шам ууахты – тубегеним,
Ол ууахты – салауатлайды,
Тамашалыкъ, жан элгеним!

Инжилмекден – хайран маслайма,
Хошлукъ табалмай, гузаба,
Ауаз нечик ариу – жырлайма,
Тюшдеча, ызынгдан чаба.

Бара жылла. Боран борайды,
Тёрлюгюнгю чачырата,
Шам ёнүнгю кери быргъайды,
Къыстау эсден да къората.

Тыгъырыкъда, тюз зинданча.
Бош сюркеле, бир керексиз.
Бир тейрисиз, тюз тумандача,
Ёле ангсыз, суймекликсиз...

Жан жангыдан уянганлайды:
Дагъы санга тюбегеним,
Ол ууахты – салауатлайды,
Тамашалыкъ, жан элгеним!

Жюрек да хур зауукълукъдады,
Дагъыда танг ата анга.
Жаным да учунуулукъдады,
Жашау, кёз жаш да – бир санга!

1825

ПОЭТТЕ

Поэт! Халкъны суймеклигин сен багъалама,
Махтаулукъну къууанчлыгъы бек терк кетер.
Эшсенг жыйын хархын, сюдюн – акъыл ташлама:
Сен къатылай къалал, сабыр, хыны, жигер.

Сен шах: жаша кесинг. Рухлукъ ойну алдама,
Бара ары, азат акъыл элтген таба;
Суйген иште, жетишимден къууанч таба,
Излемейин саугъа, зат кишиден даулама!

Бары – бир кесингде! Кесинг бийик сюдюнг;
Этген иште – усталыгъынг, айтыр сёзюнг.
Анга разы эсенг? Усталыкъны сыйларса!

Разыса! Бар хыйла жыйын сёксюн бирден,
От жагъанга да тюкюре, башсыз серден,
Сабий оспарлыкъгъа ансдан, суукъ къарарса.

1830

ГЮЛЧЮК

Гюлчюк къуруп, мууал, ёксюздю,
Жансыз, кеси китапчыкъда;
Эсим ансыз ёксюздю,
Жаным жарсый анг ышыкъда:

Къалай, не жаз, къайда чакъгъанды?
 Ол терк ёсдюмю? Ким юздю,
 Кимни къолу аны салгъанды?
 Бери уа нек, къалай тюшдю?

Тюбешиуге атап къойдуму
 Не жоралап тансыкълыкъгъа?
 Не узакъдан салам болурму,
 Аулакъ, эрттен жарыкълыкъгъа?

Бу бир, бирси – жашапмы, сауму?
 Къайда жашау ол мюйюшчюк?
 Не огъесе ала да – шауму,
 Мууал болгъанча бу гюлчюк?

1828

ЭЛЕГИЯ

Шашхын оюн жылла кетежеги баямды,
 Ол, баш ауруу, терслик жыйгъан орамды.
 Кетген кюнле иче, тюз чагъырлай,
 Эскиреги, жаннга бол – асыулай.
 Жолум – мугур. Тежегени – жарсыуду,
 Бек толкъунлу тенгизинде – барыуду.

Алай мен суймей, тенгим, ёлюрге;
 Мен жашауну сюеме кёрюрге;
 Кёп сыйларын къууанч мени билеме,
 Бушуу-жарсыу арасында аны сеземе:
 Бирде мен, биягъы, насыплылай,
 Ой жазаны кёз жашлада жырлай;
 Алай болурму? Кюн бата, жарырма,
 Суйюнч ышармишге кючу къарырма?!

1830

ЭСГЕРИУ

Ёмюр чагъынг жетсе, шошайыша ёнюнг,
 Шумсуз шахар, кючюн булгъайды;
 Азчыкъ кёрюннгенлей, къачар сенден кюнюнг,
 Кюндюз жукъунг – ишге саугъады;
 Бу заманда манга жюрюйдю шошлукъда
 Сагъат, азаплыкъны чачханча:
 Жукъусузда, селеймейин, жана къанда
 Жарсыуларым, жиян къап алгъанча;

Умут кыйнай, къарыусузлукъ алгъан эсде –
Сыйынгысыз, оюм ауурду;
Эсгериуле, кёз туурамда, бары эсде,
Бу соруулу, уллу къарыуду;
Жийиргенчли жашаууму окъуй былай,
Мен титирейме, къаргъайма –
Ачы таралгъанлай, кёз жаш да – баргъанлай,
Жарсыу тизгинледен къарайма...

1828

ЖАШАУ АРБА

Былай тургъан бир бек кыйынды,
Ашыгышлы арба бара:
Башчы – тири, заман – жагъынды,
Олтургъанлай, алгъа къарай.

Биз туугъанлы бу арбадабыз,
Хазырлыкъда жан ташларгъа.
Эринчеклик, бек налатлайбыз,
Къычыр: кет-кет... узакълагъа!..

Тюшге бу жигитлик кенгдеди,
Бу силкиниу бизни чайкый.
Бирде – къапхакъ, бирде – жаргелди,
Къычыр: «Тынчайчы, телекай!»

Бара арба, тюз алгъадача,
Кечегиде, жууукъ анга.
Теке къалкыу, биз жукъудача –
Заман къууа атын тангнга.

1823

ЧЫПЧЫКЪЧЫКЪ

Мен, сейирге къала, къарайма,
Ата-баба бу адетге:
Чыпчыкъчыкъны мен азатлайма,
Жазлы байрам, бу кюн бетге.

Мен кесиме жубанч тапханма;
Бош тарыкъмазча тейрима,
Шо бир жанны бошлайлгъанма:
Бек къууанчылыма ёреме!

1823

ДОРИДАГЪА

Мен ийнана, мен суй, жүрек излем бийлерча...
 Угъай, бу багъалым, кёзбаулукъну кечмезча;
 Неси да – кертили: кюсеулю отлай,
 Асыл, уялчакълы мёлеклиги хорлай.
 Кийимини, сёзлерини деберлигича,
 Эркеликли атны, сабий энчилигича...

1820

БУ КЮЗ НЕЧИК КЁПГЕ МЫЧЫЙДЫ

Бу кюз нечик кёпге мычыйды,
 Жукълап къалгъанча арбазда,
 Бар табийгъат кышны сакълайды.
 А къар жауду да январьда:
 Кеч, кесинлей, эртте уяна,
 Терезеден кёрдю Татьяна:
 Тангнга агъаргъанлай арбаз,
 Гюлле, юй баш, хуна – къар бас,
 Терек болгъан – къар кюмюшде,
 Чыктынжикле да – мюйюшде;
 Хар мияла накъыш къучакъды,
 Тау бетледе къар жумушакъды;
 Къыш кюйюзю – аламатлыкъ,
 Тёгерекде – тамашалыкъ.

Ма кыш!.. Элли къууанчыкъдады,
 Ол чанада жол жангырта;
 Аны аты жарсылукъдады,
 Аякъ кючден жоргъалата;
 Къар бараза ол чачдырады,
 Шерже гыты алгъа барады;
 Ямщик – кеси жерчигинде,
 Къызыл къушакъ да – белинде;
 Арбаз жашчыкъ нечик чапхычды,
 Чаначыкъгъа кючюк олтурт,
 Кеси атны ишин толтурт;
 Бармакъчыгъы, юшюп, ачийды:
 Ачий бармакъ, кюле алай,
 Терезеден ана булгъай...

1826

КЮЗ-КЪАЧ ЖЕТДИ – АЛТЫНКЪАНАТ

...Кюз-къач жетди – алтынкъанатча:
Бар табийгъат, сазбет къалай,
Ёлюрюне жасалгъанлай...
Шимал да, булутун къуугъанча,
Юфгюр, улуй – кеси майна:
Келеди къыш, накъышлана.

Келди, чачырады, устуккуча,
Тагъыл эмен бутакълагъа да;
Жата толкъун, тюз кюйюзлюкча,
Тебе къатда, аулакълада;
Жагъа, тохтап къалгъан суудада,
Сыйдамлыгъы, къуулу чарсдада,
Жарый сууукъ. Биз къууана,
Сур къыш – ана, жубанчына!..

1828

БЕК АЙБАТ, ЖАРЛЫ ШАХАРСА

Бек айбат, жарлы шахарса,
Жесирлейди субайлыкъ,
Кёк, кёксюл-жашил – мутхузса,
Эригиу, сууукъ, ташлыкъ –
Мен алай азчыкъ жарсыйма,
Бу жерде анда-санда
Аякъчыкъ атлай, сыйлайма,
Жел, алтынча, – чачында...

1828

НАЗМУЧУНУ ЖОЛУ

Ансдан къулакъ эштеди
Зат;
Тели-мелиликдеди
Хат;
Хапарлыкъда къыйнайды
Жан;
Зарфлай а къабырлайды
Сан!

1817–1820

СИЗНИ СЮЙДЮМ: СЮЙМЕКЛИКЛИ БОЛУРМА...

Сизни суйдюм: суймекликли болурма...
Селеймейин жарый ол къанымда;
Алай андан мудахланып да турма,
Сизге хошлукъ излеу бу жанымда.

Сизни суйдюм шумсузлукъда, ийнанмай,
Къуру ишекликде, ийменмекде;
Сизни суйдюм, жарыкълыкъдан къаналмай,
Башха да сюлсын тюз бу чекде.

1829

*Къабарты-Малкъарны халкъ поэти,
Россейни Александр Чаковский атлы «Орус кёчюрме»
деген номинациясыны лауреаты
БЕППАЙЛАНЫ Муталип кёчюргенди.*

ТАМАША ЖАРЫКЪЧА СЮЙМЕКЛИК

Бар эсе поэтлингиг,
Жап-жарыкъ эсенлигинг:
Хар жанны бил багъалай,
Патчахха да – тюз алай...

БИЧУРИНЛИ КЪЫТАЙ

Жет-жет ары: Къытай – Бичуринли,
Болгъанча – бар Союз – Мичуринли!..
Бил, Пушкин, жууукълукъ, излей тенглик,
Этди анга кеси да билеклик!
Жокъ-жокъду бюгюн Къытайдан залим,
Андан келир бизге уллу билим:
Ары бирден кечикмей жетейик,
Бичуриннге ыспас да этейик!

20. 03. 2022

ВАН ГОГ

Ван Гог – жолда,
Жолда-къолда,
Тюз тейрилей,
Жарый алда...

14. 04. 2020

ОЛ УЧХАНЛАЙ ДИНГИЛКАДА

Давушагъа

Уча, терк-терк – Атакагъа,
Уча, терк-терк – Анакагъа;
Ол алагъа тагъылгъанлай,
Дингилкагъа къагъылгъанлай..
Татлы тенглик да этгенлей,
Учургъанлай, терк элтгенлей:
Жауун билди жеталмазын,
Къуууп бизни озалмазын!
Суу-саламлыкъ татханлыкъгъа,
Макъа жырлыкъ болгъанлыкъгъа..
Уч-уч, минип дингилкагъа –
Анакагъа, Атакагъа!..

ЖУЛДУЗ ГЮЛХАНАЛАЙ

Риммагъа

Женгил бурулгъанлай,
 жулдуз гюлханалай,
Жете-жетмез багъалыма,
 жарыгъанлай...
Сени бек тансыкълай
 бу къар хапучукъла:
Сюйгенлерин баямларгъа,
 ашыкътгъанлай!..

17.12.2018

ТАМАША ЖАРЫКЪЧА СЮЙМЕКЛИК

Тамаша жарыкъча суймеклик,
Кюн балхамлыкъда да кюймеклик!
Къалгъаны бары да бошду-бош:
Керексиз къыл-къылча – кюлмеклик...

04.12.2021

ЮШТЕТДИ

Бу юштетди, иссиликден къача,
Къагъыт жилинчыкъда къалай уча,
Бар жангылыкълагъа жолла ача!..

ЖАРЫУЛУКЪ

Жокъ-жокъ бизде къайгъырыулукъ,
Санда болгъунчу жарыулукъ:
Санда болгъунчу жарыулукъ,
Биз ташчабыз, состар урлукъ!..

31.07.2022

БИЗ ШАГАЛ ОРАМЫНДА

Биз Шагал орамында –
Суратчы къучагъында:
Биргелей атлай алгъа,
Тансыкълыкъ уллу мында!

ТЕЙРИЛИК – ХАР ТАУЛУДА

Тейрилик – хар таулуда,
Гитчеде ол, уллуда:
Бар халкъны сыры – анда,
Къадарлыкъ бу болумда!

ТЮТЧЕВЛИЛИК

Тютчевлиликден – бар къарыулукъ,
Деберлик, къурчлукъ, арымаулукъ;
Бир сенденди да Тютчевлилик –
Россейде къыралчылыкъ, бирлик!
Барыудан болмаз да талмаулукъ!

САЛАУАТЛАЙ

Шыбырдауум, бир бек апчып,
Кетди сууда, менден къачып:
Черек, сёзюн айтыр, жарый-жырлай,
Салауатлай, сууун чачып!..

ТЮРКОЛОГ ЛЕВ ГУМИЛЁВХА

Тургъуз ханлыкъланы жортууулгъа,
Ёмюр барыулугъун ала къолгъа...
Жан къайтара дангыл аулакълагъа,
Бурунгулукъ тууа къыраллыкъгъа!

06.10.2022

КЮНЮБЮЗНЮ САКЪЛАГЪАНЛА

Сиз мендесиз,
Хар бирибиздесиз –
Миллионла, миллионла –
Урушладан,
Къанлы къазауатладан
Къайталмай къалгъанла!..
Сиз терендесиз,
Жюрек терениндесиз:
Жангыдан тирилесиз,
Хар кюнюбюздесиз –
Кюнюбюзню, жаныбызны
Сакълагъанла!

КЕСИ АЛАЙ – БИЧАКЪЧАЛАЙ

1

Женгил, къайда да хауалай,
Ары-бери терк учханлай:
Ол бичакъчыды-бичакъчы,
Кеси – жютю, бичакъчалай!

2

Бар тепсеуле – аламатла,
Нечик кёзле къаматдыла:
Юйрен, келе, аякъ ала –
Испанлыла, британлыла!..

17. 11. 2022

ТЮЗ ТАШЧАМА

Сени излей, тюз ташчама,
мында къышлай, жайлай;
Жолла айырылгъан жерде, къуру сакълагъанлай:
Бурун тюбешгенде, жүрек жырлай,
учунганлай!..
Энди ёксюз кеси, къая жухдан атылгъанлай...

17. 07. 2023

ТЕРЕК БИЗГЕ САЛГЪАНЧА МАТ

Жер жюзюнде бек-бек сейирди,
аламат;
Терек бир-бир кесиди тутурукъ,
къыймат:
Сёгюмлени быргъай, иймениулукъ
къыстай кери –
Бизден, къайда, эсли терек – хар чакъ –
салгъанча мат!..

КЪАРАЧАЙНЫ САЛАУАТЫ

Семенланы Исмайлгъа

Жарсыу-бушуу, саугъаланыча,
алгъанлай;
Ата журтун махтаулукъда жырлагъанлай:
Алтын таулай, Минги тауун
бек багъалай,
Къалыр жырлай, Къарачайгъа салауатлай!

БЮГЮНДЕН АРЫ – ЛИРИКЛЕ БАРЫ

Инна Кашежевагъа

Инночка Кашежева,
Кюн жарыкъ бизге саба:
Хар харфы – чий алтындан
Эшгенлей жыр гуржаба!..
Биз барабыз байрамгъа –
Тюш туман аллыбызгъа...
Ёч биреу а – узакъда,
Тепсерге, аякъ алгъа...

Тынч тебе машинабыз,
Къум топ къышпадачабыз;
Къап-къара да къапчыкъгъа
Алайлай тюшгенчабыз...
Тюз да бошалгъанчабыз,
Кечигип къалгъанчабыз;
Терсине тайгъанчалай,
Не бек ажашханчабыз?!

Биз элге жетер-жетмез,
Бу тюбеш эсден кетмез:
Хар кёзден да – кюн ата:
Сабийле, ана-ата!..
Иннаны жерлешлери –
Ахлула, нёгерлери:
«Лириклебиз энди биз –
Инна туугъанлы бери!»

19.03.2023

ЭГЕЧДЕН ТУУГЪАН

Къулийланы Люзагъа

Сени жанынг, къоюп санын,
Бийикледен къарай бизге:
Кёрдюк, сездик къыйналгъанын...
Жууукъ-ахлу, къарай жерге,
Берилгенлей жарсыу сёзге...
Эрттен ала, гюллечалла,
Сизде атла – тюз дум-ала:
Даниял, Нюржан, Далхат... Люза...
Сен алагъа кетдинг, кюсей, аза!..

Былай нечик болду, къалай –
Къайда, бизсиз, насып жаза?!
Не кёп тургъан аралгъанлай –
Насыпсызлыкъ жанны талай!

ТАНГ АЛАЛА

Танг алала бере къууанч, уянгъанлай,
Бар жер жюзюн эрттен жарыкъ бла саугъалай,
Хар-хар кимге да ёхтемлик жаратханлай,
Барыбызгъа учунуулукъ жорагъанлай!

12.07.2023

ЖАНКЪОЗЧУКЪЛА

Тёгерекде жатханлыкъгъа къарчыкъ,
Жерден бюрке, кёз къамата
жанкъозчукъла:
Къанатлыла, кюнле санай,
сагъатчыкъла,
Къалды жазгъа жетерча атламчыкъ!..

БАРГЪАН КЪЫЙЫН КЪАБЫРЛАГЪА

Баргъан къыйын къабырлагъа;
Болгъанлыкъгъа къонакъ салгъа:
Эсинг-ахынг – сескеннгенлей,
Санынг-эбинг да – юркгенлей!..

27.04.2020

МАРСХА, ЖЕРГЕ СЁЗЮМ

Баям, Марсдача болалмакъ,
Ары, артха, биз баралмакъ:
Андан къача, жанларыбыз –
Энди Жерсиз да къалалмакъ!
Анга керекми, къор къата,
Жерге да турма, таш ата,
Андан эсе мында – башха:
Бу тау, жауун, кюнле бата!
Бирде жанынг, бир бек жарсый,
Мудух, шургулукъда тыхсый,
Жолун да – баямлай, сёзсюз:
Ыспас эте, бергенча сый!..

20.03.2023

АЛЛАХ СЮЙГЕН УСТА

Нейрохирург Мустафа Беркерге

Ол, тюз Сэрча, Пэрча – Мустафа Беркер,
Къууанчлыкъ, насып адамлагъа бер, кер!
Хан, патчахлагъа, тырнайла одала
Тёр зияратха, барырча адамла;
Бар хорламларын махтай одачыла,
Жоралай дастанларын – кёзбаучула...
Бу назмум, Аллах суйген – билгичине:
Этгеннге къоркъуу – бизден керисине.
Сен, Беркер, туудукъчукъдан ауруу къыстап:
Авицен окъун, санга тенгше, Мустафа!
Ол, тюз Сэрча, Пэрча – Мустафа Беркер,
Къууанчлыкъ, насып адамлагъа бер, кер!

Анкара. 05. 03. 2023

БАЛЛИЧИК

Балличик, тёшге тапчыкъ таяннганлай,
Хар кимге, гюл накъышын узатханлай!..
Жаз келди, алай желчик къатылгъанлай:
Баллини, бизни да къалтыратханлай...

03. 04. 2023

ХУМАЛЛАК

Сарыкай чибин да – масыракъ,
Арбазгъа учса – жууугъуракъ:
Толкъунлу бахча чеклеринде
Ёсгени ючюн, бу хумаллак...

24. 05. 2022

АЛЕКСАНДР ПУШКИННГЕ

Жууукъ эте усталаны,
Къара халкъны, башчыланы:
Жашарча бек айырмалы,
Болурча алф бачамалы!

05. 06. 2023

ЖАРСЫУЛАНЫ УНУТ

Тюрлю-тюрлю бакъыладан тилей капек,
Ашыкъ-бушукъ бу жашауда
болдунгму бек?!

Жарсыулары унутчу –
Аллахха бурул,

Намазлыкъда уюл:
Болсун жүрек ётгюрюрек!

Анкара. 18. 06. 2023

ЖАУУНЧУКЪ

Жауунчукъ, секир булутчукъдан,
Тамаша-сейир учуучукъдан.
Энди ол къарай ызыбыздан,
Сабийлик, жашлыкъ – туурабыздан...
Чыкъмай, чабыша, арабыздан,
Къууула, ёте арбазладан!..

20. 06. 2023

РОССЕЙ ЖИГИТИНИ АТАСЫНА

Кяров Султаннга

Адамлыкъ – анга мардады,
Халаллыкъ – къанда, жандады:
Ётгюр, жигер – сабийлери,
Бек кёп – палах кёргенлери...
Эс, жууукъ-тенгнге – энчиди,
Болушда да – биринчиди:
Не кёпдю этгенинг, къардаш,
Санга хар ким – жууукъ, жолдаш!
Насыплылыкъ – эсдеди,
Къалгъанлагъа – дерследи!..
Кюнле къача, жылла уча,
Чапыракълай, ой-эс чача.
Жашауда – байтамаллыды,
Аллахым, не кыйматлыды!
Хар не чакъда ашыкъгъанлай,
Уллу ишге батылгъанлай!..
Адамлыкъ – анга мардады,
Халаллыкъ – къанда, жандады:
Ётгюр, жигит – сабийлери,
Эте батыр – кёргенлери!..

АТА БЛА ЖАШ

Олтуруп, биз биргелей, сау кюн турдукъ,
Экеулен, жарсылукъда, хапар къурдукъ...
Энчилик уллуду, арада нечик:
Сора тап, къалай ёссян
Бирлик урлукъ?!

ЖАШАГЪЫЗ КЪУУАНА

Берекетли жашагъыз, къууана,
Булбулча, жыр айта, булбуллана,
Хар чакъ сайын алай халаллана,
Жашай билейикчи, насыплана!

22. 05. 2020

КЪАРЧЫКЪ ДА ЖАУГЪАНЛАЙ

Къарчыкъ да жаугъанлай,
Бизге ашыкъгъанлай:
Нечик чабышханлай –
Тепсегенлей алай!..
Тюз тегерек тепсегенлей къарчыкъ –
Ушагъанлай анга, жаным, азчыкъ:
Жюрек жырлым, терезеден къарай,
Нечик диграл суратчыкыкъ – къызчыкъ!

30. 03. 2023

ЭЛБРУС

1

О, Элбрус, сен алтын къанатлылай,
Тешген заман булутларын – къушлай:
Бар таулукъ, монглукъ – тутурукълай,
Кремльни тийресинде да – учханлай!

2

О, Элбрус, хорламла жырычаса,
Бизге, тамашалыкъ таурухчаса:
Шам Малкъарны энчилигин ача,
Сен, Беш да Тау Элни рухучаса!

31. 03. 2023

АЗАТЛАУЧУ

Бар Россейни азатлады,
Халкъны къанын жаудан алды:
Думп – Прага, хорланып – Берлин,
Къыраллыкъны къайтаралды!

СЁЗЧЮК

Сёзчюк, болгъанча жюзюкчюк.
Бирде чарлай – жокъ юлюшчюк...
Жетсе заман – жарыр залим –
Кюнлей: кёргенча ол тюшчюк!

ТАПМАЙМА – КЪАЙДАСА

Жюрекни къылыса,
Аллахны къызыса:
Сагъышда – ойдаса,
Тапмайма – къайдаса?!
Къууанчлыкъ бересе,
Кюйдюре кюлесе:
Сагъышда – ойдаса,
Тапмайма – къайдаса?!
Энди жокъ кюлгеним,
Жесирлик – суюгеним:
Сагъышда – ойдаса,
Тапмайма – къайдаса?!

09. 03. 2022

ЖЫРЧЫ СУУЧУКЪ

Ашыкъ, къууул, суучукъ, жырлай,
Оз желчикни, къууулгъанлай:
Сейирсиндир эллилени,
Таурух, жомакъ тагъалгъанлай!

Анкара. 20. 01. 2023

ЛАУРА

Шо къарылгъашчады
Бийикледе эси аны.
Жаратылгъанчады –
Тюз Леди Багча – хар саны!..

НАЗМУЧУЛУКЪ

Кёкню, жерге чулгъагъанлай –
Назму тизгин жазгъан алай!
Аллах берген суурасынлай –
Назму тизгин жазгъан алай!
Жанынг-ангнгынг – нюр жаннганлай,
Назму тизгин жазгъан алай!

ЖЫЛЛА ЧАБЫШХАНЛАЙ

Тюз къаргъалача, къап-къара,
Терезеле – бизге къара;
Къазан тубюча, жылтырай,
Учуп баргъанча, тап марай,
Малевични квадратынлай:
Мыйынг кетип, къуруп бара,
Хар сан болгъанча ауара!..

12. 04. 2023

ЭСКИ ЮЙЧЮК

Эски-бюскю да – гытычыкъ,
Ожакъ къатда – антенначыкъ...
Раббий юйюча, журт алай –
Терк-терк жорлайды ынначыкъ!..

19. 02. 2023

ЧАТ ТАУГЪА ЭГИЗ КЪАРДАШ

Михаил Лермонтовха

Ал сатырда нечик къыйын баргъан,
Жаханымин жанны жыргъа бургъан!..
Кертичилай къалгъан, бир Музагъа:
Саны – мёхел, алай ангнгы – къалкъан!
Къаст эт бушууланы кетерирге,
Поэт, ауруй: туралмайын ёрге!..
Алай жана – бар боранны къымлай,
Бар ёмюрлюк сёзю чыгъа төрге!
Эрттенликге дери кёз къысмайын,
Тёгерекде врачла къалкъымайын...
Алай зор-хор жерден къурутала,
Турду да, къадаргъа бой салмайын:

Кетген-ётген ёмюр къайтаралгъан,
 Чат тау бла азмаз айланалгъан...
 Ал сатырда нечик къыйын баргъан,
 Жаханимин жанны жыргъа бургъан!..
 Бу, Элбрус, болмагъан болса – Чат тау,
 Сюйдо, сенляй – Поэт болгъа – къыстау!

19. 04. 2023

АУАЗ

Хор-дау –
 Хорлау,
 Сёз-ау –
 Сылтау:
 Ауаз –
 Ууаз!..

27. 10. 2023

ГОМЕР

Гомер – юлгю шайырлагъа,
 Дастан дерси – батырлагъа:
 Окъуй-окъуй «Одиссейни»,
 Тёппе жете булутлагъа!

24. 02. 1996

КЁЧЮРМЕДЕ САУЛАЙ ЖАШАУ ЁЛТЮРЮЛЮП

Жокъ женгиллик, чёрчеклилик,
 Жокъ кертилик – кесгинлилик:
 Кёчюрмеден – узакъ, кери,
 Тилге, халкъгъа – берилмеклик!..
 Бар не – ашыкъ-бушукълукъда,
 Фахмусузлукъ – халатлыкъда;
 Бу бюгюннгюлю кёчюрмеле,
 Ётюрюкю – жалгъанлыкъда...
 Жан жууукълукъ – кёчюрюлюп,
 Саулай жашау – ёлтюрюлюп;
 Халкъ энчилик, оюм, къыймат –
 Терсге – оспар ётдюрюлюп!..
 Жокъ женгиллик – чёрчеклилик,
 Жокъ кертилик – кесгинлилик:
 Кёчюрмеден – узакъ, кери,
 Тилге, халкъгъа – берилмеклик!..

ЖАША – КЪУУАНЧ ЖЫРЛАЙ

Ципинланы Амирханнга

Жаша – къууанч жырлай,
Дамлы – жарыгъанлай:
Бушуу – билмегенлей,
Ачыу – кѳрмегенлей;
Тур – ырахатлылай,
Хор-зор – хорлагъалай!
Жаша – къууанч жырлай,
Дамлы – жарыгъанлай!

ЗАМАН КЪАЛЫНЛЫГЪЫН ТЕШЕ

Жашау, ёлюм да, билигиз – тенглей;
Къалалмай, бир бирден – артыкъ кенглей:
Ала бара бизни бла тохтаусуз,
Ёмюр къалынлыгъын, кесгенлей –
Кемелей!

29.10.2023

ЖАША – ТЮНГЮЛМЕЙИН

О, булбулчукъ, булбулчугъум,
Нечик ариу, сенде чурум:
Танг атханлай – жыр айтханлай,
Танг атханлай – нюр чачханлай!..
«О, тамата! Кѳз-къаш да – тюймейин,
Жаша, бизден да сен – тюнгулмейин!»
О, булбулчукъ, булбулчугъум,
Нечик ариу, сенде чурум...

02.04.2022

СЮЙСЕНГ, КЪАЛАЙ УНУТАЛГЪЫН

Ариулугъу – джейранчалай,
Сюймекликден – къачханчалай:
Кѳрюп да болмай – джаз, фокстрот,
Оюн-чамны да – бырнакълай...

Ариулугъу – джейранчалай,
Сюймекликден – къачханчалай:
Къалай аны бла болалгъын,
Сюйсенг, къалай унуталгъын?!

19.04.2022

[illegible]

Хар кимге да белгили бир шарт:
Бу сурат – бек кѳууандыр, ышарт –
Суюмеклик назму ол кѳучакѳда –
Аламат, алам нюр жарыкѳда,
Жашауну, заман чаба, кѳотарт...
Бу затха эс бѳлмезни тилей,
Гѳбелек кѳагѳыт бетде – аз титирей!..

Черек агъыш –
Алам сагъыш.
Ташда харфла – жырлача,
Эски да – макъамлача.
Черек агъыш –
Алам сагъыш.
Эрттен ала – чагъыуча,
Булбул ёню – жарыуча.
Черек агъыш –
Алам сагъыш.

30.03.2022

БУ КЪЫШЛАУЛА

Бу кышлаула,
Юй кыошлаула –
Сууукълукъдан –
Жут ашлаула...

Март 2022 ж.

УЯНЫУ

Уятды мени бу булбулчукъ,
Баш – сархош, этгенча мас – бучукъ:
Бушуулукъ чакъны кыыстаялды,
Гурушхалыкъдан айыралды...
Арбазда, азат арбазымда,
Хыпийар желчик – кыучагында:
Сюймеклик жырлай, жарлы талчыкъ,
Кюлгенден анга, эрик талчыкъ!..

05.04.2022

ДАГЪЫСТАН

Тюз турналай, ашыкыгъанлай –
назмучулукъ тангнга
Учабыз, жаныбызча багъалай, Дагъыстаннга!
Тюбейди Каспий, толкунлай бизге –
кыонакыбайлай,
Хар келгенни, сыйлы ханныча,
аяусуз сыйлай!
Жылдан жылгъа, бери кыача,
Мында Тейри эшик ача:
Арып-талып, ашыкыгъанлай,
Дагъыстаннга – жан атханлай!
Нечик ариу, келбетлилей,
Хар ким ачыкъ жүрекклилей:
Махачкыала, Махачкыала –
Сюймекликден толу кыала!
Тюз турналай, ашыкыгъанлай –
назмучулукъ тангнга,
Учабыз, жаныбызча багъалай, Дагъыстаннга!
Тюбейди Каспий, толкунлай бизге –
кыонакыбайлай,
Хар келгенни, сыйлы ханныча,
аяусуз сыйлай!

06.09.2022

БОШАЛДЫ БИЗДЕ ТЁЗЮМ

Къотара тамырынлай –
Баргъанлай – саф-саф атлай:
Асмакъда къурай ёлюм –
Патчахха къалмай тёзюм!..
Жер жюзде кёп жарала –
Бир сизден, фыргъауунла!

18. 07. 2022

ХАЛКЪ СЮЙГЕН КЕРИМ

Отарланы Керимге

Хар бирибиз, кесича, жаннганлай,
Хар бирибиз, кесича, баргъанлай...
Керим Отар – энчиди, биринчи,
Назмулукъда тёрлюк да алгъанлай!

ЧОЛПАН-АТА

Чынгыз Айтматовха

Ёмюрлюкдю Чынгызны аты,
Сейирликди аламлы хаты:
Магъанасы нечик терен,
Ой, жашнай-чагъа – аман къаты!

ПОЭТ

Къайсыннга

Тюшлеринде – тауларында айланнганлай:
Жангызлыкъдан – ёлюмлюкге таралгъанлай...
Алай къадар аны жанын сыйлай билди,
Кавказына, Чегемине къайтаргъанлай!

ЭЛБРУС, ЖАН ЭНИСЕ АЛЛАХНЫ

Элбрус, жан энисе Аллахны,
Тёр жерден – къыстай палахланы,
Биз сенсиз – бола магъанасыз,
Биз сенсиз – бола бек ыспассыз!

27. 07. 2022

МАШИНА, АТЫН АШЫКЪДЫРА

Къуру ашыкъгъанлай,
Атха къатылгъанлай:
Мындан жюйрюк къайда,
Кеси – аламлыкълай!..

30.07.2022

БУЛУТЧУКЪ

Хар булутчукъ – кёкде жырчыкъ:
Нечик уста – хапарчычыкъ,
Ариу ёнлю – къанатлычыкъ...

19.07.1975

ЧЕГЕМ

Кетер чагъым жетсе,
Жаным сандан кетсе...
Чегем, сен – биргеме:
Жаннет – жаннетиме!

03.08.2022

КАВКАЗ

Хапар, къала магъаналай,
Эсде, кюнлей, жарып башлай:
Мындан ариу жери къайда,
Къайда – болгъан, тюз Кавказлай!?
Кавказ таула – уч, булутлай,
Ёмюрлюклю аламлыкъда,
Кюн кемелеча – субайлай!

ГАМЗАТ – ЦАДАСАНЫ ЖАШЫ

Расулгъа

Гюлле, тегерекде, тауда чагъа –
Иги сен жаш, Гамзат Цадасагъа:
Файгъамбарлай бола Аварстаннга,
Сюйдюралдынг саулай Дагъыстаннга!

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИДНИ ПОЭЗИЯСЫНЫ ТИЛ ЭМ МАДАНИЯТ ХАЗНАСЫНДАН

Шахмырзаланы Османны жашы Саид (1886–1975) къарачай-малкъар халкъны бек фахмалу жазычуларындан бири болгъанды. Ол «Танг аласында», «Тахир бла Зухра», «Таулуну календары» деген белгили чыгъармаланы эм кёп назмуну авторуду. Саидни жашауу жарыкъландырыу, поэзия, публицистика, фольклор, тарых эм этнография бла байламлы болгъанды, аны себебинден къарачай-малкъар филологияны, миллетни маданиятын ёсдюрюге, халкъны жарыкъланыдырыугъа чексиз уллу кыйын салгъанды. Авторну фахмусун, дуниягъа кёз къарамын, поэзиябызыны айнытыугъа салгъан кыйынын «Сырыйна» (1957), «Битимлени билигиз» (1960), «Заман жели» (1967), «Таулуну календары» (1970), «Ол ёмюрледе» (1973) дегенча назму китаплада кёрюрге боллукъбуз.

Саидни юсюнден бизге дери да алимле, поэтле, маданиятыбызны келечилери да жаза тургъандыла: Къулийланы Къайсын («Къыйын жол», «Шахмырзаланы Саид»), Шахмырзаланы Юрий («Саид Шахмырзаны жашауундан»), Тёшпеланы Алим («Бурунгулу Шахмырза»), Мокъаланы Магомет («Шахмырза»), Эфендиланы Салих («Атын ёмюрлеге сакъларгъа керекбиз»), Урусбиева Фатима («Три паломничества Саида Шахмурзаева»), Малкъондуланы Хамит («Ол халкъны бети болгъанлай къалады»), Гуртуланы Салих («Халкъыны борчун туханладан бири»), Созайланы Ахмат («Сени къатынгда»), Биттирланы Тамара («Биринчи устаз эди ол», «Саидни узакъ жолу»), Мусукаланы Ахмат («Къадарымы саугъасы»), Маммеланы Ибрагим («Юй ишлеген балта тышында кълмасын»), Къудайланы Мухтар («Хурмет бла эсгереме») эм башкала. Бу ишлени бирге жыйышдырып, Додуланы Асият, Шахмырзаланы Саидни 120-жыллыгъына деп чыгъарылгъан китабына (Саид Шахмырза: Назму чыгъармалары. Саид Шахмырзаны жашау эм чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден сатъяла бла очеркле. – Нальчик, 2006) къошуп, окъуучулагъа баям этгенди. Биз да бу статьяда халкъыбызны айтхылыкъ келечисини миллетибизге къойгъан хазнысыны юсюнден кеси оюмубузну билдирирге сюебиз.

Шахмырзаны тилини сёз байлыгындан башлайыкъ. Энчилеп айтханда, автор кесини чыгъармаларында адамланы, жаныуарланы, битимлени, жерлени бла сууланы атларын, халктыбызны жашау-турмуш энчиликлерин белгилеген сёзлени эркин хайырланады.

Авторну чыгъармаларында эки жыйырмадан артыкъ адам ат тюбейди, сёз ючюн: *Азрет, Айкъаш, Акъсакъ Темир, Алий, Араб, Ахмат, Байсолтан, Батырбек, Бахсанукъ, Бийсолтан, Болат, Дюгет, Жютю, Зухра, Камил, Кичи улу Батыр, Кязим, Къалабекланы Солтан-Хамит, Къулу, Мазан, Малкъарукъ, Маммет, Мухаммат, Налжан, Озай, Рашида, Салауат, Таусо, Тахир, Тохтамыш, Туудуланы къарт Асламий, Хаммегер, Хызир, Чапар, Шамил, Шахмырза, Юммет, Юнус, Юсуф* эм башкала. Быланы ичлеринде тиширыу, эр киши атла да бардыла. Аланы бир къаууму кеси сёзлерибиздиле (*Айкъаш, Акъсакъ Темир, Батырбек, Кичи улу Батыр, Малкъарукъ* дегенчала) башкалары уа – арап сёзле (*Алий, Зухра, Мухаммат, Юсуф* дегенчала), тилибизде энчи атлача журютюлгенле. Поэтни назмуларына кёре, бу сёзле асламына аны чыгъармаларыны жигитлерини тарыхыбыздан, динибизден белгили жигитлени атлары болуп келедиле.

Жер-суу атлагъа да энчи эс бурурчады. Аладан автор жетмишге жууугъун, асламына халктыны тарыхы бла байламлы, хайырланады. Юлгюге *Къала* деген атны келтирейик. Бу Шахмырзада Огъары Чегемни къатында Жылгъы сууну сол жагъасында орналгъан уллу дорбунну атыды. Ол Быллым элни къатындагъы *Къала къолну* да сагъынады, былайда малкъар жигитлени Акъсакъ Темирни уллу аскери бла кюрешлерини юсюнден жазады: *Къала къолну тауусулуп окълары. / Ашсыз-суусуз бек амалсыз болдула, / Аны билип, кериуан аскер эс жыйып, / Къала къолуну жууугъуна толдула.* Автор Огъары Малкъарны тийресиндеги *Болат къаланы* жигитлерин да сыфатлайды: *Болат къала, кючлю, къаты сюелип, / Окъ жаудургъанд кериуан аскер юсюне. / Кериуан аскер бир тюменли болса да, / Къоймагъанды Болат къала кесине. Иртиш* деген сууну аты уа поэтни кёчгюнчюлюкте туугъан ич сезимлери бла байламлы айтылады. Ол Иртишни жагъасында мудахланып сагъышланады, тас этген Ата журтуну къайгъысындады: *Иртиш жагъасында калдым сагъышха, / Кёзлерим толуп баргъан суу агъышха ... / Къаты желле сыйпайды акъ бетими, / Жолоучулукъда кыйналгъан этими ...*

Шахмырзаланы Саидни жанлары болгъан затлагъа жораланнган иги кесек сабий назмусу барды, былада аланы төрт жыйырма бла экисини атлары тюбейди. Автор кеси тизгеннге кёре: а) хайыуанланы атлары (19): *агъач тонгуз, ажир, ат,*

бугъа, буу, гаммеш, доммай, жираф, жугъутур, жур, ийнек, къадыр, къаиша эчки, къочхар, марал, меринос къой, тюе, эчки, эшек; б) жаныуарланы атлары (19): агъаз, айыу, арслан, бёрю, борсукъ, гылыу, жубуран, ит, къаплан, къоян, къундуз, маймул, суусар, сюлесин, туз киштик, тюлкю, чычхан, юй киштик, эрлен; в) къанатлыланы атлары (33): алтын тауукъ, байрамжакъ, баппуш, бёдене, биттиркоч, булбул, герге, гогуш, дамметтир, дорбункъул, жаз тауукъ, жумарукъ, зурнук, илячин, кёгюрчюн, кукук, къаз, къара къуш, къаргъа, къарылгъач, къой чыпчыкъ, къузгъун, мыга, сабан чыпчыкъ, тауукъ, тутуй къуш, уку, тюе къуш, хораз, чаука, чорбат чыпчыкъ, чыкъынжик, чын тауукъ; г) къурт-къумурсханы атлары (11): бал чибин, гебенек, къамажакъ, къумурсха, мача, метеке, сенгирчке, ургъуй, хыртлы метеке, чибин, чилле къурт.

Быланы барысына да поэт ариу, шатык жазылгъан энчи назму жоралагъанды. Аланы окъугъан сабийлени тегерегибиздеги дуниядан ангыламлары терен боллукъду дерчады, нек дегенде автор хар хайыуанны, жаныуарны, къанатлыны, къурт-къумурсханы энчиликлерин (сыфатларын, къылыкъларын, жашауда неге жарагъанларын) тийишли даражада ачыкъ-лаялгъанды. Сёз ючюн, ол бугъаны бу шартларын баямлайды: а) бугъа къарыулу затды (*Тутханымы жыгъама; Зылдыланы чачама; Доммай киби бугъама*); б) къоркъгъан не болгъанын билмейди (*Бир затдан да къоркъмайма*); в) энчи сыфатлыды (*Чычхан сыртлы бугъама; Къынгырбоюн, бурмабаш*).

Саид назмуларыны биринчи тизгинлеринден окъуна сабийлени билим алыргъа чакъырады, талпындырады: *Тауукъ неди, сабийле? / Юйренейик, кёрейик, / Бизге нени береде, / Аны керти билейик*. Тауукъну юсюнден жаза, ол аны не тюрлю къанатлы болгъанын, не ашап жашагъанындан хапарлайды: *Ол юй къанатлысыды, / Мирзеу чёплеп жашайды. / Чёплеп жерде къуртланы, / Буруну бла ашайды*. Ызы бла тауукъну келтирген хайырын кёребиз: *Кири бахча битдиред, / Тюгю жастыкъ этдиред, / Жумуртхасы къатыкъды, / Эти татлы азыкъды*. Ахырында уа поэт окъуучугъа тауукъну багъаларгъа, анга къараргъа керегин ангылатады: *Тауукъну кёп этейик, / Багъа, къарай билейик, / Тауукъчулукъ ахшыды, / Мюлкню алгъа элтейик*.

Шахмырза битимлеге да уллу эс бурады, алагъа атап, 55 назму жазгъанды. Автор кеси назмуларын юч къауумгъа юлешеди: а) битимле (9): *арпа, будай, зынтхы, къудору, нар-тjух, пиринч, тары, чёплеу, шарх-шарх*; б) тахта кёгетле (16): *айлыкъ турма, бадыражан, баш хобуста, быхы, картоф, кюзлюк турма, мал чюгюндюр, наша, тjуп хобуста, сарымсах, сохан, чибижи, шекер чюгюндюр, харбыз, хуан, хыяр*; в) кёгетле

(30): алма терек, апельсин, балли, дуғғум, дығғынел, жабышмакъ, жумукъул, жюзюм, ишхилди, кертме терек, къаракътайын, къара эрик, къасмакъ, къоз, къушхамиш, лимон, мароко, муркку, нанькъ, сары эрик, тёгерек эрик, тукъузгю, туша, тюртю, чертлеуюк, чум, чынар, шаптал, юлёкъу, юркюн. Бу тюрлю битимлеге жораланнган назмулада хар ёсюмлюкню быллай шартлары ачыкъланады: а) битген жерлери (*Тау этекле жерибиз; Бийикледе болады; Ёседиле топуракъда*); б) сыфатлары (*Жылтырагъан минчакъча, / Алтын жюзюк юсюнде*); в) татыулары (*Аны мысты суучугъу, / Кёзлеринги къысдырырыр*); г) жетген кезиулери (*Къасмакълары къышхыда / Мысты суудан толады*); д) неге жарагъанлары (*Жабышмакъны бюртюгю / дарман болад бюртюкге*).

Шахмырзаланы Саид кесини чыгъармачылыгъында къарачай-малкъар халкъны алгъыннгы жашауун, турмушун кёргюзтюрге итингенди, аны ючюн а ол кесини поэзиясында иги кесек этнографизм сёзлени, терминлени кёп хайырланады. Бу тюрлю жумушну жалчытыугъа авторну ёз жашау сынауу, билими уллу себеплик этгенди. Поэтни назмуларында, поэма-ларында тюбеген аллай сёзлени он уллу къауумгъа юлеширге боллукъду:

1) юй, журт бла байламлы сёзле: *базама, гёзен, гуму, гуржаба жабыу, гюйре, жастыкъ, журт, жууургъан, терезе жабыу, тёшек, тохана, тыпыр таш, хужан, чигинжи, чорбат юй эм д.а.к.;*

2) таулуну мюлкю бла байламлы сёзле: *арауан, ашлау, аякъ, багъыр къазан, балта, билеу, бичакъ, гадура, гоппан, гыбыт, жау чыракъ, итиу, кирит, кисиу таракъ, кюбюрчек, къазан, къайракъ, къашыкъ, къошун, къоюн агъач, къыпты, салта, сире, сынжыр, табакъ, тартма, тауат, таш балта, тегене, тепси, тогъай, тюйгюч, ургъуч, урчукъ, челек, чёгюч, чёмюч, чоюн, чыккыр, чыракъ, шиш, элек эм д. а. к.;*

3) аш-азыкъ бла байламлы сёзле: *айран, акъ, акъсут, ант ичги, аракъы, базук, баш жарты, бишлакъ, боза, гыбыт сыра, гыпы, гыржын, жау, жауурун, жауурун къалакъ, жёрме, жилик жау, жумуртха, жууурт, кюл къалач, къаймакъ, къакъ эт, къоруулукъ // ырдауун, къудору, къулакъ, къурманлыкъ, къууут, май, мая, ныгъыш уча, орта илик, салат, сары жау, союм, суусап, суусап аякъ, сыра, сюлен, сют, тары, тирменлик, тузлукъ, тюшлюк, уча, ушхууур, хант туз, хычин, шекер, шорпа, шишлик, ыстым къуйрукъ, эт эм д. а. к.;*

4) кийим эм аны жасау бла байламлы сёзле: *алтын, ау, баш ау, башлыкъ, бели бау, бёрк, бууунлукъ, быстыр, бухар жаулукъ, гебенек, гиданалы тюйме, дарий, доммакъ, жамычы, жаулукъ, жаухар, женг, жибек, зарак салам, инжи, кёлек,*

кёнчек, кёрне тон, кийим, кийимлик, кимсан суу, кюмюш, кямар, кэалпакъ, кэалпакълыкъ, кэаптал, кэочхар тон, маржан, мес, мидел, минча, минчакъ, накъут-налмас, накъыш, окъа, садаф, сыргъа, тонлукъ, тухтуй, тухтуй токъмакъ, тартма, тюйме, хазырла, халы, чабыр, чабырлыкъ, чарыкъ, чепкен, чепкенлик, чилле, чуба, чык, шалбар, шынтагы, этек, юзмелт эм д. а. к.;

5) жерчилик бла байламлы сёзле: аракъ, арпа, балас, басха, басхачы, батан, батанчы, бичен, биченлик, биченчи, будай, гебен, гебен башчы, гебенчи, готон, гулош, гылмай, гырмык, гысты, дуркъу, дырын, зынтхы, илипсар, кэалакъ, махар будай, мирзеу, мыккау, нартюх, оракъ, сабан, сабан агъач, сабан темир, сабанчы, сабанчылыкъ, салам, сенек, сенекчи, сенек сап, тиш, тёш, тирмен, угус, улукур, урлукъ, хастан, хырпин, чалгъы, чалгъы сап, чалгъычы, чаллыкъ, чахас, черен, шишкыл, шырхы, ындыр, юзмез челек эм д. а. к.;

6) малчылыкъ бла байламлы сёзле: айыл, аркъан, артмакъ, ат такъгъыч, ауузлукъ, балата, бау, беш тырнакълы парий, боюкса, бузоучу, буруу, дуркъу, быдиян, жайлыкъ, жиплик, жылкычы, жюк, жюн, иер, ийнекчи, ийре агъач, ирик, кёпчек, кийиз, кэайиш, кэанжыгъа, кэойчу, кэочхар, кэош, кэууушхан, кэыйы, кэыйыр сакълау, кэыптычы, кэышлыкъ, малчы, малчылыкъ, мулжар, нал, нохта, одайгы, сюрюу, сюрюучю, теке, тери, улоу, халжар, хасгургу, хизен, хыжы, чалман, чана, чомача, чынды, ыстауат эм д. а. к.;

7) аскерчилик бла байламлы сёзле: агъырыкъ ат, адеж ат, акъ иеги, аскер, байракъ, байракъчы, бердан, болат сырпын, душман, жортуул, илишан, кюбе, кэылыч, кэала, кэалкъан, кэама, отлукъ таш, садакъ, садакъ окъ, сампал, сауут, сауут-саба, сауутчулукъ, солтанжыя, такъыя, тапанча, топ, тюмен, ушкок, чакъмалы, чакъмалы ушкок эм д. а. к.;

8) тюрлю-тюрлю байрамла бла байламлы сёзле: агъач кэылыч, акъсакъал, алгъыш, алгъыш аякъ, алгъышчы, атланнганлыкъ алгъыш аякъ, ашыкъ, белги ат, белги таш, белги ушкок, болуш юй, гинжи, гутон (гутан), гыбыт кэобуз, гяпчи, дигиза, жыйын, жыйын башчы, келечи, киеу нёгерле (жёнгерле), кийиз жол, кийиз кэамичи, кухлу, кэалын кэарс кэангала, кэобуз, кэол таш, кэурманлыкъ той, кэыз отоу, мингич ат, неках, нохтабау, орайда, орундукъдан тюшюргенлик, сыбызгъы, сырыйна, суююнчю, тауусум, таякъ ат, той, тюзлюкчю, улан нёгер, хант кэанга, чариш, чариш таш, шапа, ыстым кече, эжиу эм д. а. к.;

9) адамланы араларында тюрлю-тюрлю байламлыкъланы кёргюзтген сёзле: акъсакъал, ана, аначы, аначылыкъ, ата, байбийче, баш ие, ёзден, келин, киеу, кэайын, кэайын ана,

къайын ата, къонакъ, къонакъбай, къыз, таракъчы, таякъчы, тунгуч, улан, ысхылты, юй бийче эм д.а.к.;

10) дин эм тюрлю-тюрлю ийнаныула бла байламлы сёзле: *бабас, беш таш, дууа, жауурунчу, жор, кёр, килиса, кюрек къызы, къабыр, къач, къуртха, намаз таш, оба, оба тебе, сын таш, тюшчю, шыякы эм башхала.*

Шахмырзаланы Саидни назмуларыны грамматика жаны бла энчиликлерине да бир къарайыкъ. Автор литература тилибизде тюбеген, хапарчылыкъны белгилеген *-ды/-ди* жалгъау-ну хайырланмай да къояды: *Бизни жазыкъ солдатла уа / От тюбюнде жаталла.* Бирде уа, аладан тышында кёплюк санны кёргюзтген жалгъаула хайырланылмай къаладыла: *Дугъум кёз-ле акъ бетингде къаралып.* Хапарчылыкъны жалгъауу къыс-хартылып бериледи: *Ашамакълыкъ жашаргъад, / Жашар ючюн ашаргъад.* Этимсыфатдан бла болушлукъчу этимден къуралгъан хапарчыла бирге жазылып да тюбеучюдюле, этимсыфатланы ахыр тауушлары кетерилип: *Тенглериме къараучедим, / Кёзлерими толтуруп.* Бу затла, бир жанындан къарагъанда, поэтни чыгъармаларыны рифмаларын ариу, шатык этедиле, экинчи жанындан а аланы халкъыбызны төрели сёлешиу тилине жууукълукъларын баямлайдыла.

Поэтни чыгъармаларында хапарлаучу айтымла эркинирек хайырланыладыла. Аны сылтауу белгилиди: бу тюрлю айтымла окъуучулагъа авторну тюрлю-тюрлю сезимлерин билдиредиле, ич дуниясындан хапарлайдыла:

*Кёп къаламла жаздыла
Тюрлю ариу халкъынгдан,
Кёп алимле айталла
Байлыгъынгы хакъындан.*

Автор белгили иели бир баш членли айтымланы хайырла-ныргъа бек суйгенди, нек дегенде ала поэтни сезимин къысха формада кючлейдиле: *Жан береме, Чубарыма таралып; Ийнан-магъыз бу жутланы сёзюне; Къарамагъыз ач байланы кёзюне.* Быллай синтаксис ёлчеуле Саидни талай чыгъармасыны атла-ры болуп да тюбейдиле: «Узакъ тур!», «Хош келдинг!», «Сау къалыгъыз!», «Кел, кетейик бизни юйге!».

Ортакъ иели бир баш членли айтымла да энчи жерни ала-дыла. Авторну «Болур» деген назмусундан юзюк келтирейик:

*Иш излеген иш табар,
Иш ишлеген аш табар.
Ишлемеген абыныр,
Бир кюнде ол къабылыр.*

Быллай тизгинле халкъыбызны жашау сынауун, дунягъа кёз къарамын кёргюзтген нарт сёзлерине жууукъдула, терен магъаналыдыла, поэтни тилини байлыгъын чертедиле, насийхат халда хайырланыладыла. Быладан тышында автор назмуларына бурундан келген нарт айтыулары, сёзлени да кийиреди: *Жаш эркеси бёрю болур, / Къыз эркеси тели болур; Ажал – къадардан; Умут – тау башында* эм д. а. к.

Саидде буйрукъчу айтымла да иги кесекдиле. Ала быллай магъаналаны билдиредиле:

1) буйрукъну: *Онгдан солгъа, солдан онгнга / Душманланы ур керил!; Кёрген жерде уругъуз!; Ёлтюрюгюз, союгъуз!* эм башхала;

2) акъыл бериуню: *Узгъалагъа къуюгъуз, / Къабугъун а алыгъыз, / Сары туючук болгъанда, / Отха къазан салыгъыз* эм башхала;

3) чакъырыуну: *Сен да мени таба къара, / Кел, кетейик бизни юге!; Биз бирликде керти хапар жазайыкъ, / Керти жолда Малкъар тарых жазайыкъ* эм башхала;

4) тилекни, алгъышны: – *Монглу болсун топурагъы, / Жыртылмасын опурагъы. / Жана турсун обасында чырагъы, / Этли болсун гумусунда ыргъагъы* эм башхала;

5) осуят этиуню: – *Кёрюм мени Холам тарда къазылсын, / Сал сюегим билинмейин салынсын. / Оба тёбем белгисизлей къалынсын!* эм башхала;

6) бир тюрюлю оюмгъа келиуню: *Тиш этлеринг ауруса, / Цинга болуп, къаралып, / Аны алып ашагъыз, / Тохтамайын, мардалап* эм д. а. к.

Бу тюрюлю формалы айтымланы автор миллетни тюрюлю-тюрюлю адетлерин (саламлашыуну, алгъыш этиуню дегенча) баямлауда хайырланады: *Жангы жылым огъур болсун халкъыма!; Ахшы жолгъа барыгъыз, / Этмейбиз сизге айып; Сау къалыгъыз, туугъан, ёсген журтларым! / Сау болугъуз, жарлы, сыйлы тенглерим!*

Шахмырза улуну назмуларында соруучу айтымла да жетишимлидиле. Алада соруучу алмашла бла кесекчикле кёбюрекдиле. Юлгюле: *Эсингде бармыд, Тахир, / Ургъан заманынг мени?; Озай ёксюз, кимге жылкы кютесе?; Къайры барасыз, къушла?.* Соруу жуапны излей эсе да, автор салгъан соруула жууапсыз да къаладыла: *Къайда эди алгъын ата журтугъуз?; Къайда кгалгъанд тукъзумугъуз-жугъугъуз?.* Быллай соруула окъуучуну тюрюлю-тюрюлю сейирлерин къозгъайдыла.

Къайсы жазыучу да кесини чыгъармачылыгъында тюрюлю-тюрюлю суратлау амалланы хайырланыргъа сюеди. Аладан Шахмырзаланы Саидни поэзиясында фразеологизмлени энчилеп айтырчады. Фразеологизмле аны чыгъармаларыны тилле-

рин байыкъландырыудан тышында миллетни бай маданиятын ачыкълаугъа да себеп боладыла. Жазыгучуну чыгъармаларында эрининги кълап, журеги кюеди, жан береди, ауруу ашайды дегенча фразеологизмле тубейдиле, «сезим» деген ангыламы ачыкълайдыла, теренлейдиле. Аны алайлыгъын быллай назму тизгинледе кърюрге боллукъду: *Жан береме, Чубарыма таралып, / Жан береме, чаууллада керилип; Жашауумда жарыкъл кюнле кърмедим, / Танг жарыкълда търт жанымы сермедим; Туугъан эд кълара кюнде; Ишчи, элли бары кълалмай / Суу кълуйгъанлай болдула эм д.а.к.*

Поэтни фразеологизмледен эм алагъа ушаш синтаксис ёлчеуледен кълуралгъан назмулары да бардыла, сёз ючюн, «Малкълар таула» деген назму. Мында автор малкълар халкълны, кесини да туугъан жерине кёз къларамын баямлайды, анга бийик багъла бичеди:

*Тёппелери кёкге жете,
Ахшамлары – салкълын кече,
Кёк туманла сизге кёче,
Тамашалла малкълар таула.*

Тауларын багълалар ючюн, поэт назмуну хар строфасыны ахыр тизгинин *Кёз жарыгълым – малкълар таула!; Танг жарыгълым – малкълар таула!; Кълан тамырым – малкълар таула!; Жан тамырым – малкълар таула!; Нюр чырагълым – малкълар таула!; Жаным, къланым – малкълар таула!* дегенча сёзле бла бошайды.

Поэзияда бек кълыйматлы суратлау амалладан бирине тенгленшдириуле саналадыла. Ала жазыгучуну чыгъармаларында кеслерини тийишли орунларын тапхандыла. Юлгюге тенгленшдириу-ушашдырыу айтымланы келтирирге боллукъду. Быллай айтымла юч кесекден кълураладыла, эки да тенгленшдирилген затны эм тенгленшдириуню шартын белгилеген сёзледен: *Баш хобуста башлыды, / Башха ушайд токъмагъл; Жумукълуну саплары / Балли сапха ушайла; Бёрю итге ушайды, / Не тапса да ашайды.* Бу айтымлада тенгленшдириуню уша- деген этим кёргюзтеди. Аллай кълуллукълну кибики деген сонгура, -ча, -лай деген жалгълула да толтурадыла: *Тауукъл тюшю тарыды, / Алтын кибики, сарыды; Жазда чыммакъл чагълабыз, / Кълурмач кибики агъларып; Жютю, кълынгырбурунду, / Тырнакъллары – ыргакъллай; Кёзчюклеринг инжилей, / Тюрлю айбат кийиминг; Кёкде къланат кълагъладыла, / Чаукалала къларадыла; Ала кюйюз жайгъланча, / Битедиле кълызарып.*

Назмулада айырмалыкълны, башхалыкълны кёргюзтген тенгленшдириу айтымла да аз туююдюле. Алада тенгленшдириу тюрлю-тюрлю затланы бу шартларына кёре бардырылады:

1) уллулукъларына-гитчеликлерине кёре: *Мирзеуледен ул-луду, / Узун айбат терекди; Агъачланы барындан / Уллу бит-ген терекме; Тукъумлары бек азды, / Гитчерекди кийикден;*

2) татыуларына кёре: *Хыяр, хууан, нашадан / Ахшы болад татыуу;*

3) ариулукъларына кёре: *Чыпчыкъланы кёбюнден / Сайла-мады сююмюнг; Учад, жырлайд булбулчукъ, / Жокъду мындан ариучукъ;*

4) келтирген хайырларына кёре: *Хайыуанланы ичинде / Файдалыма барындан; Не болса да, гаммеш сют / Къаймакъ-лыды барындан; Хар бир тюрлю къойладан / Эти, жюню кёп болад эм башхала.*

Авторну поэзиясында айланыула да кёпдюле, нек десент айланыу лириканы баш шартыды. Назмучу окъуучулагъа (сабийлеге, абаданлагъа) жерине, суууна да айланып жазады: *Жашчыкъла эм къызчыкъла, / Турма салып къарайыкъ; Дерт-лиме, Тахир, ийнан, / Сенсе жаныма дарман; Туугъан, ёсген тауларым, / Сыйлы дарман сууларым, / Сюрюу-сюрюу кийик-ле, / Талалада бууларынг.*

Былайда авторну «Саулукъ» деген назмусун энчилерчады, нек дегенде ол айланыулу тизгинледен къуралгъан чыгъарма-ды, саулукъну гимниди. Мында саулукъгъа бийик багъа би-чиледи:

*Саулукъ, сенсе жарыкъ дунья атасы,
Саулукъ, сенсе жашаулары къаласы,
Саулукъ, сенсе кёзюбюзню инжиси,
Саулукъ, сенсе ариулукъну гинжиси,
Саулукъ, сенсе хазналары ачхычы,
Саулукъ, сенсе узун ёмюр басхычы,
Саулукъ, сенсе насыплыны жарыгъы,
Саулукъ, сенсе игиликни чырагъы,
Саулукъ, сенсе жашаулары баш башы,
Саулукъ, сенсе къууанчыкъны байрагъы,
Саулукъ, сенсе жүреклене ийнагъы.*

Авторну оюмуна кёре, саулукъ адамны жетишимли этеди, анга узакъ ёмюр бередиди:

*Саулукъ болса, ташны-тауну тешерсе,
Хазнасындан алтын чалман эшерсе.
Саулукъ болса, узакъ ёмюр сюрюurse,
Ишлей-ашай, жарыкъ кюнле кёрюurse...
Саулукъ болса, булбул кибик жырларса.*

Бу назму Саидни саулукъну юсюнден жазгъаныны мурдору малкъар халкъны маданиятыны теренинден келгенине шагъатлыкъ этеди. Аны ата-бабаларыбызны нарт сёзлери бла тенгледиргенде кёребиз: *Саулукъ неден да багъалыды; Саулукъну багъасы жокъ; Саулукъну келгени – къан бла; Саулукъ болса, не да кёп; Къатын байлыкъны сюер, эр саулукъну сюер; Байлыкъдан саулукъ ашыды; Жастыгъындан саулукъ чыкъсын, аурууланы саулай жыкъсын эм башхала.*

Бусагъатдагъы филология илмуда тюрлю-тюрлю концепт-леге энчи эс бурулады. Аланы баш къуллукълары адамны жашау кёз къарамын ачыкълаудады. Бу зат Шахмырзаланы Саидни чыгъармачылыгъына да келишеди. Айхай да, поэт окъуучугъа баямлагъан концептле кёндюле. Болса да бу иште аланы жаланда бир къауумун айырып кёргозтюрге сюебиз: «заман», «тарых», «той», «сюрюучю», «ариулукъ».

«Заман» концепти. Бу концепт поэтни халкъны бурунгу жашау турмушу бла байламлы жазылгъан «Таулуну календары» деген китабында, этнография поэмасында, тынгылыракъ ачыкъланады.

Бу поэмагъа, ыйыкъны хар кюнюне аталып, жети энчиленген назму киреди: «Баш кюн», «Геуюрге кюн», «Бараз кюн», «Орта кюн», «Байрым кюн», «Шабат кюн», «Ыйых кюн». Автор, жашау сынауна, къартладан эшитгенине, окъуп билгенине да таяна, ыйыкъны кюнлерине алай нек аталгъанларыны сылтаулары не бла байламлы болгъанларын окъуучугъа шарт ангылатады. Юлгюле келтирейик: *Башланады ыйыгъыбыз баш кюнден, / Аны ючюн аталгъанды аны аты; Геуюрге кюн гауур динден келгенди, / Андан бери кёп ёмюрле кетгенди; Фарысланы ол кюнлеринден таулу, / Барас, Бараз деп, тилине алгъанды. / Алай бла, бу кюнбюзге бизни / Бараз кюн деп ат аталып кзалгъанды; Тау ыйыкъны орта кюндю ортасы; Таулуланы ыйыгъында – бешинчи – / Сыйлы кюннге саналгъанды байрым кюн, / Мариям, Мария хиристиан динден / Муслийман диннге ётгенди байрым кюн; «Шабат» деген чюйют динден киргенди; Ыйых деп ол мажюсюлюк кезиуде / Уллу ийнаныулу шыйых болгъанды. / Жетинчиге жетинчи кюн демейин, / Ыйых кюн деп ат аталып кзалгъанды.*

Жазыучу ыйыкъны хар кюнюн халкъыбызны тюрлю-тюрлю адетлери, төрелери, ийнаныулары бла байламлы суратлайды. Сёз ючюн, аны оюмуна кёре, баш кюн не огъурлу, керекли ишни да аллы, башламчылыгъы болады. Поэт малкъарлыланы бир къауум адетин бу кюн бла байламлы этеди. Ала быладыла:

1) жолгъа не да бир тюрлю жумушну тамамларгъа чыгъуу: *Жолоучулукъгъа, уугъа да ол кюнде / Атланып чыкъгъандыла эр таулула;*

2) кийим бичмеклик эм аны жангыртыу: *«Баш кюнде жаратылганды», – дунья деп, / Кийимлени бичгендиле анала; Баш кюнледе жангы кийим киймеклик;*

3) келечилик ишни башлау: *Жашдан кызыгга келечилик иймеклик – / Адет болганд таулуланы ичинде [баш кюнде];*

4) сабийни бешикге салыу: *Жангы тууган сабийни да бешикге / Сыйлы болганд ол кюнледе салмакзлык.*

Айхай да, бу тюрлю ишлени кезиулениулери миллетибизни бурундан келген адетлерин ачыкзлайдыла. Анга халкзда бюгюн да тюбеген ийнаныула шагъатлыкз этедиле: *Баш кюн не ишни да башласанг, баш боласа, дегендиле; Жангы ишни баш кюн, орта кюн не да ыйых кюн башлаггандыла; Баш кюн, орта кюн кийим бичмеклик игиди эм башхала.*

Заманны шартлары, халкзны адет-кыылыгы бла байламлы, «Башил айы», «Байрым айы», «Тотурну ал айы», «Тотурну арт айы», «Хычауман айы», «Никкола айы», «Элия айы», «Къыркъар айы», «Къыркъаууз айы», «Этыйыкз айы», «Абустолну ал айы», «Абустолну арт айы» деген чыгъармалада да баямланадыла. Бу чыгъармаланы атлары бюгюнлюкде унутула баргъан, алай а бурундан хайырлана келген ай санаугъа келишедиле.

«Этыйыкз айы» деген чыгъармагъа энчи къарайыкз. Бу ай бюгюнлюкде октябрь айы деп ангылашынады. Автор аны энчиликлерин тап белгилейди, назмусун тауланы суратлаудан башлайды: *Туманлары тау башлагга чабарла, / Къанатлары бийиклени жабарла.* Поэт бу кезиуде къанатлыланы жылы жерлеге учуп башлагъанларын да унутмайды:

*Сынжыр кибик, зурнуклары тизилип,
Учадыла, туманлагга булгана, –
Башчылары жыра кючлю хауаны,
Барышалла, къаркз-къаркз эте, чулгана.*

Этыйыкз айда халкз кыышха хазырланып башлайды, журтларын жарашдырады, отлукз жыяды: *Къатынла сюртелле кыышха юйлерин, / Жапмалагга кзалайдыла кыйыла.*

Поэт, таулу тиширыуланы кыйынларын унутуп кыймай, аланы жигерликлерин, чемерликлерин, юйюрлерин не жаны бла да жалчытыугъа итинмекликлерин назму халда сыфатлайды. Аланы хунерлери бу затлагъа жетишеди: *балата салыргга, териге эрик ашатыргга, терини ийре аггач бла ийлерге, кийим тигерге, жюн жарашдырыргга, тауат бла чепкен соггаргга, тухтуй тюрерге, жамычы эм кийиз уруггга эм д. а. к.* Бу жумушланы тындырыргга кюзге онг чыгъады, нек дегенде малла, эт алып, кыышлыкзлагга сюрюлюп башлайдыла, къыркъар

кезиу ётеди, къышха согъум этиу башланады, малдан келген затны хайырланыргъа заман чыгъады. Бу затла ата-бабаларыбызны төрели жашаулары малчылыкъ бла байламлы болгъанына шагъатдыла.

Чыгъармагъа «Этыйыкъ ай» деп нек аталгъаныны сылтауун айтырчады. Аны ючюн а бу айда халкъ къышха къатыкъ хазырлагъанын, таудан эт алып тюшген малны хайырланып, союм этгенин эсеплерге тийишлиди:

*Таулада, тюзледе ишлени бошاپ,
Келтиришип сюрюу-сюрюу союмла,
Кесип, союп, жарашдырып санларын,
Монг жашаугъа этгендиле оюмла.*

Ата-бабаларыбыз союлгъан малдан бир бирге юлюш чыгъаргъандыла, аладан къоншулукъла чыгъарып, алгъыш этгендиле, къалгъанын а, къакълап, кими гумусунда, кими гёзенинде чюйлеге такъгъандыла, аякъ-башдан толтуруп, тузлукъ чыккырла салгъандыла, эчки жаудан тартмалы жау чыракъла жарашдыргъандыла.

Саид этыйыкъ ай халкъгъа сыйлы болгъанын чертеди. Ол сыйлылыкъны белгилеген быллай шартланы келтиреди: уллу байланы, жегилмеген ёгюзлени союп, Аштотургъа баш ургъанларын; учулананы, Апсатыдан тилек этип, марал уугъа баргъанларын.

Бек башы уа таулу тиширыугъа не тюрлю жаны бла да аны ишине бийик багъа бичиудю:

*Таулу малкъарлы къатын къажыкъмад,
Тюгенмегенд, арымагъанд, талмагъанд,
Хомухлукъну сыйсызлыкъгъа санагъанд,
Ишден кѳоркѳуп, артчы болуп къалмагъанд.*

Халкъыбыз бурун малчы халкъ болгъаны себепли, Шахмырзаланы Саид «сюрюучю» деген концептге энчи эс бурады, аны бетин, адетин, къылыгъын, ишин «Сюрюучюню шауданы», «Сюрюучюню жамычысы», «Сюрюучюню таягъы», «Сюрюучюню бичагъы», «Сюрюучюню ашлауу», «Сюрюучюню парийи», «Сюрюучюню гебенеге» деген назмулада кѳп тюрлю жаны бла ариу сыфатлайды.

Сюрюучю шаудансыз болмайды, ол аны кесине, къарагъан малына да бек кереклиди. Шаудан ариулукъну белгисиди (*Къара кѳзлю сюрюучю шауданы; Табийгъатха ариулукъ бериучю; Жаухар бетли сюрюучю шауданы*); дарманды (*Дарманса сен, сюрюучю шауданы*); жолоучулананы суусапларын къандырады (*Келген-кетген да кзанып кетиучю*); таркъаймайды (*Таркъай-*

майын чыгып туруучу); кѳонакѳбайлыкѳ этеди (*Жолоучу зур-
нукла келип кѳоннган, / Кѳонакѳбайды сюрюучу шауданы*);
халкѳны эсиндеди (*Тау кѳойчуланы эслеринде кѳалгѳан; Тау
анала эслеринде тутхан*).

Сюрюучюге дайым нѳгерлик этген аны парийиди, ол сюрюу-
чюню кесине, адамгѳа тенгди. Автор парийни бу тюрлю шарт-
ларын окѳуучугѳа баям этеди:

1) парий акѳыллы жаныуарды: *Акѳыллы, эсли таулу парий*;
2) парий иесин суюди, анга кертичиди: *Иесин кѳрсе, тан-
сыкѳлап, / Жанын юсуне атхан парий*;

3) парий тѳзюмлюдо: *Аш берсенг-бермесенг да тѳзген*;

4) парий жыртхыч жаныуарланы душманыды: *Тау кѳол-
лагѳа, сыртлагѳа чыгѳып, / Жанлыланы кѳуууучу парий*;

5) парий мал кютеди, аны сакѳлайды: *Малланы жауладан
сакѳлагѳан; Сюрюучюсюз кѳойланы кютген*.

Сюрюучюню кесин алып кѳарагѳанда, ол нартха тенг ки-
шиди (*Дерге жарайды анга нарт*), жылы келген огѳурлу адам-
ды (*жетмишжыллыкѳ огѳурлу кѳарт*). Сюрюучюню халын,
кѳылыгѳын, турмушун белгилеген аны кертме терекден иш-
леннген, кѳпню кѳрген ашлаууду. Ол ата-бабадан кѳалгѳан,
берекетликни, кѳонакѳбайлыкѳны белгиси болгѳан сауутду:
*Бу ашлауду, берекетди, / Аталадан кѳала келген / Огѳурлу бир
харекетди; Кѳп кѳонакѳла ашыргѳанды, / Шишликке бишип,
шишленип; Сѳсю, сохта, жѳрмелени / Ашатханды аталагѳа*.

Поѳтни «той» деген концептини магѳанасы аны «Келечи-
ле», «Киеу нѳгерле», «Келин келгенден сора ныгѳыш уча» де-
ген чыгѳармаларында терен ачыкѳланады. Автор келечилеге
халкѳда намыслары-сыйлары жюрюген адамланы сайланнган-
ларын баямлайды: *Беш атлыны кѳурадыла барыргѳа, / Эки –
ысхылты, эки да – уллу ѳзден, / Бешинчилери да болуп шапа-
лары*. Аланы сыфатларын бу тизгинледе кѳрюрге боллукѳду:

*Темир бетли чепкенлени да кийип,
Кѳамалары беллерине жарашып,
Боюнлагѳа акѳ башлыкѳларын атып,
Барышалла, тау Малкѳаргѳа кѳарашып.*

*Ёшюнлеринде акѳбаш хазырлары,
Кюн тийгенде, жылтырагѳан бузлача,
Жылтырайла, айбат, омакѳ жаналла,
Тойлагѳа келбетлик берген кѳызлача.*

*Узун, кѳалакѳ, бурма, кѳара бѳрклери,
Сахтияндан жохар, кѳара меслери.
Сакѳаллары, мыйыкѳлары жарашып,
Кѳарагѳанда, бир айыпсыз юслери.*

Келечиле кеслерин халкъда жүрюген адетлеге кёре жүрютедиле: а) келинни ата юйюне кирирге эркинлик аладыла (*Изну алып, кенг арбазгъа кирдиле, / Ариу халда атларындан тюшдюле*); б) таматалагъа хурмет эте биледиле (*Къартларына намыс бере, сый бере, // Башларындан башлыкъларын тешдиле*); в) келгенлерини сылтауун айтадыла (*— Келечиге ёлюм жокъду, Бийсолтан! / Келечибиз нарт Чегемни элинден, / Бизни ийгенд Чегем байы Байсолтан*); г) адети бла танышадыла (*Мени атым Къапчагъайлы Юмметди, / Нёгерлерим баш ёзденледиле. / Къызы аллыкъ — Байсолтанны уланы, / Аны аты Чегем билген Мамметди*).

Автор келечилик бла байламлы келинни юйюнде жүрюген адетлени да суратлайды: а) кёонакъбайлыкъ этиуню (*Толу тепси алларына салынды — / Кёонакълыкъгъа союлгъан кёозу этден*); б) келечиликден оюм этиуню (*— Кенгешейик, жууукъахлу да билсин*); в) къалынны мардасын белгилеуню (*Къалынына алтын ахчадан минг сом, / Эки атдан бири иерли берсин, / Тёрт ийнек, эки ёгюз, жюз да кёю, / Сюрюлюп, кёолубузгъа тамам келсин*).

Келишимден сора, муслийман адетге кёре, неках этиледиле: *Тауусумгъа кёре, айтханларын бердиле, / Неках этип, Чегем элге келдиле, / Жыл кёзюне болжал этип кетдиле, / Алгъыш бла Байсолтаннга жетдиле*.

Киеу нёгерлени сыфатлауда ала бла байламлы бу излемле назмуланы айтыладыла: а) киеу жёнгерлени къауумуна Чегемни бар эллерини келечилери киредиле (*Чегем тарны онбеш ууакъ элинден, / Сагъыш этип, къыркъ атлыны ойлалла*); б) киеу нёгерле тойгъа, оюннга уста болургъа керекдиле (*Жырчы, тойчу, тутушургъа, чабышыргъа / Бек айырма уланланы сайлалла*); в) киеу нёгерлени башлары, юслери ариу болургъа тийишлиди (*Киеу нёгер атлыланы кёурауда, / Уланланы юслерине эс бура*); г) киеу нёгерлени толү хазырлыкъда атлары да болургъа керекди (*Ёшюнлюксюз, кёууушхансыз ат кёоймай, / Атларына гюржю налла салдырды. / Кёпчеклерин, иерлерин да тинтип, / Кёолларына къамичиле алдырды*).

Ызы бла той барады, анда жаш тёлү бир бирлери бла танышады, ойнайды, тепсейди: *Тохананы аллы уллу арбазда, / Лячинлеча, жаш уланла ойнайла. / Ол уланла, къара къашлы къызла да / Бир бирлерин тойда кёрюп сайлайла*. Гяпчи тойну бардырады, аны низамын сакълайды:

*Текесакъал, къызыл кёзлю, мюйюзлю
Гяпчилери ёрге-эниге чабады,
Намыс-адет жорукъланы бузгъанны,
Излеп-сюрюп, къысха табады.*

*Кѳолуна кийиз кѳамичини алып,
Таякѳ атха минип, омакѳ чабады,
Белинде агѳач кѳылычын суууруп,
Адамланы ары-бери чачады.*

Саид келинни эсден кетмезлик сыфатын да назму тизгин-леде бу сѳзле бла суратлайды:

*Иничке белин кѳуршалагѳан кямары,
Шуу-шуу этген дарий жыйрыкѳ тышындан;
Ёшюнѳнде гиданалы тѳюмеси,
Бухар жаулукѳ ау жабылып башындан.*

*Сол кѳолунда – сансыз бармакѳ жюзюгю,
Сыйлы минча жылтырайды юсюнде.
Садаф кибики, кѳз кѳаматхан тишлери,
Марал кѳзле кѳагѳылалла кесинде.*

*Аягѳында – сыйлы кѳажар башмакѳла,
Тухтуй, окѳа, налтехли кѳол башлары,
Бууунунда – бууунлукѳла алтындан,
Суратдача, тогѳай тартхан кѳашлары.*

Ол келин кесин кѳалай жюриютюрге керегин да окѳуучу ангыларча жазады: а) ал кезиуде келинни жери ау тѳюбѳнде болгѳанды (*Баш ау жабып, кѳзлери жукѳ кѳрмезча, / Ёре турурун бек сюелле*); б) биринчи кезиуде келин кесин эркин жюриюталмагѳанды (*Сѳюгенича, эркин алып, узалып, / Аш ашаргѳа болмагѳанды кѳарыуу. / Уялгѳанлай, кѳысылгѳанлай, буюгѳуп, / Кѳайнагѳанды жюриегинде сарыуу*); в) келин эрини кѳысха жууукѳларыны атларын жашырыргѳа керек болады (*Эрини да жашыргѳанды ол атын. / Кѳайынларыны атларын айтмайын, / Алай жюриюгенди малкѳарлы кѳатын*); г) келин кѳайын атаны, ананы кѳатларында сабийге ёшюн салмагѳанды (*Сабийине бермегенди эмчегин, / Кѳайын атасы, анасы болгѳанлай*) эм д. а. к.

Тойда тюрлю-тюрлю эришиуле, оюнла да (ушкок атыу, чариш дегенлеча) кѳуралгѳандыла: *Кюн узуну ушкок атыу баргѳанед; Андан сора чариш кюнѳ башланды.*

«Келин келгенден сора ныгѳыш уча» деген чыгѳармагѳа автор халкѳда жюриюген алгѳышны да кѳошады, нек дегенде кѳарачайлылада, малкѳарлылада да алгѳышсыз бир той да ётмейди. Той алгѳышдан бир юзюк келтирейик:

*Уча, сый да – аллыбызда,
Алгѳыш аякѳ – кѳолубузда,
Келген келин кѳутлу болсун,
Кѳп жѳнесин, кѳутлу болсун!*

*Келген келинни аягъындан,
Жылыу урсун жаягъындан!
Сюйюм берсин кёзлери,
Ийнакъ болсун сёзлери!*

*Ышара-кюле келсин,
Келген юйюн сюе келсин!
Жарыкъ берсин жулдузча,
Жылтырасын къундузча!*

Ариулукъну юсюнден жазмагъан дунияны башында поэт жокъду дерчады, Шахмырзаланы Саид да аланы ичлеринде болуп. Бу концептти тюрю-тюрю шартларын ангылатуугъа «Мен быллайны суйгенем» деген назмусу бла кьошумчулукъ этгенди, кесини энчи хаты бла. Ол ариулукъну табийгъатны кючу бла байламлы этеди, халкъ бурундан хайырлана келген суратлау амаллагъа, сёз ючюн, тенгleshдириулеге таянып, суйген къызыны сыфатын (къашларын, чачын, кёзлерин, санын, тишлерин, бетин, кирпичлерин) окъуучулагъа билдиреди: *Къарылгъачны къанатыча – къашларынг; Эшмелеринг – жибек аркъан бургъанча; Кёкен кибики, ариу, къара кёзлеринг; Дугъум кёзле акъ бетингде къаралып; Токъ ёшюнюнг – алмачыкъла салгъанча; Къына-къызыл, жукъа, ариу эринле; Инжи, маржан тизилгенча – тишлеринг; Ариулукъдан айгъа ушаш жаякъла; Сенде барды ариу инчике аякъла; Кирпиклеринг къара жибек халылай д.а.к.* Къызыны ич дуниясыны ариулугъун а аны сёзю бла байламлы этеди: *Шекер кибики, татлы, омакъ сёзлеринг.*

Автор келин болуп келген къызыны ариулугъун да сыфатлайды: *Хей, ариу къыз, келин болуп келгенсе; Келин болсанг, чолпан кибики жылтырай, / Толгъан айлай жарытчы эр юйюнго.* Ол, келинге айланып, насийхат халда ариулукъну кенгертген быллай ышанланы иеси болургъа керегин ангылатады: а) адамгъа жарыкъ болууну (*Жарыкъ болсун мангылайынг къонакъгъа*); б) жигерликни (*Къайда болсанг, ишден артха бурулма*); в) бююреулю азыкъ хазырлауну (*Хар заманда татлы болсун азыгъынг*); г) адетден чыкъмай сёлешиуню (*Къартларынга ариу сёлеш*).

Шахмырзаланы Саидни баш сейири уа халкъыны, туугъан жерини къыйын ныхытлы, унутулмазлыкъ тарыхыды. Ол кесини чыгъармаларында орус-япон урушну («Солдатны сёзю»), октябрь инкъыйлапны («Сырыйна»), граждан урушну («Къалабекланы Солтан-Хамит»), Уллу Ата журт урушну («Къара кюнледе»), кёчгюнчюлюкню («Къая кызы – къарылгъач») юслеринден жазады. Ол окъуучуну къарачай-малкъар халкъыны тарыхыны теренине элтеди, аны Акъсакъ Темир бла байламлы

кѳазауат кјурешлерини суратларын береди («Кѳала кѳолдан – Темир-Капугѳа»).

Поѳтни оюмуна кѳѳре, туугѳан жерини хар ташы, кѳаласы, кешенеси тарыхдан хапарлайды: *Тау Малкѳарда бийик кјючлю кѳалала, / Бары ала тарыхдыла, оюмла!; Гыйыла бла жапхандыла башларын [кешенелени], / Ичинде хужанчыкѳ да кѳоюп; Намаз ташны барды сейирликклери, / Аякѳ, кѳол, мангылай салгѳан жерлери.*

«Тарыхчылагѳа» деген назмусунда автор тарых таурухладан жазады, жарсып, ала бла байламлы соруула салады: *Былай-аллай кѳп таурухла айтылад, / Тохташылгѳан керти тарых табылмайды; Малкѳар миллет, не жерледен келгенсиз?; Кѳайда эди алгѳын ата журтукѳуз?; Кѳаялада была [кѳалала] неге ишленгенди? Бу назму поѳтни жарсыулу жјурегини теренинден чыкѳгѳан чакѳырыду:*

*Чакѳырама эслилени, жашланы,
Таурух билген адамланы – башланы.
Биз бирликде керти хапар жазайыкѳ,
Керти жолда Малкѳар тарых кѳазайыкѳ.*

Алайды да, башында жаза келгенибизни эсепге алсакѳ, Шахмырзаланы Саидни поѳзиясы кѳп тјурсјонлю, тили бай болгѳанына бир тјорлю ишеклик жокѳду. Унутула баргѳан тил байлыгѳыбызны жашаугѳа кѳайтарыр ючјон, миллетибизни маданият ѳм тарых хазнасын сакѳлар ючјон, ол уллу кѳыйын салгѳанды дерчады. Айхай да, быллай гитче статьяда поѳтни чыгѳармаларыны барын да не жаны бла да тынгылы тинтирге онг болмайды. Мындан ары бу ишге адабият кесаматчыла, тарыхчыла, халкѳыбызны турмушундан жазгѳан ѳм башха алимле да кѳбјурек кѳыйын салырла, терен фахмулу оюмларын айтырла деп бек ийнанабыз, ышанабыз.

КЕТЕНЧИЛАНЫ Мусса,
филология илмуланы доктору,
профессор

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл

ТАУЛУ ТАСХАЧЫНЫ ХАПАРЫ

*(Романны ахыры. Аллы «Минги-Тауну»
2026 жылны 1-чи бла 2-чи китапларында
басмаланганды.)*

Аргентинада сауут заводла ачыу иш

Кёп башха кыралла уа Аргентинагъа онг кёзден къарамай эдиле. Ол белгили эди. Ол затланы сюзюп, аскерини, Къырал къоркъуусузлукъну службасында ишлегенлени да бюджетлерин кётюрюрге тюшген эди. Аскерни бир кесек кётюрюрге, аны жангы сауутла бла жалчытыргъа, идеология жанына да эс бурургъа керек эди.

Мен Эдуардогъа – Къырал къоркъуусузлукъну таматасына – президентни къатында:

– Сен ол андан къачып келген немецдилени хар бирин учётха алыргъа керексе. Германияда сауутла ишлеген заводда къулукъчуланы табып, кесиби сауутла чыгъарыргъа керекбиз. Кесибизни аскерден къалгъан сауутланы тегерекге сатарбыз. Бизни аскерибиз кючлю болса, бизге чабардан алгъа, не кючлю душман да сагъыш этер. Алай болмаса, ким биледи, чабаргъа да болурла, бизни масхара этип селеширге да болурла, къайсы да басынчакъларгъа сюер, – деп айтхан эдим.

Аланы барысын да ангылап, ол ишни тынгылы этгенлей, ызындан этиллик ишлени олтуруп ойларбыз деп, Эдуардо бла оноу этдик. Артда белгили болгъан эди: Германияда сауут заводлада ишлеп келген инженерле, конструкторла, технологла Аргентинада кёп эдиле. Аланы, къаллай сауутла чыгъаргъанларына, къайсы заводлада ишлегенлерине кёре, къауум-къауум этип, къагъытха тюшюрдюк. Эдуардо бла мен аланы, хар бирин чакъырып, хар бири бла энчи селеширге келишдик. Алай этген да этдик.

Не боллугъун алгъадан билгенлерине сейир этерча эди – ала, ол конструкторла, инженерле, технологла, калька къагъытлагъа тюшюрюп, этген сауутларыны чертёжларын биргелерине алып къачхан эдиле Германиядан, артда аланы ишде хайырланыргъа тюшсе дегенча. Селешгенден сора, ала ишлерге ыразылыкъларын бердиле. Бир-бирлери уа, къачан чакъырадыла бизни ишлерге деп, сакълап тургъанларын иш да айтдыла. Къагъыт-

ларыбызда бир кѡауум затчыкѣны жангыртып, Кѡоруулауну министри Лопесни чакѣырып, сѣлешдик. Ызы бла ючюбюз да таматагѣа кирдик. Анда анга мен кесим этген ишибизни юсюнден толу хапар айтдым, энди аланы тиллеринде кеслеринден да уста сѣлеше эдим.

– Энди неден башлайбыз деген соруу тууады, – дедим. Ызы бла анга кесим жууап да бердим: – Мени хыйсабым бла, аскерибизни эм кѣарыусуз жеринден башларгѣа керекди. Мен жангылмай эсем. – Аскерибизни деп, билип айтхан эдим, мен алгѣаракѣлада алай айтханымда, тамата, асыры аны жаратхандан, бир-эки кере кѣучакѣлагѣан да этген эди. Аны ючюн айтдым, шѣндю да аскерибизни деп. – Аскерибизни кѣарыусуз жери зениткаладыла. Аланы бизде болгѣанлары бек эскиледиле, жангыртыргѣа керекди. Ызы бла – артиллерия. Аны юсюнден сѣз баргѣанда, аллай иш бла кюрешген конструктор: «Бу мени чертѣжларымда болгѣан затланы энтта жангыртхан этерикме, быланы эски болгѣан жерлерин билеме. Мен жыйырма тѣрт топ бирча чачарча, бирча десем да, хар эки-юч такѣыйкѣадан алтышар не да он экишер, юч кюн олтурсам, жыйырма бла тѣрт топ чыгѣарча этерге боллукѣма», – деген эди, – деп ангылатдым олтургѣанлагѣа.

Мен бошагѣанлай, бачама, туруп, ол уллу отоуунда ары-бери жюрюп:

– Ахмат, сен бек уллу иш этгенсе, сау бол, кѣп жарсыуларыбызны ачыкѣлагѣанса, бек алаMAT иш тындыргѣанса. Алай энди сен бу ишге бир кесек жегилмесенг, биз суйгенча бармаз бу иш. Аны себепли энди сен кѣоркѣур зат жокѣду, тилибизни да бек алаMAT билесе. Мен сени советник этейим, аскерни, кѣырал кѣоркѣуусузлукѣну, сауутланыуну юслери бла. Экибиз да бу ишни кѣолгѣа алмасакѣ болмайды. Сен бу затлагѣа кѣз-кѣулакѣ болмасанг, жарамаз. Бютюн да бу жангырыу жаны бла. Айлыгѣынгы да беш минг доллар этейим, – дегенден сора: – Сен билемисе мени айлыгѣым ненча болгѣанын? – деп, кѣзюме кѣарады.

– Угѣай, билмейме, – дедим.

– Мени айлыгѣым, долларгѣа кѣчюргенде, алты мингди, – деди. – Сени айлыгѣынгы уа айтханымча этеме, сен ыразы бол, – деп, ол заманда кѣатымда эди да, инбашымдан кѣучакѣлагѣан да этип, ышарды. – Быланы уа, билемисе, Ахмат, айлыкѣлары ненчады?

– Угѣай, – дедим.

– Бу экисини – ючюшер минг, – деди тамата.

Бу айтханы аны манга уллу даража береме, сора кѣулугѣунг да анга кѣреди дегенлиги эди. Бу эки адамны, эки министри, кѣатында иш хакѣны юсюнден айтханы уа алагѣа

сиз муну кѳолундасыз деп эсгертгенлиги эди, бир жаны бла. Экинчи жаны бла уа, сизден бу таматады дегенча эди. Бир кесек сагъыш этип, алай айтдым:

– Бу сиз тилеген затны хау-угъай дер жерлери да бардыла. Ол а неди? Экономиканы министрин чакъырсагъыз эди бери, биз бюджетни бусагъатда болумуну, онгуну юсюнден анга сооруп эдик.

– Хау, ансыз биз тюз оюмгъа келалмазгъа, жангылыргъа боллукъбуз, – деп, бачама экономиканы министрин чакъыртды.

– Мен, биринчиден, хурметли министрден, де Пачиниден, бюджетни болумун – кѳоратылгъанын-кѳошулгъанын да – айтып, кѳагъытда да кѳргюзтюрлюгюн тилерик эдим. Ол ишлерик заводларыбызгъа ахчаны кѳайдан аллыгъыбызны оюмларгъа керек эди. Эшта, уллу профицит болмаз, аны себепли неден кѳаллай бир кесеригибизни орта хыйсап бла бир келишдирсек, аны оноун этерге тынчыракъ боллукъ эди. Мени хыйсабым бла, кѳп затдан тыйылыргъа тюшер, алай бираз замандан а ол бюгюнню кѳоранчла бек уллу хайыр берирле, кереленип кѳайтырла. Кѳыралланы араларында кѳыралыбызны, таматабызны да даражалары кѳтюрюлюр. Бачаманы даражасы, сиз билгенликден, кѳыралына кѳре болады. Энди бу ишге кѳоратыллыкъны санау жанын – ненча завод, кѳаллай бир сауут чыгъарлыкъларын – де Лопес бла де Пачини санасынла. Мени оюмуна кѳре, бир он беш завод ачаргъа керек болур, хар бирини тогъуз-он цехи бла. Алаугъа керек ахчаны табыу ишди. Энди мен ангылатайым, хау, угъай да деп да нек айтханымы. Хау дегеними магъанасы – кѳыралда быллай тюрлениуле башланганда, мен кесими бир жанында туталмам. Ол себепден мен сизге сѳз береме, ол сиз манга ышанып берген ишни, кѳолумдан келгенича, тынгылы этерге. Анга сиз ишекли болмагъыз, ол биринчиси. Экинчиси уа – ол угъай дегеними магъанасы, муну аллында кѳп ахча керек боллугъун айтып кетдик, менден эсе, де Пачини иги биледи, ол угъай, хар биригиз да иги билесиз менден, бюджетде кесилир зат бек азды. Эсигиздемиди, аскер тасхачылыкъгъа бла кѳырал кѳоркѳуусузлукъну службасына ахча кѳошаргъа керекди дегенимде сизге, – таматагъа кѳарап айтама, – бюджетни кѳоратыу статьяларына кѳарап, анданмындан бир кесекле юзюп, жыйышдыргъан эдик? – деп.

– Хау, хау, алайды, – деди ол.

– Ма ол себепден айтхан эдим мен угъай деп. Айлыгъымы мен кѳыралыбызгъа береме. Ангылайма бюгюн аны кереклисин. Алай бир киши да: «Ахчаны алмай эсе, ишлеген да алай этерикди», – деп, алай сунмасын. Алайды да, мени хыйсабым бла, кѳпле, алай эталмасала да, айлыкъларыны жартыларын а

берирле, – дегенимде, ючюсю да, бир бирге къарап, ышарып, мени къучакъладыла.

Ала бары да бек алаамат ангылай эдиле мени сёзюмю магъа-насын. Эки министр, мени юлгюме кёре, айлыкъларыны жар-тыларын берирге дедиле, ючюнчюсю уа, къуйрукъ булгъаял-лыкъ туюл эди да, ол да аны аллындагыла айтханча айтды. Ызы бла тамата да алагъа къошулду. Бюгюн бу жыйылыугъа къатышмагъан министрледен да, башха къуллукъчуладан да алай алыргъа. Алай артда аланы барысын да къошуп къайта-рыргъа оноу этдик. Алай аны бла да боллукъ туюл эдик ол заманда. Энди муну юсюнден толулай айтама десем, бек уллу китап боллукъду. Ол затла кимге керекдиле?

Къысхасы бла, айтып къоыйым, Аргентинада уллу сауут чыгъаргъан заводла да ишледик. Аскери сауутлу да болду, на-мысы-даражасы да кългъан латин-америка къыралларындан ёрге кётюрюлдю. Мен а, тап, иги кабинет, он беш адам да бер-диле да, керти кёлюм бла ишлеп турдум.

Мында да тамата тюз кесини къатында бердирген эди ма-нга кабинет. Мени ишлегеними жетишимлерин кёргенден сора, ишни эки смена бла барырча этдирдик. Сёз ючюн, мени кёолум-да онбеш адам ишлегенликге, кабинетлери мени къатымда эди, юч-тёрт адамдан кёбюсю олтурмай эдиле жерлеринде. Хар бири иш баргъан жерде эдиле.

Башлагъан ишибиз, айтханымча, бек тынгылы бара эди. Тамата, кюннге бир не да эки кере манга кирмей, олтуруп, кофе да ичип, андан-мындан да бир хапар айтмай кетмеучю эди. Ол заманда, кеси келтирип, эки бла жарым минг долларны ма-гъанасын тутхан тенгли бир аргентина ахча берген эди:

– Сен бизни уялтма. Сен иш хакъ алмай тохтасанг, биз уя-лыргъа тюшерикбиз. Барыбыз да (уллу къуллукъчула) бир жылны ичинде айлыгыбызны жартысын берирге деп келиш-генбиз. Аллахны ахшылыгыындан, ахча да табылды, иш да тири барады. Сау бол, Аргентина сени бир заманда да унутмазча жумуш этесе, мен аны къайда да, кимге да айтама. Сен болма-санг, бу ишле болмазлыкъларына ишек да жокъду, – деп.

Аны, унутмай, айта туруучю эди. Мен да:

– Ой, мен болмасам, башха адам кюрешир эди, – деген ки-бик этиучю эдим.

Бек къысха заманны ичинде, беш айдан сора, сауутла чы-гъарып башладыкъ. Кёпле анга ийнанмазла, алай мен сизге ишни болушун айтайым. Биз ол оюмну туудургъандан сора, де Куэльеро бла олтуруп, къайсы заводла къыралныкъыла, къай-сыла уа иели болсунла деп сагъыш этебиз.

Къыралдан тапхан ахчагъа кёре, къыралны заводлары болсунла, кългъанла уа акционер заводла болсунла деп. Не

ючюн дегенде, башха амал жокъ эди. Алай энди акционерлени табаргъа керек эди. Мен кесим да бир-эки заводну къурайлыкъ эдим, алай манга кетерге керек эди да, аны себепли манга ахчаны ары салгъандан хайыр жокъ эди. Алай бла, акционерлени, ахчалары болгъанланы излеп башладыкъ. Бай къауумла бары да учётда эдиле да, къыйын туюл эди аланы тапхан. Алайда окъуна оюм этдик, ол акционерле чыгъаргъан затла, барысы да къырал заказгъа кёре чыгъарыладыла. Аны себепли отуз бир процент хайыр келтиргенлери алагъа жетерикди, къалгъанын а къыралны оноуунда тутаргъа керекди деп. Бизге билирге керек эди, ара сахарны ичинде, къатында къаллай заводланы хайырлары аз не да жокъну орунунда болгъанын.

Советледеча, Аргентинада да бар эди ОБХСС, экономикада аманлыкъ ишлеге къарагъан бёлум дегенча. Аны таматасындан эки кюнню ичинде бизге аллай справка бер деп тиледик. Ол заводла, Буэнос-Айресден узакъ болмай, металлург заводланы къатларында, орналсала, иги боллукъ эди деп ангылатдыкъ. Шахардан узакъ болмай дегенибиз – элледе, таулада аллай усталыкъланы иги билгенле табыллыкъ туюл эдиле.

Справканы алгъандан сора, биягъы ючюбюз да барып кёрдюк ол заводланы. Бир-бир заводланы директорлары, бизни терс ангылап, бизни заводларыбызны 30-40% хайырлары барды деген эдиле. Сора не бизни справкабыз тюз туюл эди, не да таматалары бизни алдагъан эте эдиле. Аны тюзюн билир ючюн, ючюнчю шуёхубузну жибердим: «Бар да, бухгалтерден баланс отчётланы алып кел», – деп. Мен профессионал бухгалтер туюл эдим, алай баланс отчёт эте уа биле эдим. Анга да тасхачылыкъ школда юйретген эдиле.

Ол отчётланы кёргенлей, мен:

– Сен нек алдайса бизни? Озгъан жарым жылны ичинде хайырыгъыз 1,5% болгъанын кёрмеймисе? Сиз кючден-бутдан башыгъызны кечиндирип турасыз. Сизни заводугъуз чыгъаргъан затла сатылмайдыла, биз берген заказланы уа биз кесибиз аллыкъбыз. Сизге да 30% хайырын берликбиз, – дегенимде:

– Ой, кечигиз мени! Мен сизден къоркъуп айтхан эдим алай, ансы бюгюн окъуна башлайыкъ ишлеп, – деп, бек ыразы болдула артда.

Ма алай бла заводла хазыр болдула. Энди бизге станокла керек эдиле. Немецли инженерлени да, конструкторланы да (аланы станокланы къайдан табаргъа керек болгъаныны юсюнден уллу билимлери болмагъанын да биле эдим), технологланы да, Лопесни, де Куэльерону да чакъырып, ючюбюз да ала бла сёлешип, биз этген заказланы толтурур ючюн, алагъа къаллай станокла керек боллукъларын жазып берсинле деп, келишдик. Ол затха эки кюн болжал бердик.

Ала ол к'яаг'ытланы хазыр этгенден сора, аланы да алып, бачамаг'а кирип, анга барысын да ангылатдык'. Тамата:

– Станоклаг'а не оноу этебиз? – деп сорду.

1945 жылны январь айында Японияны К'юруулау управлениясыны таматасы (алада ол заманда министерство жок' эди) бла туберге Стамбулг'а Гитлер Кейтель бла мени жиберген эди. Анда Фуко Яма бла танышып к'яалг'ан эдик. Аны бла бирге тасхачылык'ларыны таматалары Така Чура бла да. Жыл саны менден тогуз-он жыл тамата болур эди, анга к'еп тасха затла айтхан эдим Кейтельден жашыртын. Экинчи кюн тубегенде, Фуко Яма, алг'а ышарып, к'олуму алай тутхан эди, эшта да, Така Чура анга ол мен анга ачык'лаг'анланы айтхан болур эди. Ким биледи, аладан бири сау эсе, мен инженерлени да, де Лопесни да, тасхачылык'ны таматасы Артурону да алып барайым дегенде, тамата бек к'юуаннган эди.

Токиода

К'еп да созмай, экинчи кюн к'яалып, ючюнчю кюн бачаманы самолёту бла Токияг'а учдук'.

Сурашдырг'анымда, Фуко Яма, жарсыуг'а, ол дунияг'а кетген эди, Така Чура уа Парламентлеринде депутат эди. Тюбешенимде, ол манга:

– Мен сизни к'айда эсе да к'ергенме, эсгералмайма ансы, – деп, тюрслеп к'яараг'ан эди.

Мен Стамбулну саг'ыныннгандан сора, к'ючак'лады.

Така Чура немецча иги биле эди да, бизге бир бирни ангыларг'а тынч эди. Мен жумушуму айтхынчы, мени Парламентни таматасына элтди. Анга айтхан болур эди кеслерича, Парламентни таматасы жарык'дан жарык' болуп бара эди к'ез к'ергенден.

Така Чураг'а айтхан болур эди, нек келгенлерин сор деп, ол:

– Таматабыз солург'аамы келгенсиз ог'есе бизни к'ыралны к'ерюргеми келгенсиз деп к'айг'ырады? – деп сорду.

Сора мен жумушуму айтдым. Мен айтханны Така Чура таматасына айтып ангылатхандан сора, манга айтханына к'ере, тамата:

– «Бар да, быланы жумушларын тындыр, алай бир-бир жашыртын затлаг'а эс бур. Сатарг'а жараг'анларын, алык'а сатарг'а жарамаг'анларын да к'яаг'ытха тюшюрюп келтир, – деп, аллай буйрук' берген эди. – Бизни бу адамг'а уллу борчубуз барды. Биз муну битеу жумушларын толтурург'а керекбиз. Мен бусаг'атдан премьер-министрге с'елешейим да, ингирде бирге ушхуур ашарбыз. Кеслерин а, мен айтханды де да, Пар-

ламентни кѣонакѣ юйюне элт, кетгинчи анда жашасынла», – деп айтады, – деп кѣчюрдю депутат.

Бизни алгѣа айтхан кѣонакѣ юйлерине элтди, ашап бошагѣандан сора:

– Сиз солуй туругѣуз, мен бираздан келирме, – деп кетди.

Ингирде ол:

– Келигиз, премьер бла бирге ушхууур ашайыкѣ, – деп келди.

Жыйылып бардыкѣ барыбыз да парламентден узакѣ болмагѣан бир ариу рестораннга. Биз да ары жетгенде, ресторанны директору эшик аллында сакѣлап тура эди.

Не айтаса, бизге аллай бир эс бургѣан эдиле, аны мени бла баргѣанла артда бизни президентге айтхан эдиле да, ол бек сейирсинген эди. Кертисин айтсам а, аны кесине да не хазна аллай даража берир эдиле. Сиз айып этмегиз мен алай айтханымча. Не ючюн десенг, юч жюз сексен тѣрт станокдан бизге кереклиледен сексен экиси энди чыкѣгѣан эдиле. Кѣысхартып айтайым, Така Чура премьерни сѣзлерин алай кѣчюрдю барыбызгѣа да:

– Ма бу юч жюз сексен тѣрт станок, – аладан кѣбюсю жангыз бир затха угѣай, кѣп операциялагѣа да жарай эдиле. Ала ны ичинде, айтханымча, сексен эки станокдан алыкѣа бири да тышына кетмеген эдиле. – Быланы бюгюн багѣалары эки жюз жыйырма миллион долларды. Бизни кѣыралыбыз да, миллетибиз да сизни аллыгѣызда борчлудула. Алаймыды? – деп, кѣарады парламентни таматасына.

Ол да:

– Хау, хау, – деп, башын эки кере да энишге-энишге этди. – Аны кесибиз да кѣрдюк.

– Аны себепли биз санга «Японияны сыйлы адамы» деген атны тийишли кѣребиз, – деп кѣарады парламентни таматасына.

Ол да, олсагѣатдан папкасындан чыгѣарып, кѣагѣытны берди, ызы бла чыгѣа тургѣан кюн суратлы алтын значокну костюмуну жагѣасыны тѣбен жанына такѣды.

Ол да тагѣып бошагѣанлай:

– Бу значок бизни кѣыралны закону бла, император бла келишмей, ол буйрукѣ бермей, кишиге берилмейди. Айтханымча, бу станокла эки жюз жыйырма миллион доллар турадыла. Быланы биз сени кесинге беребиз, сен а кесинг бил не этеригинги, – деп айтды. – Мен ангылагѣаннга кѣре, аны багѣасын Аргентинадан алырса, – деди. – Бюгюнден ары Японияны кеси кѣыралынгча кѣр, японлуданы уа, биз да ичлеринде болуп, – кѣатындагѣына кѣарап, – кѣарындашларынгча кѣр, – деп, шампанскийни кѣтюртдю.

Ызы бла мен:

– Сау болугъуз, жюйюсхан премьер, парламентни таматасы, мен не заманда да сизге – япон миллетге – намыс бергенме. Сиз керти да Аллах суйген миллетсиз. Не ючюн десегиз, мен окъугъаннга кёре, Чингизхан, сизни къыралны алама деп, уруш бла мингден артыкъ кемеси бла сизни таба тебирегенде, Аллах, толкъунла жиберип, аланы батдырып къойгъанды. Ол зат бек ачыкъ кёргюзтүп турады Аллах сизни бирсиледен артыкъ кёргенин. Дагъыда ол сизге бирсиледен артыкъ акъыл бергенди. Не жаны бла да сиз бирсиледен алгъа барасыз, къуру техника бла, электроника бла угъай, кёп башха затла бла да. Аланы барысын да бусагъатлада санар кереклиси жокъду. Сиз кесигизни кимге да суйдюргенсиз. Ол мен этгенни ким да этерик эди. Анга аллай уллу магъана бергенигизге сау болугъуз. Мен бу аякъны жер башында уллу даражалары болгъан махтаулу япон халкъ ючюн кётюреме, сиз битеу да жер башыны тутхучу болуругъузну сиеме, – деп кётюрдюм алгъыш аякъны.

Эки тамата да, бир бирлерине къарап, ышарып, манга къошулдула. Ышаргъанларыны магъанасы – эшта да, жаратхан болур эдиле мен айтханны.

Бир кесекден тилманчыбыз Така Чурадан айтдырдым эки жюйюсханнга да:

– Сиз къалай къарайсыз, угъай демей эсегиз, дипломатиялыкъ келишиулени жангыртыр эдик деген оюмгъа? – дегенде, премьер, алтмышдан ётген, башын чыгыр басмагъан, тап чачы бла, суйдюмлю, акъылы болгъан киши:

– Мен сизге айтдым да, бюгюнден ары, биз сизни 1945 жылдан бери таныйбыз, сиз бизни къарындашыбызсыз. Мен сизге букъдурмай айтайым, биз сиз бизге этгенни унутхан угъай, аны ючюн, сиз сау эсегиз, ийсагъан, бир кёрюр эдик деп тургъанбыз. Тюнене императорубузгъа операция этгендиле да, алыкъа къарыусузду ансы, анга да къонакыгъа барлыкъ эдик. Аны себепли, бизни къарындашыбыз къалай айтса, алай болургъа керекди. Сен не айтаса ансы? – деп, депутатланы таматаларына къарады.

Ол да:

– Алай болмай а! Кесигиз посол болуп келсегиз эди, андан уллу саугъа этмез эдигиз бизге. Алай таматабыз, жюйюсханьбыз иги болгъанлай, мен ишексизме, ол сизни чакъырлыгына. Анга сёз да жокъду, – деп къошду премьер да. Ызы бла: – Сиз тамбла манга келигиз да, анда олтуруп, теренирек ойларбыз, шуёхум айтханча, сиз кесигиз келсегиз, андан игиси не бар эди? – деди ол да. – Таматагъыз унаса. Мен сизни арагъызны билмейме, къалгъанында уа тыйгъыч болмаз деп ойлайма, – деди.

Экинчи кюн Така Чура он бир сагъатда келип, мени премьерге элтди. Биз келгенде, эки тамата да, олтуруп, хапарлаша

тура эдиле. Властьны толу таматасы ол эди кыралда, императорну санамасакъ.

– Къалайды, жашагъан жеригизни жаратамысыз, ашыгъыз-сууугъуз да тапмыды? – деп, сёзню алайдан башлады.

Мен да:

– Сау болугъуз, не да бек алапатды, – дедим.

Да алапат болмай а, аллай къонакъ юй эди: хар бирибизге да – энчи юч отоулу номерле, холодильникле, ичлеринде – ашла, ичгиле, татлы, нарзан суула. Хар эрттен-ингир сайын бири биринден ариу кызла, келип, массаж эте эдиле. Эрттенде, тюшде, ингирде этажыбызда рестораннга барып, суйген ашыбызны ашап, суйген затыбызны иче эдик. Не жашагъаныбызгъа, не ашагъаныбызгъа-ичгенибизге, бир башха затха да ахча төлемей эдик. Эрттен бла келип, машина бла айландыра эдиле.

– Биз энди билдик сени тарыхынгы. Алай биз угъай дерик туююлбюз, бютюн бек ыразы боллукъбюз, таматагъыз сизни жиберсе. Сиз таматабыз мени салмаз дей эсегиз, мен, кеси адамымача, къагъытчыкъ жазып берейим. Сизни жиберсе, ыразы эдим, – деди премьер.

– Мени хыйсабым бла, ол угъай дерге керек туююлдю. Мени анда бир ишлерим бардыла да, мен аланы бошаргъа керекме. Тамата мени кенгешчи этип алгъанды кесине, къагъытланы сиз да кёргенсиз. Ол угъай демез. Алай бюгюн мен бу ишге хазыр туююлме. Бираздан, ким биледи, къарайыкъ, – деп, бу сорууда аны бла тохташдыкъ.

Андан сора, тютюн да тарта, чай да иче, иги кесек заманны олтурдукъ. Ахыр сёзюм алай болду:

– Мен сизге билдириме, – деп.

Аны бла, саламлашып, айырылдыкъ.

Мен ангылайма, ол тынч, тап иш эди. Сёз ючюн, Аргентинада министр болгъандан эсе, мен бу ишни сайларыкъ эдим. Не ючюн десенг, министрни иши кёпдю, тынгысызды. Посолну иши уа тынч эди. Посольствону къайсыны да, къайда да иши шпионлукъду. Мен а алагъа, ала мени алай кёргенден сора, аны эталлыкъ туююл эдим, бетим жетип. Ол а къаллай бир женгиллик эди! Алай ол манга неге керек эди? Энди мен кеси кыралымда жашасам эди, ол башха. Не уа анда къалама да къалама десем, ол бир затха да ушай эди. Бирси жаны бла къарасакъ а, анда жыйылыула боладыла, алагъа барыргъа керек болады, анда уа, мен кесими жаш этгенликге, мени таныргъа боллукъ эдиле. Така Чура таныялмагъанлыкъгъа ол кюн, эсгере кетсе, ол да артда танырыкъ эди. Танысала уа, иш кырты эди, олсагъатдан Израиль бир жанындан, халкъла аралы сюд бирси жанындан, бизге беригиз, ол быллай-быллай адамды, анга

сюд этерге керекди деп тохтарыкъ эдиле. Аны себепли манга ол ишге барыргъа жарамай эди.

Бирде, Така Чура бла шахарда бара, экибиз да, бир эсгерт-мени къатында тохтап, хапарлаша тургъанлай, бир арыкъсыман, жылы келген киши бизни къатыбызгъа келип, саламлашады. Мени жолдашым, мен сезгеннге кёре, уллу намыс бергенча, аны аллында ышарып-ышарып сёлешди, артда, манга къысха къарап, неле эсе да айтды ол адамгъа. Мен да сагъышха къалдым: «Бу адам кимди, генерал (Така Чураны алгъыннгы ишинде аскер чыны генерал эди) аллай бир намыс берирча, хар ол къарт бир зат айтхандан, ышаргъан да этип, башын ёрге бла энишге эте турурча?» – деп.

Така Чура бла сёзюн бошагъандан сора, ол къартчыкъ мени бла энчи саламлашды, бек жылы, намыс берип, ызы бла, алайда шинтикле бар эдиле да:

– Келигиз, былайда бираз олтурайыкъ, – деп, кеси алгъа ётүп, биз да, ызындан барып, олтурдукъ.

Алайда Така Чура манга ангылатды:

– Бу адам Минору Гендады, генералды. АБШ-ны Пёрл-Харборда аскер-тенгиз базасын 1941 жылда түп-баш этдирген бу адамды. Ол заманда муну таматалыгъы бла болуннган ишди ол, – деп.

Ол къартчыкъ артда быллай хапар айтды:

– Бизни аскер таматабыз, Пёрл-Харборгъа чабардан бир ай алгъа, мени чакъырып, алай буйрукъ берди: американлы Пёрл-Харборну къурутургъа планны хазыр эт деп, эки ыйыкъны болжал берди. Ол айтхан заманнга ол планны элтип бердим. Анга кёп къарап, бир-бирде соруу да бере эди, артда он кюн болжал берди, бу планнга кёре, хар затны тийишлисича хазыр эт деп. Мен Япония экинчи дуня урушха кире тургъанын ангыладым. Ол заманда мен дивизияны таматасы эдим дерге боллукъду. Аны аллында 12 сентябрьде, министрибиз дерге боллукъду, мени кесине чакъыргъанда, хапарлаша кетгенде:

– Япония, сени оюмунг бла, шёндюгю заманда кесин къалай жюрютюрге керекди? – деп сорду.

Ол заманда да АБШ-гъа японлула суймей къарай эдиле, алагъа онг кёзден къарамай эди къыралыбыз. Алай мен ол заманда:

– Эртте-кеч болса да, урушха къатышмай болмайбыз. Совет-лени жерлеринден юлюшюбюзню алыргъа керекбиз. Бюгюн биз АБШ-гъа уруш бла чапсакъ, биз андан не хайыр аллыкъбыз? Зат да угъай. Не ючюн десенг, биз, аланы тенгизледе базаларын къурутсакъ да, битеу да кемелерин а къуруталырбызмы? Аланы къурутсакъ да, кесибизни къаллай бир кючюбюзню тас этерикбиз? Ол къалгъан кюч бла барып, аланы кеси жерлеринде

хорлаяллыкъ туююлбюз. Анга угъай деген аны планын кёр-
гюзтсюн. Ол болмазлыкъ ишди. Андан эсе, Советле бизни тий-
реден кёп кемелерин, санын айтсакъ а – жыйырма эки кемени,
он сегиз да суу туюбюнде жюзген къайыкъларын Балтика бла
Къара тенгизге жыйгъанды. Мен билгеннге кёре, он алты кеме
бла суу туюбюнде жюзген он бир къайыкълары къалгъанды.
Жерде толу аскери жокъду, – деп, аны айтхан эдим. Ма былай-
да Така Чура айтханнга кёре, ол заманда андан иги бир киши
да билмей эди. Не ючюн десенг, ол заманда ол тасхачылыкъны
таматасы эди. – Андан эсе Советлеге чабайыкъ, аланы бек терк
тюп-баш этерикбиз. Политика жанын алып къарасакъ а, Гитлер
кесини шуёхлары бла Советлени хорласа, бизге атлам жер да
жетерик туююлдо. Андан сора биз аны жауу боллукъбюз. Ол
бизге неге керекди? Андан бизге не хайыр?

Кесими кёрюмюю мен ол заманда таматабызгъа айтып,
ачыкъ этген эдим. Мени бу оюмуу аскер таматала тюзге са-
нагъандыла. Аскер таматабыз, парламентге барып, аны тама-
тасына тубеп айтханда, ол:

– Генерал Генданы тамбла сагъат тогъузда алып кел да, мен
да бир къауум адамны чакъырайым да, барыбыз да бирге оюм-
лашайыкъ, – деп ашырды.

Экинчи кюн сагъат тогъузда барыбыз да жыйылдыкъ, бир
он беш адам болур эдик. Анда айтдым:

– Келигиз, АБШ бла уруш ачмайыкъ, ол бизге зат берлик
туююлдо. Ахшы, Пёрл-Харборну жер башындан къурутайыкъ,
андан сора уа не? Аны бла тохтасакъ, американыла артда аны
бизге кечмезле. Аны бла тохтамай, уллу уруш ачсакъ, биз ала-
ны хорлаялырбызмы? Хау, бюгюн бизни жыйырма минг ками-
кадзевиз барды. – Камикадзе деп, энди аны кёпле биле болурла,
ким биледи, билмеген бар эсе, алагъа айтама, аланы, солдат
болсун, офицер болсун, гитче заманларындан башлап, бизде Су-
воров атлы училище дегенча, аллай окъуу юйде юретедиле.
Ала император ючюн жанларын берирге, не заманда деселе да,
хазырдыла. Къысха айтханда – ёлюрге хазырла. Аланы сууда
торпедалагъа олтуртуп, жау аскерни кемесине элтип урадыла,
анда кеси да ёледи, кеме да, жанып, батады. Не уа учуз само-
лётлагъа бомбаланы жюклеп, лётчик самолётну, элтип, жау
аскерни кемесине урады. Камикадзелени кеслерини формала-
ры бар эди, ала ресторанныгъа кирселе, ашап-ичип, ахча тёлемей
эдиле, ол хакъны аскер тёлей эди. Кино, театр, башха затла
да анга кёре эди. Алагъа халкъда, къыралда бек уллу даража
бериле эди. Урушха кирип, сау къалгъанланы даражалары да,
намыслары да бек тюше эди. Ала кеслери да, ол затдан асы-
ры къоркыгъандан, сау къайтмаз ючюн, не мадар да этип, ёле
эдиле. Жесирликге тюшселе уа, кеслери кеси къарынларына

бичакъ уруп, алай ёле эдиле. Он юч-он төртжыллыкъ жашла машина, самолёт жюриоте биле эдиле, торпеда уа алагъа аякъ машинаны жюриютгенден эсе, тынч эди. – Биз бюгюн АБШ-ны хорлаяллыкъ туююлбюз, анга чапмайыкъ, – деп кюрешдим, алай он беш адамны мен кеси жаныма буралмадым.

– Оноу этилгенди, оноуну бузмайбыз, – деп, кьол кётюргенде, мени жанлы жалан да алты адам болгъан эдиле.

Ол заманда мени айтханымы этселе эди, бюгюн биз, жерле-рибизни сыйыртхан угъай, кёп жерли боллукъ эдик. 1945 жылда бизге атом бомбаланы АБШ атарыкъ туююл эди, не ючюн десенг, аланы Германия кеси чыгъарлыкъ эди 1945 жылда. Америка уа, чыгъарса, жети-сегиз жылдан чыгъарлыкъ эди, аны да – чыгъаралса. Ма ол заманда этилген терс оноу бизни неге келтирди? Манга берген буйрукъну уа мен толудай толтурдум, бек аз кьоранч бла.

Бизден кьорагъан жыйырма бла бир самолёт, жюз бла кьыркъ тогъуз торпеда эди. Мени бюгюн да кеси кесимден кёлюм чыгып турады, ол заманда бир торпедагъа олтуруп, не да ичи бомбаладан толгъан самолётха олтуруп, элтип кесими аланы кемелерине урмагъаным ючюн. Ол заманда ол бедишлик оноуну этгенлерин мен бюгюн да кечмейме алагъа, – деп, кечгинлик тилеп, нервалары осалдан, кесин кьолгъа алалмай, туруп кетди.

Былайда ол заманда бола тургъан ишлеге теренирек кьарасакъ, не зат кёрюнеди: бу оюмда Генда кеси жангыз туююл эди. 24 мартда 1941 жылда тыш ишлени министри Мацуока, Москвагъа келип, Молотов бла жарым сагъат, Сталин бла бир сагъат сёлешип, нейтралитетни юсюнден келишим этип кетген эди. Сталин да, анга уллу намыс этгенин кёргюзте, ашырыргъа вокзалгъа иш да баргъан эди. Аллай намыс, даража Сталин башхалагъа бергенди деп, мен эсгералмайма. Мацуока уа юйюне бармай эди. Ол Москвадан Берлинге барып, анда Риббентроп бла, Гитлер бла тюбеп, Сталин бла тюбешген хапарларын айтып, оюмлашып тургъанды. Бир талай жылны ичинде Германия бла Япония бир бирлерин бек ангылап тургъандыла, алай японлучукъланы да кеслерини гынттычыкъларын сормай кьой.

Алай болгъанлыкъгъа, Гитлер да, японлулагъа ариу кёрюнеме деп, аланы посолларына «Орден Большого креста» деген саугъаны, ичинде да алтын кьушу бла, берген эди. Не ючюн дегенде, посол толудай кесини министри не айтса да, аны эте эди. Сора, не десенг да, посолну оюму да эсге алына эди.

Гитлер Осимагъа аллай уллу даражасы болгъан орден бергенде, японлула Германияны посолу Эйген Оттха бералмагъан-

дыла аллай зат. Осима бек уста биле эди, аны таматасы Мацуока не заманда да бек сые эди Совет влаьтдан жер юзерге.

1941 жылда 2 июльда императорда кенгешинде Мацуока Советлеге чабаргъа керекди деп бек кюрешгенди. Андан сора бир кесекден аны ишинден чыгъаргъан эдиле. Аны айтханым, бар эдиле тамата къауумда да аллай оюмлары болгъан адамла. Алай ала аз эдиле. Кесигиз билгенликден, немецли кзулукъчулагъа Нюрнбергде сюд этгенча, 1945 жылда Токиода японлулагъа да Халкъла аралы аскер трибуналны ачыкъ жыйылыуу башланганды. 1946 жылда 3 майда австралиячы Вильям Уэббни башламчылыгъы бла, тамата прокурор Джозеф Б. Кинан (АВШ), Совет Союздан прокурор С. А. Голунский, Англиядан прокурор Коминс Карр, адвокатла да болуп. Бу жыйылыуда Маньчжурияны къайтып-къайтып 1932 жылда 1 мартдан бери юч кере императору болгъан Генри Пу И сюдде шагъатлыкъ этген эди. Хабаровскда тюргемеге жибергенликте, Трибунал анга сюд этмеген эди. Къытай халкъ республика кзуралгъанда уа, аны Къытайгъа берип кюйгъан эдиле.

Экинчи кюн бизни Така Чура Токио бла танышдырды. Ючюнчю кюн эки тамата бла да: «Сау къалыгъыз!» – деп айырылдыкъ.

Алай бла, он эки немец инженерни анда кююп, станокла къалай ишлегенлери бла танышып, билип, аланы инструкцияларын немец тилге кечюрюп келигиз деп, ючюбюз да кетдик.

Ашыра иги кесек адам келген эди, таматарлары парламентни башчысы болуп, премьер-министр, тыш ишлени министри, аскер сауутла чыгъаргъан заводланы таматарлары. Аэропланыбызгъа патеген да кююп, ючюбюзге да, лётчиклеге да саугъала бердиле, бир бирден татлы айырылдыкъ. Ол мени эсимден бир заманда да кетмез.

Кече белинде аэропортха жетгенибизде, аллыбызгъа машина келип, юйлерибизге жетдирди. Айырыла туруп, тамбла сагъат тогъузда таматада тюбеширге келишдик.

Гертруданы ёлгени, сабийлени тас болгъанлары

Юйге келсем, Гертруда онгсуз болуп тура эди, юй ичи да – докторладан толу. Мени да таныялмады. Эльза, жияп:

– Сабийлеге не болгъан эсе да болгъанды, тюненеден бери жокъдула, – деди.

Анасыны, сабийлери да алай болгъанларына, бети кетип, кеси да ма былай къарыусуз болуп. Кече ортасында не этерик эдим, танг атханлай а, эрттен бла эртте шофёрну да, сабийлени сакълаучуланы экисини да юйлерине бардым. Ала да бирси кечеден бери жокъдула деп, къайгъы этип тура эдиле юйдеги-

лери. Таматагъа: «Бусагъатда баралмайма, кечирек барырма», – деп селешдим. Кесим а сабийлени окъутъан жерлерине келдим. Устазлары сабийле, хар замандача, бирси кюн да, дерслери бошалгъандан сора, кетгенлерин айтдыла. Ызы бла тренерлерин изледим. Тёртюсюн да, бир бирлери бла туююшмесинле, бир бирлери бла эришмесинле, араларында бир бирине жүрек жарсыу болмасын деп, башха-башха секциялагъа берген эдим. Жашланы тренерлери да тюз да устазла айтханны къайтардыла. Аладан файда чыкъмазлыгъын ангылай эдим, алай дагъыда иш не заманда болгъанын билирге керек эди да, ол затланы ачыкълай эдим ансы. Сабийле урланганларын, шофёр бла сакълаучула уа сау болмагъанларын ангыладым. Сагъат он бирледе таматагъа бардым. Анда тогъуз-он адам олтуруп, ол мени бла Япониягъа баргъан эки министр да хапар айта тура эдиле. Мени кёргенлей, барысы да ёрге турдула, мен да таматагъа бара, ол да аллыма келе, къучакълашдыкъ. Ызы бла къалгъанла бла да саламлашдым, ол эки министрни да къучакъладым. Тамата, манга къарап:

– Не эсе да мен сени бетинги тап кёрмейме. Бир зат ишми болгъанды? – деп сорду.

Мен болгъаныча айтдым. Андан бачама:

– Битеу кючюгюзню салып, табыгъыз жашланы! – деп буюрду.

Анда уа юч министр да олтуруп эдиле. Ючюсю да:

– Барайыкъ да, неден башларыгъыбызны ойлайыкъ, – деп турдула.

Алагъа ышанмай:

– Тамата, эркин этсегиз эди, мен да была бла бир болуп, оюмгъа къатышыр эдим, – дегенимде, тамата:

– Этмей а! Бирге оноулашып, этерик ишигизни алай этигиз. Хар эки сагъатдан иш къалай баргъанын манга билдирип туругъуз, – деп буюрду.

Андан чыкыгъанлай, Къырал къоркъуусузлукъну министрине:

– Келигиз, сизни кабинетигизни штаб этейик, – дедим. Лопесге къарап: – Сен а, приемныйге кир да, тасхачылыкъны таматасы терк окъуна муну кабинетине келирча эт, – деп тиледим. – Анда селеширбиз.

Алай бла бирге жыйылдыкъ, ол чакъырылгъан жаш да келди. Ишни болушун тынгылы ангылатып:

– Энди заманны зырафына ётдюргенни файдасы жокъду. Бусагъатда ишни неден башлайбыз? Бек аллындан машинаны табаргъа керекбиз. Ол машина къыралдан бир жары да кетмегенди, – дедим. – Ючюгюз да агентлеригизге билдиригиз. Сен а, Куэльеро, адамларынгы да салып, машинаны табаргъа болуш.

Шофёр бла эки сакълаучу сау болмазгъа да болурла, алай, мени хыйсабым бла, машина узакъ кетмегенди.

Юч тамата да, мен тургъанлай, ишчилерине буйрукъ бердиле.

Биз да алай олтуруп тургъанлай, Къырал къоркъуусузлукъ-ну таматасы Эдуардо:

– Сиз былай туругъуз. Мында бир билгич барды да, аны бла бир сёлешип келейим, – дегенни айтып кетди.

Мен кеси кесиме сейир этип турдум, тюнене кечеден бери, не сейир-не алапат, жүрегим чыртдан да дыгалас этмей эди, акъылым болмаса. Тёрт жашы тас болгъанны жүреги къалай тынчайып турлукъду? Айтама да, мени жүрегим, ийнансагъыз ийнаныгъыз, Борман ёлгенде къыйналгъанын алсакъ, ол къый-ынлыкъны ондан бири да жокъ эди, не сейир-не алапат. Мен да ол сагъышха кирип, бирсилени да болур эди бир сагъышлары, алай болуп тургъанлай, Эдуардо кирип келди. Куэльеро ол сагъатдан:

– Не деди? – деп сорду.

– «Жашла узакъдадыла, излемегиз, табарыкъ туюлсюз. Машина уа шахар къыйырындады, кюн батышда», – дейди, – деди Эдуардо.

Куэльерогъа къарадым, нек тураса дегенча. Ол, ангылап, телефон бла ишчилерине кюн батыш жанына эс буругъуз деп, буйрукъ берди.

Шахарны кюн батыш жаны тау этек эди, къалын агъачы бла. Биз да андан-мындан хапар айта тургъанлай, сагъат да ётген болмаз эди, машина агъач ичинде баргъан жолда турады деп сёлешди полиция. «Алайгъа, ол тийреге, экспертле, криминалистле келгинчи, кишини жибермей туругъуз», – деди да Куэльеро, биз да ары тебиредик.

Машинаны эшигин ачып къарасакъ, ичинде юч ёлюк. Специалистле аякъ ызла, бармакъ ызла, атылгъан патронланы излей, кеслерини ишлерин эте къалдыла, биз кетдик.

Эки сагъат ётгенми-ётмегенми эди таматадан чыкыгъанлы, дагъыда айланып анга келдик. Олтурдукъ, кёргенибизни айтдыкъ, былай бир шошлукъ орналгъанлай:

– Шо, ийсагъан, бир кофе ичер эди, – дедим да, тамата Куэльерогъа кёзю бла кёргюзтдю.

Ол, чыгып кетип, терк окъуна барыбызгъа да бирер кофе келтирди.

Тамата, тютюн иче:

– Энди не этебиз? – деп сорду.

Мен:

– Бир тютюн ичип келейим да, кеси оюмуму айтырма, – деп, ёрге тургъанлай:

– Къайры бараса? Мында ич, – деп, тютюн орунну экибизни ортабызгъа салды. Бюгюннге дери мен бир заманда да ичмеген эдим таматабызны къатында тютюн.

– Энди сиз аланы излеп къыйналмагъыз. Жер башында билтеу тасхачыланы чакъырсагъыз да, табарыкъ туююлсюз. Эдуардогъа тюз айтханды ол адам, аланы урлап кетгенле мында тутмайдыла, ол кече окъуна мындан чыгъаргъандыла. Кимни тасхачылыгъы урлагъан болур? Соруу андады. Къалгъаны белгилиди. Мен сагъыш этгеннге кёре, не чюйютлюледиле, не ингилизлиледиле, не да оруслуладыла. Американыкъыла къарыусуздула. Японлуланы тенгиз тасхачылыкълары кючлюдю, жердегилери уа къарыусузду. Къалгъанла уа андан да къарыусуздула. Ючюсюнден бириди. 1812 жылда Напалеон Москваны алгъанда, бир оруслу алай айтханды: «Аллахны буйругъу болмаса, Москваны урушсуз бермез эдик», – деп. Не этериксе, Аллахны буйругъу алай болур эди, – деп турдум. – Энди, сиз эркин этсегиз, мен юйге кете барыр эдим. Эльза да къайгъы этип турады, анасы да бек онгсузду. Барып, алагъа бир къарайым. Анабыз игирек эсе, тамбла келирме, – дегенимде, тамата:

– Анагъызны больницагъа салгъанмысыз? – деп сорду.

– Эшта, энди анга больница болушмаз, – дегенимде, ол:

– Биз барыбыз да бек жарсыдыкъ бу ишге. Бир да къуруса да, анагъыз да къошулмагъы эди бу жарсыугъа. Биз къолубуздан келгенни этейик. Жюрегибиз бла биз сени блабыз. Сен анга ийнан, – деп, жюрегими жапсарыргъа кюрешиди.

Мен да аны бла кетдим.

Юйде бары да жилип да жилимай эдиле, былай бир тюрлю эдиле, киши киши бла сёлешмей, хар бири кеси оюму бла тургъанча. Анабыз а – жаны чыкъмагъан халда. Сени-мени таныгъан а къайда.

Арбазгъа чыгып, аны аллында тургъан гюллени жангыртайым деп, мен да гюлле жырты тургъанлай, арбазда ишчиле, къатыма келип, жашладан не хапар барды деп сордула, аланы да мудахлыкълары бек кёрюнюп тура эди.

– Ахмат, сен бизге ийнан, ма бу эки кюнде къуру да бизге бир зат жетмегенча болуп турабыз. Алагъа, аланы ариу халлерине юйреннген эдик да, ма бюгюн да аланы излеп турабыз, – деп.

Кертиси бла да, сабийлени ариу юйретген эдиле, ким да болсун, кеслеринден таматагъа намыс берген халда, асыры халал ниетлиден, ала спорт эришиуледе да, билмейме, къалай бола болур эдиле. Бу ишчилени уа кеси юйюбюзню адамларыча кёре эдиле. Ол ишчиле алай къалдыла жашланы тёртюсюн да бир биринден айыралмагъанлай. Ала да манга аны айта тургъанлай, Эльза къычырады, къолун да булгъай, бери кел деп. Ишчилеге:

– Эшта да, не болгъан эсе да, Гертрудагъа бир зат болгъанды, – дегенни айтып, ашыкъдым.

Барсам, солууу тыйыла да бошлай, тыйыла да бошлай турду эки минутну ичинде, андан сора тохтады.

Барыбыз да бек жарсыдыкъ. Ол ишчиле бла да бек ариу халда сёлешиучю эди да, ала да анга бек намыс бериучю эдиде. Аны да Борманны къатында асырадыкъ.

Ол уллу юйюрден төртеулен къалдыкъ. Юйде кюлген жокъ, ойнагъан жокъ, аппа шошу, ынна шошу, таза бир бек керекли болмаса, сёлешген да жокъ. 1955 жылда 8 мартда Борман ёлду, 1955 жылда 25 майда сабийле жокъ болдула, 27 майда анабыз кетди.

Ачыкъ айтханда, сабийле алай болгъанда, бизни ичибизге да къоркъуу кирди, аны не букъдурлугъу барды. Экинчи кюн окъуна 29 майда төрт автомат келтирген эдим. Ол эки профессор тиширыу къоймай, энди аланы кезиулери бизге келликди деп, биз кесибибизни хазырларгъа керекбиз дегенни айтып. Керохла төртюбюзде да бар эдиде. Бир кюн да керохсуз айланмагъанма. Мени эсиме да келмеген эди, къабакъны эки жанында Эльза юч киловаттлы чыракъла салдырды. Бир таууш-зат болгъанлай, къабакъны къатында кнопканы бассанг, чыракъны аллында тургъан гетен кетип, чыракъла бек уллу жарыта эдиде. Төрт уллу овчарка да келтирдим, тиширыуланы шошайтыргъа. Алай ала барысы да бош эдиде, мен аны ангылай эдим.

Анабыз ёлюп, бешинчи кюн Эмма – ол докторладан гитчеси, жыл саны бла ансы, екиси да профессорла эдиде, аны мен бир ненча кере айтханма:

– Келигиз, агъачха барып, автоматла бла ата турургъа керекди ансы, унутуп къоябыз, керек заманда, абызырамазча, – деп тохтайды.

Хазырланабыз, эл бла бир патрон да алабыз, хар адам кеси сауутуна юйренсин деп, номерлери бла юлешеме. Машинагъа олтуруп кетебиз. Анда тиширыулагъа эришиу этдиреме, бир окъну атдырыу бла да, кёп атдырыу бла да. Эльзаны сынамы артыкъ эди да, ол хорлагъан эди.

Андан къайтхандан сора, ийнанамысыз, алагъа бир базы-ныулукъ келген эди да, къоркъуулары кетип, энди бизге бир тийип кёрсюнле дегенча.

Алай ол кёпге бармады. Къоркъуу къоркъуулай къалды. Биз да, агъачдан къайтып, ашай тургъанлай, телефон зынгырдады. Аны алып:

– Мен сизге тынгылайма, – дедим.

– Почтагъызны алыгъыз, – деди эркегырыу ауаз испан тилде.

Барып алсам, орусча: «Они в надёжном месте», – деп жазылып тура эди. Алайда окъуна ол къагъытны кюйдюрдюм. «Оу,

сизни Аллах юйюгюзню кѳурутсун!» – дедим ичимден. Болса да, башха жерге тѳшгенден эсе, ары тѳшгенлери кѳолай эди. Энди эки соруу тууады. Биринчиси, ол тиширыула эслемезча, Эльзагѳа айтып билдирирге керек эди. Экинчиси, орус тасха мени мында болгѳанымы, мында тургѳанымы кѳайдан билди?

Экинчи соруу эди мени кѳайгѳылы этген да. Эрттен бла окѳуна Эдуардогѳа бардым. Анда, аланы кѳагѳытларына кѳарай, тѳшге дери турдум. Не тапдынг десенг, 1944 жылдан бери Аргентинада орус тасхачылыкѳны таматасы Степаненко эди. 1952 жылда ол Аргентинадан артха Москвагѳа чакѳырылгѳан болур эди. Аны орунуна кимни жибергенлери уа белгили тѳююл эди. Эшта да, мени оюмуна кѳере, совет тасхачылыкѳны, немец тасхачылыкѳны да резидентлери келишген болур эдиле. Немецни резиденти кѳеп зат айтхан болур эди. Биринчиден, Шелленбергни адамлары, марлап туруп, Гертруданы кѳайры баргѳанын, ким бла тѳбешгенин, артда кѳайры кѳчгенин билген болур эдиле. Аны барысын да, бу ишни – сабийлени юсюнден айтама – бир кѳыйын заты жокѳ эди. Степаненкону мында эки-юч жыйырма адамы болур. Аланы ишлериди. Кимге да баям зат, анга кѳеп акѳыл керек тѳююлдю. Бир кесек замандан мени чакѳырлыкѳлары баям эди, кѳачан боллугѳун билмей эдим ансы.

Кѳеп да бармай, бир кюн Эльзаны алып, шахаргѳа бардым. Анда сабийлени юслеринден да айтдым.

– Бизге Советлеге барыргѳа тѳшсе, ахчалагѳа, алтынлагѳа, бриллиантлагѳа, ол эки тиширыугѳа да не оноу этебиз? – деп сорду.

– Билмейме, – деп, анга кѳарадым, сен кѳалай сунаса дегенча.

– Мен да билмейме, сагѳыш этерге керекди, – деди. – Бизге шахар ичинде былай эркин айланнган кѳоркѳуусуз тѳююлдю, кел, кетейик, – деп турду.

Биз юйге келгенде, ол эки тиширыу, арбазда олтуруп, автоматланы да кѳатларына салып, мудахланып тура эдиле. Бизни кѳргенлей, ала да жарыдыла, не айтаса. Мен да, ойнап:

– Кѳоркѳгѳанмы этгенсиз? Быланы кѳатыгѳызда нек тутасыз? – деп, ышарып, сордум.

Эльза уа:

– Сен а машинангда нек жюрютесе? – деди.

– Мен а сени кѳорургѳа керекмеми, керек тѳююлмеми? Ма андан жюрютеме.

Ма алай бу арт кюнледе биринчи кере ышардыкѳ бир бирге. Андан сора, бир кесек кѳозутайым деп:

– Сиз таза немец болмазсыз ансы, алай кѳоркѳурукѳ тѳююл эдигиз, – дегенимде, Эмма, чырайлы, орта боюнлу, элли

бир-элли эки жыл бола болур эди, ариу бетли, акъ кирген, бо-
ялмагъан бурма чачы инбашларына тюшюп, неси да тап, бир
затында бир шарайыбы болмагъан, мен алай айтханда, ыша-
рып, башын манга буруп къарады, сен а немецни къатына да
келмейсе дегенча. Ол манга берген къарамны башха адамгъа
берсе эди, ол кесин бек насыплы адамгъа санарыкъ эди. Алай
Эльзагъа уа жеталмай эди. Эльза, не десенг да, 1937 жылда Гер-
манияда ариулукъну конкурсу бардырылгъанда, сыйлы экин-
чи жерни алгъан эди. Аны жангыз ышаргъаны кёп эр кишини
жюреклерин эрите эди, ийнан, бюгюн да андан ариу тиширыу
бек аз болур. Бирле, сени кёзюнг бла къарагъанда деп, алай да
айтырла, алай, мени оюмум бла, башха кёз бла къарасанг да,
алайды. Бюгюн анга отуз тогъуз жыл болады, былай къарасанг
а, жыйырма жети-жыйырма сегиз жылдан кёп киши да берлик
туйюлдю, анга сабийледен сора иги къаралгъанды. Берлин-
ден сора, мында анга энчи къарагъан аллай бир доктор, энчи
лаборатория да жокъду. Болса да, он бир-он эки жылгъа кичи
кёрюнеди.

Ол барысы да алай эди, алай анабыз ёлгенден сора, бир ый-
ыкъдан ишге чыгъама. Тамата, аны эшитип, мен да къагъытла
бла кюреше тургъанлай, кирип келди. Саламлашхандан сора,
тютюн да, кофе да иче, андан-мындан хапарлашдыкъ, Япония-
гъа баргъаныбызны юсюнден а хапар болмады. Жангыз да алай
бир айтды:

– Кел, сагъат он бирге шуёхларынгы чакъыртаим да, аны
юсюнден бир оюмлашайыкъ, – деп.

Мен да:

– Ахшы, – дедим.

Айтхан заманына барыбыз да жыйылдыкъ. Тамата, ал-
гъынча, мени кесини къатына олтуртуп, алай башлады.

– Энди манга была толулай Япониягъа баргъаныгъызны
юсюнден хапар айтдыла. Биринчиден, андан башлайыкъ, бу
станокланы, была айтханнга кёре, санга бергендиле. Ала да
кеме бла келе турадыла, кёп да бармай, тамбла-бюрсюкюнледе
келирле. Былайда къалай болады, бизге башхалыгъы жокъду
кимге телеригибиз. Алай бир зат барды, японлулагъа телерик
болсакъ, къайдан да табып, ахчасын берирге керекди.

Ол да алай айтханлай, бизни бла баргъанладан министр:

– Да японлула ачыкъ айтдыла: «Биз санга беребиз, Ах-
мат», – деп. Сора биз алагъа нек беребиз ахчаны, Ахматха бер-
мей? – деди.

Мен да зат айтхынчы, кертиди, мен аны юсюнден зат да ай-
тырыкъ туйюл эдим:

– Сора келишим этсек да боллукъду, не санга телеригибиз-
ни процентлерин келишдирейик, не да акцияла бла берейик.

Анга кёре, хайырын да алырса. Сайлау сендеди, – деп, манга къарады тамата.

Мен да:

– Акцияландырсагъыз, аны хайыры уллу боллукъду. Арт-да, сауутланы сатаргъа жетгенде, контроль пакет менде болса, болгъан да этер, биз бир бирни ангыларбыз не уа мен сиз айтханнга угъаймы дерикме. Алай менден сора да, манга бир зат болса, анда къырал бла акционерлени таматалары келиш-мезге боллукъдула. Аргентинаны жаулары кёбюрек берселе, акционерле алагъа сатабыз дерле, сиз анга ыразы болмазсыз, ахыры жанжал болур. Неге керекди ол? Мени хыйсабым бла, ол комплекс къыралныкъы болургъа керекди. Процент да керек туююлдо, береме десегиз, ахчасын берирсиз, угъай десегиз, ол да керек туююлдо. Мен суюген адамларыма, суюген къыралыма аллай бир саугъа этгенликке не боллукъду? – деп, таматагъа да, бирсилеге да къарадым.

Тамата сабыр халда турду, башхала уа, мен тюз ангылаялгъан эсем, бу шашхан адамды дегенча, къарадыла манга. Да, былай, сагъыш этип къарасанг, манга неси башха эди, ол ахча кимге къаллыгъын, большевикле мени ёлтюрселе, ол а белгисиз эди, алай да, былай да дерча туююл эди. Ышаныу жокъ эди. Сора андан манга не файда? Къачаргъа туюшуп, къачсам а, мында Аргентинада ахчам хазыр эди. Ол хыйсапдан, ахчагъа мен уллу кёллю эдим. Бирси жаны бла къарасакъ а, большевиклеге кёп ахча туюшурсем, онг кёзлери бла да къараргъа боллукъ эдиле. Ол да къырал таматагъа кёре. Аны ючюн айтхан эдим, береме десегиз, берирсиз деп.

Бачама:

– Сен тюз айтаса. Алай, акцияландырсакъ, къалгъанла, ала да, сиз айтханнга кёре, эки жюз миллион доллар жыйгъандыла, ол а къалай боллукъду? Заводланы иелери да не айтырыкъдыла? Мени хыйсабым бла, ала, хайыры иги боллугъун билип, башха тюрлю этерге унамазла. Алайды да, акцияландырып, уставха уа: «Сауутланы сатыу – ол къыралны ишиди», – деп къошсакъ, сора кимге сатарыгъыбызны оноуу бизде боллукъду. Сиз анга къалай къарайсыз? – деп сорду олтургъанлагъа.

– Тюздю, тюздю, – деди ала да.

– Энди аны оноуун этдик. Келигиз, посольствону оноуун да этейик, – деп, манга къарады. Мен сёз айтхынчы, кеси башлады: – Манга билдиргенлерине кёре, ала сен барсанг, сюедице. Кертиди, сен къатымда турсанг, мен бек сюеме, анга киши да ишекли болмаз. Алай ала сени алай сюе эселе, бирсиледен сен иги хайыр келтирликсе къыралыбызгъа, алай эсе уа... – деп, манга не айтаса кесинг дегенча къарады.

– Мен бусагъатда бу башлагъан ишими аягъы юсюне салмай кетсем, къалай болур? Мен кетгенлей, барысы да оюлуп къалыр дегенден туююл, алай дагъыда аны тындырсам, сюерик эдим. Ары уа, Японияны императору иги бола эсе, мени чакъырыргъа дегенча айтхандыла да, анда айтырма, мен болалмайма, ма бу жаш болсун деп. Сора бир кесекден а, аланы бир-бир затларына лицензия алып, кесибиз мында чыгъара турурбуз. Алай бла промышленностьну кётюрейик, къуру малчылыкъ бла жерчилик бизге уллу хайыр берлик туююлдо, – дегенимден сора, тамата ыразы болду.

Мени кесиме да ол иш керек туююл эди. Посольствону иши неди? Къуру шпионлукъду дерге боллукъду. Анда-мында къырал тамата къагъыт жазып берсе, аны элтип, не министрге, не да аны экинчисине бермеклик, анга кёре аллай ишчикле – ол посолну иши. Къалгъанла уа, айтханымча, посол таматалыкъ этип, жангыз шпионлукъ бла кюрешедиле. Сора, ала манга аллай даража берип тургъанлай, мен къалай шпионлукъ этип тураим? Андан эсе, ёлгеним игиди. Бюгюн мен японлуланы сыйлы адамларындан бириме, анга къагъытым да, аны билдирген алтын значогум да барды. Ол значокну кёрген японлу намыс этмей къоймайды. Меничала алай кёп туююлдоле. Шахарланы сыйлы адамлары иги кесек да боладыла, къыралны сыйлы адамлары уа бек аздыла. Сёз ючюн, мени значогуму номери беши. Аны бере туруп: «Ол мени аллымда тёрт адам а кимле эдиле?» – деп сорургъа уялып къойдум.

Ол инженер къауум къайтхандан сора, заводланы юйлерини ичин толу хазыр этген эдик. Японлула инженерле бла бирге станокланы да жиберген эдиле. Бир ай да турмай, орнатхан эдик аланы. Башха заводланы иги ишчилерин чакъырып, аланы жангы станоклагъа юйретген заманыбызны бираз алгъан эди.

Биз да ол затла бла кюреше тургъанда, Япониядан телефон бла сёлешдиле. Мени жеримде тапмай, Така Чура юйге сёлешип, Эльзагъа ангылатхан эди:

– Бачама игирек болгъанды. Ахматны кёрюрге сюеди. Сора ол ишге да келсе эди, иги боллукъ эди. Премьер императоргъа барып сёлешгенде, аны ыразылыгъы бла болур, мында хар нени да хазыр этгеннге ушайды, – деп.

Эрттен бла ишге баргъанымда, алгъа таматагъа кирип, чакъыргъанларын айтдым. Кёп да сагъыш этмей, премьер-министрни да, тыш ишле бла кюрешген министрни да, ол бирси министрлени да чакъыртды. Ол посол боллукъ жаш табылмай, бир сагъат чакълы сакълатхан эди. Къагъытларына къарагъанымда, элли бир жылы толгъан, бай юйюрге туугъан, Буэнос-Айресну университетини япон бла корей тилле бёлюмюн

бошагъан, Бразилияда юч жыл, Кореяда посольствода алты жыл ишлеген эди посол болуп. Шёндю уа Тыш ишлени министерствосунда протоколла бёлюмюню таматасы болуп ишлейди. Педро Ортаги деп, аргентинли киши. Алайда окъуна таматагъа:

– Посолну кёрдюм, ол къалгъанланы да, юч секретарьны, аскер атташени, эшта да, аскер, аскер-тенгиз, аскер-хауа атташелени да ишлери бир адамны къолунда болур. Аланы кёрюп, бир айтырыгъым бар эди, – деп, таматагъа къарадым.

Аланы чакъыргъандан сора, барысы да олтуруп тургъанлай, айтдым:

– Энди сиз, жангы команда болуп, Япониягъа барасыз. Биз барыбыз да билебиз посольстволаны ишлерин. Сиз, къыралыгъызгъа, миллетигизге хайыр этерге сую эсегиз, шпионлукъну къоюгъуз. Сизни ишигиз кесигизни ариу кёргюзтюдю. Ол къырал промышленностьда жетишимлери бла битеу да къыралланы алларында барады. Биз а, къыралыбызны ол жолгъа салыргъа кюрешмесек, бир заманда да аякъ юсюбюзге тураллыкъ туююлбюз. Тыш къыралланы арасында намысыбыз да анга кёре боллукъду, аны себебли биз аланы болушлукълары бла мында промышленностьну кётюрюрге керекбиз. Бу ишлени, бизни быллай оюмларыбызны юсюнде келечибиз сизсиз, – деп, Педро Ортагини кёзюне къарадым. – Мени хыйсабыма кёре, сиз анда кесигизни халал, таза ниетигизни кёргюзтюрюрге керексиз. Шпионлукъ жюрютюлмесе уа, анга кёре посольствода адам да азыракъ болур. Мен кесими оюмуу айтдым, жангылгъан затым бар эсе? – деп, таматагъа къарадым.

– Бек тюз айтаса. Аланы барысын да мен айтайым деп тура эдим, менден алгъа сен айтып къойдунг ансы. Сау бол. Энди къырал тамата чакъыргъандан сора, бу ишни созгъан тийишли туююлдю. Тамбла мени аэропланым бла эрттен бла эрттерек кетсегиз, бюрсюкюн анга тюберча. Адамны кёп сакълатхан иги туююлдю.

Токиода экинчи кере

Экинчи кюн эрттен бла экибиз да учдукъ. Ары жетип тюшгенде, аллыбызгъа биягъы эски шуёхум Така Чура бла мен танымагъан алты адам келди. Атлары эсимден кетгенди. Бири промышленностьну министриди деген эди Така Чура. Бирсиси да аны орунуна тюшгенин, алгъын аны болушлукъчусу болуп тургъанын айтханды.

Мен Така Чурагъа къарадым, муну уа неге деп келтирдинг дегенча. Ол, аны ангылап:

– Сенден бир сорлугъу барды. Сен айт да, ол мынга бир ангылатсын. Муну таматасы бир сорууу барды деп тилегенди.

Ючюнчюсю уа – премьерни экинчиси, мен да кёрюрге, таныргъа суюме деп келгенди, – деди.

Тёртюнчюлери Тыш ишлени жюрютген министр эди, бешинчи жаш, жыйырма эки-юч жылында болур эди, императорну жашы, алтынчысы – сауут чыгъаргъан заводланы бирлерини таматасы.

Биягъы кьонакъ юйге элтирле деп тура эдим да, ары элтей, шахар кыйырында, бир тешде кеси жангыз, энчи суюлген уллу юйге элти. Архитектура жаны бла кеслерини эрттеги тюрлери бла ишленген, юй башы да ол стильни толтургъан, былай кьарасанг, ол акъ юйню кёргенлей, адам, намыс берип, ол миллетни суюрча эте эди. Залда тюрлю-тюрлю жемиш тереклени бишген заманларыны суратлары. Ол бишген кегетле суратха алай салынган эдиле. Ол терекле, кертиси бла да, тюз аллында тургъанча, кегетни алып, кьабайым деригинг келе эди. Арбазында бассейни узунлугъу жыйырма метр, кенглиги он беш метр болур эди. Сууну, ненча градусну жарата эсенг да, анча этерге автоматикасы, анда хар беш градусха кнопкалары, аланы тюбюнде гитче кнопкала, бирден бешге дери градуслары бла. Ариу кюн эсе, башы ачылып болур. Кюн мудах эсе, не жауунлу эсе, кнопканы басханлай, башы жабылып кьалады ариу пластмасс кирик зат бла. Тегереги ариу кьалын мияла. Кьаллай терекни ийисин сую эсенг, алайда кьабыргъада кнопкала бардыла, японча жазылып, номерлери бла. Анга бассанг, ол тереклени чакъгъан ийислери келир бассейнге. Алагъа уа кьонакъ не тилде селеше эсе да, ол тилге кёчюрюп, кьагъытха жазып тагъадыла. Сора кьаллай тереклик сую эсенг, алайда дагъыда бир щит барды, анда да жазылыпды, кнопканы басханынг бла, бассейни кенглиги жанында кьабыргъаны тюбю бла кьанга пол бассейни тюбюне кьошулады не да кетериледи да, суу терен болады. Бассейнге кирген-чыкъгъан жерни кьатында – душ, анда да суугъа суюген температурангы саласа. Ол юйню ичинде спортзалны узунлугъу он беш метр, кенглиги он метр болур эди. Бу юйню сейирлиги не зат эди десенг, ол кьонакъ юй мияладан эди. Хар неси да бирси юйлеца эди, алай отоуланы кьабыргъалары, айтханымча, кьалын мияладан эди. Алай мияла болгъаны билинмей эди, аны юсюне чилле обойла жабышдырылып. Сёз ючюн, мен жатхан отоуда, тенгизни шош заманында, – гитче, ариу толкьунла, сакура тереклени чакъгъан заманлары, кечеги Токио. Битеу шахар тюрлю-тюрлю неон чыракъла бла жарытылгъанды. Ваннада уа – пляж. Тенгизни жагъасында – алтыннга ушагъан юзmez. Алайда солугъан жашла-кызла. Сёз ючюн, столда пулт бар эди, аны бир кнопкасын бассанг, отоуну кьабыргъаларында – тюрлю-тюрлю жемиш тереклени суратлары, чакъгъан заманлары, сора

ол жемишлени бишген заманлары. Башха кнопканы бассанг, тенгиз жагъасы, саулай юйюрлери бла жууун да не да тенгиз жагъасында ойнай, жатып солугъанла, алайда кафеле... Алай-алай, кѣп эди суратлары.

Энди ол юйню тегерегине бир къарайыкъ. Муну аллында айтып кетгенме, къонакъ юй тѣш юсюнде эди деп, тѣшню бийиклиги беш жюз метр болур эди. Аны башы кесилип, тюзетилип, узунлугъу-кенглиги да жюз метр жюз элли метрге жете болур эди. Юйде жашагъан адамла жюриген жолчукъла. Кѣп тюрлю чакъгъан гюлле битеу арбазны алып тура эдиле. Мен кѣп кыраллада болмагъанма, алай бир тогъуз-он кыралда болгъан болурма. Не Римде, не Парижде, не Берлинде, не Ослода, не башха шахарлада бир жерде да кѣрмегенме битеу арбаз адамны бийиклигинде ѳсген гюлледен толуп. Энди былай бир къарагъыз, ким да билгенликден, гюлле ариу затладыла. Ол ариу затла кеслерине тартхандан, ийисгеригинг келеди. Кѣбюсюнде арбазлада ѳсген гюллени бийикликлери жыйырма-эки жыйырма сантиметрди. Адам, ол ариу гюлню ийисгер ючюн, не юзерге, не ийилип ийисгерге, не да ийисгемей кетерге керекди. Ол а ач адамгъа ариу ашны кѣргюзтуп, ашаргъа къоймай, алып кетгенча болады. Мында уа, Японияда, кѣремисиз, битеу гюлле да адамны бийиклигичадыла. Ала аны да оюмлагъандыла, башхала ол оюмгъа жетмегенликге. Ол тѣшден энишге тюше барсакъ, тегереги, бир тизгини, сѣз ючюн, алма тереклери- тюрлю-тюрлю сортлары бла, алай-алай. Алмала бошалгъан бла – кертмелени тюрлю-тюрлю сортлары. Кертмеле бошалгъандан сора – эрикле, аланы ызындан – шапталла, алай-алай, тюбюне дери кѣп тюрлю кѣгетле бара эдиле. Аллай алапат затха мен бир жерде да тюбегенме.

Терекле ичинде да адам жюриген жолчукъла, аланы жанларында да къалмай узун гюлле, адамны бийиклигине жетгенле. Аланы ичинде шинтикле, жумушакъ, таза, ийнан, акъ къол жаулукъ бла сыйпасанг да, акълыгъы тюрленмей турур эди, аллай тазалыкъ бар эди. Тереклери бийик туюл эдиле, кеслерича ууакъла, алай кѣгетлиле эдиле, айтханларына кѣре. Тюбюнден башына не да башындан тюбюне баргъан жаяу жолла тапкала бла эдиле. Къыланч-къыланч баргъан жолчукъла да бар эдиле. Тапкаланы юсю кюйюз эди. Ол тапкаланы башы, жауун жаугъан заманда, тюбюнде кнопканы бассанг, пластмасс рамкалагъа салынган миялала бла жабылып къала эди. Кенглиги эки метр болур эди, адамны жауун жибитмезча. Алай айтдыла: алгъын гетен жабыла эди, энди миялача бир затды, хар не да кѣрюнеди, бек таза. Кѣтюрюлген не да тюшген жоллары тик туюл эдиле, бу тѣрт-беш-он къатлы юйлени басхычлары кѣп да тик эди, ол жолладан эсе. Аурукъсунуп эсенг, не да арып

тура эсенг, бир ненча эскалатор бар эди. Анда мин, мында тыш, ол бек акъыл, оюм салынып этилгенди. Неден да сейир а – анда къалауур жокъ эди.

Бизге жетген алты уллу отоу эди. Экибизге да – хар номерде ючюшер отоу. Ол отоуланы ичлеринде юй кереги болсун, суратлары болсун – барысы да юйню тышын толтура эдиле. Эшик саплары алтындан эди. Эки ваннасы – алтындан, экиси – фарфордан, аланы хар бирине да тюрлю-тюрлю нарзанла келе эдиле. Сен къачан чакъырса деп турмай, доктор келип, анализлеринге кёре, санга къайсы ванна керек болгъанын айтхан этеди. Доктор дегенлей, Така Чурагъа артда соргъан этген эдим, ненча доктор барды мында деп. «Беш доктор барды. Аланы болушлукъчулары эки жыйырма бла эки кырдыкдан суу этип, ол нарзанлагъа къошадыла», – деген эди ол.

Ванналары узунла, артыкъ терен болмагъанла. Суу ичинде массаж этип, чыкъгъандан сора, дагъыда бир эте эдиле. Жата туруп да этмей къоймай эдиле. Массаж этгенлени уа жыл санлары жыйырма бешге жетсе, аланы андан кетерген эте эдиле, сен къартса дегенча, кеслери уа – бири биринден ариула.

Ол шуёх алай ангылатды:

– Бу императорну къонакъ юйюдю, – деп. – Мында ол кеси чакъыргъан адамла жашайдыла. Мекамны жумуш этген ишчилерини саны жыйырма сегизди. Мында ишлегенлени жалналары бирсиледен төрт кереге уллуду. Ашлары, менюларын санагъанымда, жыйырма эки тюрлю эди, жиянладан башлап, макъаламы дейсе, сенгирчелеми дейсе, чабакъ, къой эт, тууар эт, аланы шорпалары, къайсы бирин айтайым.

Ол кюн ингирге дери хапар айта турдукъ. Ол заводну директору, эшта, мени жаратыш:

– Мен да, сиз эркин этсегиз, бир ненча станок берир эдим бу адамгъа, – деп къарады министрине.

Аны:

– Нек угъай дерикме мен? – деген жууабын шуёхум кёчюрю.

Хапар айта, ингирге дери олтурдукъ. Кете туруп:

– Энди сиз солугъуз. Мен тамбла сагъат онда келирме, он бир сагъатда бачамада болургъа керекбиз, – деп, саламлашып кетди.

Эрттен бла, машинагъа олтуруп, бачамагъа кетдик. Он минут алгъа келип, сакълагъан заманда:

– Сен бизге ангылат, бачама бла тюбегенде, адет къалайды? – деп сордум.

– Тюбешиуню башында чабып барып, къучакълашыргъа кюрешме. Алгъа сен баш ий, артда ол да, намыс берген халда, санга баш иер, иймезге да болур, алай мени оюмуна кёре, са-

нга иер. Бизде ол зат адамны даражасын тюшюрмейди, кётюр-ген болмаса. Ол, керек болгъаннга санаса, санга кьолун берир, сен алгъа кьолунгу узатып барма. Ол олтур дегинчи, олтурма. Кьалгъанын а, ол айтханны, мен кёчюрюрге.

Мени жёнгериме:

– Сен былайда олтуруп тур, ол чакъырса, чыгып, мен санга билдириме, – деди, алай ызы бла приёмныйде адам бла сёлешди да, ала экиси да кирсинле дейди деп ангыладым. Ызы бла: – Ючюбюз да бирге кирликбиз, – деди. – Тамата башха кёп адамла бла тюбегенин мен билмейме, ол зат бек аз болады. Англияны королевасы кёпле бла тюбейди, алай кесине тиерге уа не эркегыругъа, не тиширугъа тийишли кёрмейди. Бизни бачама уа, айтханымча, ауруп, иги болгъанлы, тыш адамла бла кёп тюбеп, мен билмейме, – дегенлей, бизге: «Киригиз», – деди.

– Сен алгъа кир, – дедим мен.

Ол а:

– Санга тийишлиди, – деп, бизни аллына салды да, кирдик.

Ол биз сёлешген такъыйкъала, төртмю-бешми эдиле, кеслерини ишлерин этди. Така Чура аны манга алгъадан айтмагъан эди да, бачама бир эшикден, биз башха эшикден бирге кирип къалдыкъ. Манга Така Чура юйретгенча, мен башымы эки такъыйкъагъа энишге ийип, ёрге кётюрдюм. Посол боллукъ да мен этгенча этди. Бачама да башын энишге этип, кётюргенде, ичимден ол мени сыйлагъанын ангыладым. Ызы бла кьол узатды, биз да кьол узатып, саламлашдыкъ. Биз киргенде, премьер да, парламентни таматасы да, дагъыда бир төрт-беш адам олтуруп тура эдиле. Бизге да шинтиклени кьолу бла кёргюзтдю, олтуругъуз деп. Биз олтургъан жер сахна кибик эди, былай бир кесек, жарым метр тенгли болур эди залдан бийиклиги. Алайда кафедрагъа туруп, эки кьолун да аны жанларына салып, залгъа къарай, анда бир жюз бла жарым адам болур эди, сёзню алай башлады:

– Жюйюсханла, бийчеле, мен быллай бир адамны аллында сёлешмегенли иги кесек заман ётгенди. Бююн мени да, сизни да бери жыйгъан ма бу адамды, – деп, кьолу бла мени кёргюзтдю.

Мен да, не айтханын билмегенликге, ол кьолу бла мени кёргюзтгенден сора, мени юсюмден айтханын ангылап, туруп, башымы эки кере энишге жиберип, ёрге кётюрдюм, андан сора олтурдум.

– Бу адамны ахшылыгъы бла, бизни аскер министрибиз айтханнга кёре, бир дивизия адамыбыз сакъланнганды. Биз 1945 жылдан бери бу тюбешиуню сакълап тургъанбыз. Бююн, кесигиз кёргенликден, Аллахны буйругъу бла, аллыбыздады.

Биз кѣп сурашдырып айланнганлыкъгъа, биз да билмей тургъанлай, кеси келип къалды. – Ызы бла, манга къарап: – Сен бизни къыралны, халкъыбызны да бек сыйген адамыса, – деп башлады. – Сенден сора мен билмейме бизге не сатмай, не алышмай игилик этген болуп. Сени ахшылыгъынгдан, бизни кѣп адамыбыз сакъланнганды. Кѣп жылланы сен сау болурмуса, шо сени бир кѣрюр эдик деп турдукъ. Бюгюн а аллымда тураса. Кѣп жылланы этген муратыма жетдим, – деп, аллыма келди. Ол заманда мен да ёрге турдум. – Сен билемисе, алыкъа мен кесими таныгъанлы, эркегырыуну къучакъламагъанма, мындан ары да къучакъларыкъ туююлме. Сени уа къучакъламазгъа намысым къабыл этмейди, – деп, эки къолун да жайып, къучакълады, халкъ кѣре тургъанлай. Ызы бла олтур деп, къолу бла кѣргюзтдю, кеси да олтурду мени къатымда. Эшта да, къа-рыусуз болгъан болур эди.

Сиз билгенликден, дуния башында миллет кѣпдю. Бир-бир миллетле къонакъгъа тууар не къой, не тауукъ кеседиле, бир-бир миллетледе бѣрк бередиле. Алай бла, адетлени тюрлюлюк-лерини ахыры жокъду. Бизни да, бирси халкъланыча, кеси адетибиз барды.

Бачама кнопканы басханда, къабыргъада олсагъатдан окъуна, эшта да, аны сакълап тура болур эди, бир киши, ол кирген эшикден кирип, эки къолуну юсюнде уллу къаманы къыныны ичинде узатды бачамагъа. Аны алып, ол:

– Ма бу къама, мен къалыубаладан бери келген самурайланы урлугъума, менде аладан къалып, бир ненча къама барды, ма бу аладан бириди. Алыкъа, мен билип, атам кишиге бермегенди. Мен да бюгюннге дери кишиге бермеген эдим аладан бирин да. Не ючюн десегиз, бюгюннге дери аладан бирине тийишли адам кѣрмегенме, аллайгъа тюбемегенме. Бу къамагъа жюз бла жыйырма жыл болады. Бизни юйюрге быладан багъалы зат жокъду. Мен кѣп сагъыш этгенме, санга тийишли не саугъа этейим деп, артда муну тийишли кѣрдюм, – деп, къаманы къынындан чыгъарды.

Алтын саплы, сабыны артында уллу къызыл бриллиант ташы бла, мени хыйсабым бла, сексен карат болур эди, къынында башындан аягъына дери ууакъ, тюрлю-тюрлю бетли, кеслери да чыгъа тургъан кюнню суратыча, бриллиант ташлары бла. Чыгъа тургъан кюн къызыл ташладан, аны тѣгерегинде уа акъсыл ташла болуп. Ол аланы символикалары эди. Къаманы манга ол эки къолу бла узатды. Мен да, башымы энишге этип, кѣтюрюп, эки къолум бла алып:

– Бек сау болугъуз, ёмюрде кишиге этмеген саугъа этгенигиз ючюн, – деп, андан ары не айтыргъа да билмей, олтурдум.

Ол бирси кырал таматала бла кёп да тынч эди сёлөшгөн да, кесин жүрютгөн да, мындан эсе. Мен, алай айтып, чёкгенден сора:

– Энди сиз айып этмегиз, мен бир кесек кыарыусуз болгъан-ма да, барып таянайым. Сагъат сегизде мен Ахматны аты бла ушхууур береме да, барыгъыз да келирсиз, – деп чыккыды.

Ол чыккыгъанлай, барысы да, мени кыатыма келип, кыаманы кёрюрге болдула. Кёрюп бошагъандан сора, премьерни да, ол бирси таматаны да кыолларындан тутуп, отоуну бир мюйюшюне элтдим. Бизге кыошулуп, тилманч да келди. Мен:

– Сиз билгенликден бу бек уллу саугъады. Ол, кесинден юзюп, мени кыууандырама деп, муну манга бергенди, алай мен муну алыргъа уялгъан этеме. Мен муну тийишли жерине кыайтарыргъа сюеме. Сизни оюмугъузгъа кёре, ол затны кыалай этерге боллуккыду? – деп сордум.

Ала бир бирине кыарадыла. Бир кесекден:

– Биз быллай затха эндиге дери тюбемегенбиз, – деген жууапны алгъанымдан сора:

– Мен сизден тилейме, кыалай этейим? – дегенде, премьер:

– Мен бир сёлөшип кёрейим адамла бла. Биз бир сагъыш этейик, – деди да, чыккыдык.

Бир он юч-он беш минут тургъан болур эдик ол тюбешиуде, алай ол, асыры кыайгъы этдиргенден мени, тауусула билмегенча кёрюнгөн эди ол заман манга. Кёрмеген кыамам да ол болгъу эди деп. Андан сора ол эки тамата бла сагъат жетиде тюберге келишдик.

Кыонаккы юйге келгенлей, терк оккыуна, холодильникден чыгъарып, пиринч араккыдан жюз бла жарым грамм урдум, ызы бла бассейнге кирдим. Анда бир жарым сагъат тургъанлай, массаж этдирип, алай келдим кесиме.

Ингирде, келишгенибизча, депутат келди да, анга мен:

– Бу кыаманы кыалай бла кыайтарайым? Бу кыама анга, сизге да бек багъалы затды. Манга уа ол аллай бир багъалы туююлду, – дедим.

Така Чура да:

– Мен билалмайма, ол таматала не айтырыккыларын бир эшитейик, – деп жууаплады.

Машина бла ючюбюз да жыйылыу боллуккы жерге бардыккы. Анда премьерге да, парламентни таматасына да тюбедик.

– Ол мен айтхан затны юсюнден не ойладыгъыз? – деп сордум.

– Биз бир ненча адам бла кенгешдик, алай ала да: «Биз алыккы быллай зат эшитмегенбиз, император юйор кыамаларын бергенди деп саугъагъа», – деген болмаса, былайды дерча, бири да тюз оноу эталмайды, – деди.

Сора алай келишдик: бачама жыйылгъанланы мени бла танышдырыргъа сюер, сёз айтыр, аны ызындан мен да айтырыгъымы айтырма деп. Ол оюмда тохташдыкъ.

Сагъат сегиз болгъанлай, гумулжукла киби, терк окъуна хар бири юй бийчелери бла олтурдула. Стол башында беш жер бар эди да, эки тамата – бир жанында, ортасында шинтик – бош, уллу таматагъа деп, мени бла посолну – бир жанында, депутатны уа стол мюйюшню жанына олтуртдула. Ол да төр эди.

Сегизден бир минут ётгенлей, бачама киргенде, барысы да къопдула, биз да турдукъ. Адамла ёретинлей къарс урдула. Биз да урдукъ. Ызы бла император, келип, арабызда бош шинтикге олтурду. Манга, ышаргъан да этип:

– Къалай солуйса? Жаратамыса тургъан жеринги, тапмыды? – деп сорду.

Мен да:

– Мен алыкъа быллай жерде жашагъан угъай, аллай кёрген да этмегенме, бек сау болугъуз, бек алапатды, – дедим.

Уллу зал, багъалы уллу люстрала, узун стол, ол залны ариулугъу адамны сейир этдирир эди. Бизни аркъабызда – императорну уллу, битеу къабыргъаны бийиклигине, алтын рамкада, төгерегинде бриллиант ташлары бла сураты. Белинде къамасы бла.

Жыйылгъанла эм уллу къуллукъчула эдиле, министрле, губернаторла, уллу шахарланы мэрлери, барысы да бир жюз бла жетмиш-сексен адам, юй бийчелери бла уа юч жюз бла жарым бола болур эдиле.

Император, мени бла сөлешгенден сора, туруп, алай башлады. Ол тургъанлай, бары да гым болдула, чибин учханы эшитилир эди.

– Даражалы жюйюсханла, даражалы бийчеле! Эрттен бла айтханымча, бюгюн бизни барыбызны да бери къыралыбызны эм сыйлы къонагъы жыйгъанды десем, ётюрюк болмаз. Не ючюн десегиз, къыралгъа мени атам таматалыкъ этген заманда да, мен таматалыкъны жүрютгенден бери да, базынып айтама, бизге быллай къонакъ келмегенди, – деп, ол къолу бла мени кёргюзтдю, ол заманда мен да, туруп, башымы бир-эки кере энишге ийдим. Андан сора, манга къарап, къолу бла олтур-олтур дегенни кёргюзтгенден сора, мен да олтурдум. – Бу адам, орта хыйсап бла, он – он эки минг эркегырыуубузну жашаулары сакълагъанды. Атама да келиучю эдиле къонакъла, манга да келиучюдюле, алай быллай сыйлы къонакъ бизге келип, мен билмейме. Атамдан эшитген да этмегенме, – дегенлей, ол тургъанла къарс урдула. – Алайды да, бизни къонагъыбызны саулугъу ючюн кётюрейик, – деп, принчден этилген аракъысы бла рюмканы кётюрдю.

Олтургъанла да туруп, кётюрдюле. Экинчи сёзню премьерге берди. Ол да кёп ариу сёз айтды. Андан сора бачамадан мен сёз тиледим. Ол да, ышарып:

– Айтмай а! Айт, – дегенден сора, туруп айтдым:

– Багъалы бачама! Мен жүрегими битеу теренинден сизге ыразылыгъымы билдиреме, сиз мени даражамы аллай бирге кётюргенигизге. Мен сизни миллетни алгъын да суююучю эдим, энди уа бютюн да бек суюдюм. Бош суйген угъай, мен сизни туугъан къарындашларымча, туугъан эгечлеримча кёреме. Кёрмей да амалым жокъду. Не ючюн десегиз, багъалы бачамабыз, сиз билгенликден, эркегырыуну къучакъламагъанды. Ол даражаны, ол сыйны, ол даражаны манга бергенди. Сизни къыралгъа энди уа бизни дерге эркинлигим угъай, борчум барды, – дедим. Аны айтханымдан сора, барысы да, бачама да къарс урдула. – Сыйлы адамыбызса деп, ма бу значокну бергенсиз. Аланы барысы ючюн да бек сау болугъуз. Алай мен сизден бир зат тилерик эдим, – деп, бачамагъа къарай, айтдым.

Бачама да сейирсинип къарагъанын эследим.

Андан сора, къызыл парчагъа чёргелген къаманы посолдан алып, ашыкъмай быстырын ачып, бриллиантладан жылтырагъан къыны бла къаманы эки къолум бла кётюрюп кёргюзтдюм, ызы бла къаманы къынындан чыгъарып да кёргюзтдюм:

– Мен быллай багъалы затны, алтыны ючюн угъай, бриллиантлары ючюн угъай, уллу Японияны сыйлы бачамаларыны къол жылыулары сакъланнганы ючюн, ата-бабаладан къалгъаны ючюн, мени хыйсабым бла, ол къуру да бачаманы даражалыгъын кёргюзтмейди, ол битеу да япон халкъны, Япония къыралны даражасыды, – дегенимде, бары да къарс урдула. – Аны себепли, мени намысым жетип, алаллыкъ туююлме. Бу зат, бачама, багъасы болмагъан затды, – деп, кесине къарадым. – Бу къуру сизни байлыгъыгъыз туююлдю, бу къыралны байлыгъыды. Аны себепли мен муну сизден да, къыралыбыздан да, энди мен алай айта турлукъма, сиз угъай демесегиз, мен муну алып кеталлыкъ туююлме, – дегенимде, жангыдан къарс урдула.

Алай айтып, биягъы парчагъа чёргеп, къаманы бачаманы аллына салдым. Ызы бла:

– Манга саугъа этебиз дей эсегиз, бир машина беригиз, сизни кёзюгюзден тутаргъа, – деп, бачамагъа къарап, башымы да эки-юч кере энишге ийдим. Къалгъанлагъа да: – Сау болугъуз, – деп, ышарып, олтурдум.

Андан сора, бачама, туруп:

– Манга да, къыралыбызгъа да муну даражалыгъын англагъанынг ючюн ыспас этеме. Алай эсе уа, бир къауум машинасын да, самолётун да сенден аямаз тамата, – деп, премьерге къарады.

Ол заманда адамла дагъыда къарс урдула, премьер а, хау деген магъанада, башын бир ненча кере энишге-ёрге этди.

Андан сора, бачама, туруп:

– Айып этмегиз, быллай бир заманны олтуралырма деп да турмай эдим, мен бир кесек къарыусуз болдум, энди кетейим. Сен а, бери келгенингде, манга тюбемей кетмезге сёз бер, – деп, манга къарады.

Мен да, ёрге туруп, башымы да бир-эки кере энишге ийген кибик этип:

– Береме, – дедим.

Бачама кетгенлей, къалай эсе да бир жюк юсюбюзден тюшгенлей болдукъ барыбыз да. Ол столда, мен сейир этген зат, аракъы шешала жокъ эдиле. Аракъы гитче, бир ариу мияладан этилген, бир юч жюз грамм кире болур эди, графинчиклеге къуюлуп эди, ала уа хар бирини аллына салынып. Ким ненча суйсе, аллай бир иче эди, алай ол графинлени жартысына жетдиргенлени кёрмедим. Экинчиси уа не зат эди десенг, мен, быланы кеслерини тепсеулери барды деп, кёрмедим. Биз олтургъан отоуну бир къабыргъасыны ортасы ачылып эди, андан а бирси уллу отоуда – оркестр, адамла бир кесек ичген-ашагъан да этгенден сора, музыка ойнап башлады. Чыгъып, Европа тепсеулени тепсей эдиле. Мен сорургъа уялып къойдум, сизни кесигизни тепсеулеригиз жокъмудула деп.

Ашлары кёп тюрлю эди, ол таякъчыкъла бла былай бир болалмадым, не кёп кюрешдим эсе да, ол анда тургъан заманымда. Бизге – посолгъа, манга да къашыкъла-пишле да берген эдиле, алай мен, аладан айырмакъ болгъаныма, уяла-уяла, бир-эки къапхан эдим ансы, ашайлмагъан эдим.

Бир кесек олтуруп, бешибиз да чыкъгъан эдик. Ол ингирде, тамбла сагъат он экиде тюбеширге келишип, айырылдыкъ.

Экинчи кюн келишген заманыбызгъа бардыкъ. Премьер бюгюн бир да жарыкъ эди. Сёзюн былай башлады:

– Тюнене мен къууанып тургъанма, сен къаманы къайта-рама, манга машина саугъа этсегиз боллукъду дегенинге. Биз алайчыгъын ойламагъан эдик. Ол сени эсинге да къайдан тюшгенди?!

– Вилемисиз, мен кесим да ол затны юсюнде кёп сагъыш этгенме. Бу зат манга керек туююлдю дегенча бола эди. Ол а асыры ушагъыусуз боллукъ эди. Машина дерге артда эсима тюшген эди кесими да, – дедим.

– Къалай эсе да, бек тап, бек ариу болду. Кёреми эдинг, санга къалай къарс ура эдиле эки-юч кере да. Энтта да къайтарып айтама, бек къууаннган эдим. Ахмат, мен да, уялып, сормай, сен да тынгылап. Бу шуёхунг бла нек танышдырмайса бизни? – деп, кёзюме къарады.

– Кечгинлик тилейме, къалай эсе да башымдан чыгъып къалгъанды. Муну аты Педро Ортагиди. Бу Аргентинаны посолу болсун мында деп, алып келгенме.

Мен да аны айтханлай, эки шуёхуму да бетлери тюрленди. Така Чура да сейирсинип къарады. Аланы алай сейирсинип къарагъанлары асыры ачыкъ кёрюннгенден, мен Педродан уялгъан да этдим. Энди, кертисин айтханда, ала ол ишге Педро тийишли туююдю деген магъананы тутмай эди сейирсиниулери. Ала аны танымай эдиле, алай сунарча. Ала посол болуп мен келликме деп тургъандыла.

– Тохта, тохта, биз сен кесинг келсенг эди деген эдик да. Биз аны юсюнден бачама бла да сёлешгенбиз. Ол да анга иги жер табыгъыз деп. Биз да: «Биз сизни уялтмазбыз», – деп, алай айырылгъан эдик. Энди уа биз анга не айтып барайыкъ? Билемисе ол, аны къалай айтайым санга, бачаманы оюмун жукъгъа да санамайма дегенча болады. Сен алай этсенг, мында даражанг бек тюшерикди. Кесинг кёресе санга бачама берген даражаны, – деп, премьер бармакъларын столда ойнатып башлады. – Тюнене эшитген эдинг да, келсенг, манга къайта тур дегенин? Ол къаллай даражады! Сени келлигинги иги кесек адам биледи.

– Да сора алай этейик. Биз тамбла кетейик да, мени анда бизнес ишим барды, мен аны аягъы юсюне салайым да, алай келейим.

Аны айтханымлай, шуёхла жарыдыла.

– Ол дегенин бир башхады ансы, бизни барыбызны да жаягъыбызгъа ургъанлай этип къоя эдинг. Сен билемисе, бачамабыз бизни кыралны эм сыйлы орденин «Чыгъа тургъан кюнню» беригиз анга дегенин? Ол кёп адамгъа берилмейди.

Алада ол орденни даражасы Россейде «Герой России» дегенден да багъалы эди. Не ючюн дегенде, «Герой России», не да «Герой Советского Союза», не да «Герой Социалистического труда» деген саугъаланы алгъанланы санлары алты-жети миннге жете болур эди. «Чыгъа тургъан кюнню» ордени уа, тюзю эсимден кетгенди, ол бир ненча жюз эди. Россейде ала кёпдюле, аны себепли Японияны андан багъалы ордени жокъду бюгюн да, Японияда ала аздыла.

– Тамбла мен сизни юйге чакъырама, бирси кюн а бу чакъырады, – деп, парламентни таматасына къарады. Баш кюн кетерсиз, – деп тохтады биягъы премьер.

– Энди алай этейик, келигиз, ол ишлени, мен бери келгенден сора, ашыкъмай, сабыр халда ётдюрейик. Шёндю аллай бир не ашыгъышлыкъ барды? Мен да юйдегими келтирirme да, бирге олтурурбуз, – дегенден сора:

– Да, ахшы, этейик алай, – дедице таматала.

Аны бла Аргентинагъа къайтдыкъ.

Самолётдан тюшгенлей, таматагъа сёлешдим:

– Тамбла он алты сагъатда келирбиз. Бир бек арыгъанма да, болаллыкъ туююлме, – деп.

Кертиси бла да, ол тюбешиу бек жунчутхан эди. Насыбыма, юйге келгенлей, эки кере жюз бла жарым граммдан ургъан эдим да, ол бираз женгиллик берген эди ансы, халым хал туююл эди.

Экинчи кюн, келишгенибизча, он алты сагъатда Аргентинаны бачамасыны отоунда тюбешдик. Хар замандача, магъаналы ишде тюбешиучю шүёхла жыйылдыкъ. Саламлашхандан сора, бачама биринчи сорду:

– Къалай бардыгъыз? Къалай тюбедиле? Ишни мажардыгъызмы? – деп.

– Сен айт, – деп, Педродан тиледим.

Ол башындан башлап айтып барды, ала да сейир этип, ол да айтып. Бошагъандан сора, бачама:

– Ийнан, суюсенг-сюмесенг да, барырча этгендиле. Энди шош-шош командангы жыя тур, бир кюн, нек келмейсе деп, сёлешип къояргъа да болурла. Ол заманнга хазыр болуп чыкъмасанг, даражанг тюшер, сёзю жокъ кёре эдим ол адамны деп айтдырма.

Мен да:

– Аллах кёреди, суймейме барыргъа. Аланы ол къыйын тиллери, къыйын адетлери мени арытхан этедиле, – дедим.

– Мен ангылайма, алай не этериксе, – деди бачама да.

– Сиз да мында аланы посольстволарына тап жер къарагъыз. Хапарларына кёре, ала адамларын хазыр этген болурла. Биз да хазыр болургъа керекбиз, – дегенимден сора, бачама:

– Ол ишни кимге ышанайыкъ, кимге буюрайыкъ? – деп, олтургъанлагъа къарады да, киши да аны боюнуна алмагъандан сора, Давидо Кародагъа – премьер-министрге айтды: – Сен аллай жер изле. Ахмат, сен а, кёрюрсе да, оюмунгу айтырса.

Андан сора, кофе да, тютюн да иче, бираз олтургъан эдик, хапар айта.

Аны бла чачылдыкъ.

Юйде уа бек мудах эдиле. Энди манга да соруу тууду – ол эки тиширыуну не этейим? Эльза, не десем да, угъай дерик туююлдю. Ол экисине уа не дерге билмейме.

Экинчи кюн къалай баргъаныбызны юйде айтханымда, Эльза да, ала да манга анда алай тюбегенлерине сейир этдиле. Бу къызла бла уа къалай боллугъубузну билалмадыкъ Эльза бла. Экиси да, сабийле алай болгъандан сора, мында къалыргъа уа къоркъурукъдула. Алай мени бир къайгъым – ол алтынланы, бриллиантланы не этейим, къалай ташып айланайым деп ол эди. Бу иш мени бек жунчутурукъду, бек замансыз заманда

урундум мен мынга. Мени хыйсабым бла, Москва мени артха чакъырыргъа керекди. Чакъырмай а, анга ишек да жокъду. Ала аны ючюн урлагъандыла сабийлени. Экинчиси уа, манга къачаргъа да аласыз тынч болгъаны кимге да баямды.

Энди уа, Япониягъа барсам, юйлени да кимге къояйым? Артда андан да башымы къалай алайым? Киши билмейди муну ауарасыны манга ауурлугъун. Москва бир связной адамны жиберсе эди, бир да къуруса да, бриллиантланы берип жиберир эдим. Алтынланы, бриллиантланы, ахчаны да большевиклеге берирге тюшерикди. Ол заманда ол алгъын Германиядан билдирип тургъан билдирулерим, ала да эм азындан, тюз бичгенде, юч-тёрт дивизияны Къызыл аскерин сакълагъан эдиле. Ол затланы Москвада, ишексиз, санагъандыла, алай ол санауну къаллайла бла оюмгъа алгъанларын билмейме ансы. Сёз ючюн, ала да алай ойлагъан эселе, манга бир кере угъай, кёп кере берирге керек эдиле Совет Союзну Жигити деген жулдузну. Кесигиз сагъыш этигиз, 1941-1942 жыллада «жигит» болур ючюн, лётчиклеге он самолётну агъызыргъа керек эди. 1943–1945 жыллада уа он беш самолётха жетдирген эдиле санын, танкистлеге да алай, пехотагъа жюз-жюз бла жарым немец солдатны ёлтюрюрге керек эди. 1945 жылда январь айда, алгъаракъда да айтып кетген эдим, Борман манга: «Санга полковник чынны бергендиле», – деген эди, «жигит» деп а сагъынмагъан эди.

Ким биледи, ол заманда ГРУ-ну таматасы И. И. Проскуров эди. Жангы тамата къагъытланы жарашдырып берген болур эди, мыйыкълы уа, мени оюмуна кёре, унагъан болмаз эди. Къагъытланы Г. К. Жуков жарашдырып берсе уа, эшта да, саллыкъ болур эди къол. Жангы тамата да мыйыкълыда уллу даражадамы эди огъесе туююлмю эди, ким билсин. Не ючюн десенг, кёп тасхачы къачхан эди тышына. Р. Зоргени бир ненча кере 1944 жылда Токиодан Москвагъа чакъыргъан эдиле, алай ол ол заманда тутулуп эди. Бизникиле уа, билмей, аны бир ненча кере чакъырып тургъандыла. Алай, тутулмаса да, мени хыйсабым бла, Совет Союзгъа ол къайтырыкъ туююл эди. Не ючюн дегенде, ол билирге керек эди, къаллай бир адамны тутханларын, къоратханларын. Р. Зорге уа къуру Германиягъа бла Совет Союзгъа ишлемегенди. Югославиягъа да, башха бир ненча къыралгъа да ишлегени баям эди, аны себепли ол Москвагъа келлик туююл эди. Ишни ол – бир жаны. Экинчи жаны уа – мыйыкълыны бек уллу сылтауу мени къайсы миллетден болгъаным бла байламлы эди. 1944–1945 жыллада кёчюрюлген миллетледен адамлагъа Совет Союзну Жигити деген атны хазна бермей эдиле. Мен а, беш жигитни беребиз деселе да, миллетими алышырыкъ туююл эдим. Берселе да, айтханым-

ча, Г. К. Жуков кеси кьол салып, хазырласа кьагъытларымы, жалан да ол заманда.

Къалай-алай да болсун, Москвагъа къайтыргъа керек болгъанын ангылай эдим. Жангыз да къачан деп, сагъышым ол эди. Сизни да Аллах сыйласын, сабийлеге да тансыкъ болгъан эдим. Бу алтынла, бриллиантла, энди уа, ол эки жюз жыйырма миллион доллар багъасы японлула манга берген станокланы Аргентинагъа бердим, аланы да къалай кьоюп кетейим, шён-дю төлөрча ахчалары жокъ – ма бу затладыла бюгюн мени сагъыш этдиргенле ансы. Швейцариягъа кетип, къалгъанын тап этерик эдим. Жюрегим да кьуру да кет, кет дегенлей тура эди. Тынчлыгъым жокъ эди. Ма былай, бир адам кьуру Москвагъа чакътыргъанча болуп, сабийле да манга къарап: «Ата, бизни мында нек атып кьойдунг?» – дегенча, былай артдан артха бир сейир болуп бара эдим.

Бир кюн бир зат эсиме туюшдю. Аргентинаны бла Совет Союзну ол заманда дипломат келишимлери жокъ эди да, Бразилиягъа барып, анда Сан-Паулу эм уллу сахарларыды, аланы ара сахарларындан эсе, төрт кереге уллуду, анда адам табарма деп. Не посольство, не консульство, не маданият ара табарыкъ эдим, мени Москва бла байламлы этерча. Ол кыйын туююл эди. Ол оюмну башыма алып, энди бу сауут чыгъарлыкъ заводланы ишлерин табыракъ этейим да, барайым деп тургъанлай, бир кече туюш кёреме. Былай кёкден бир акъ кийимлери бла бир киши мени къатыма келип, шинтикге олтуруп, алай айтды: «Мен билеме, сен сабийлеринге тансыкъ болуп тураса, Ата журтунга да барыргъа суююп, баралмайса. Алай, кёп бармай, муратынг толлукъду, бек кьууанырыкъса, къартлыгъынга дери кыйналмай жашарыкъса. Алай жашларынг бла бирге уа кёп жашамазса...» – дей тургъанлай, уянып къалдым. Андан сора ангыладым бир ахшы хапар келлигин.

Ата журтха жол кёл алыу

Бир-эки кюнден ингирде бир адам, почтагъызда кьагъытны алыгъыз деп, испан тилде телефон бла сөлешди. Олсагъатдан окъуна барып алдым. Анда: «Тамбла он беш сагъатда паркга кирген жерде болугъуз», – деп жазылып эди. Тубедик. Ол адам: «Ата журтугъузгъа къайтсагъыз боллукъ эди», – дегенни айтды. Мен анга сейфде болгъан затланы юслеринден айтдым. Хапарыбыз орусчады. «Аланы мындан чыгъарырбыз, сабийлени чыгъаргъанча», – деди ол адам. Мен анга ышандым. Алай Сан-Паулугъа барып, анда консульствода таматасы бла сөлешип, ол адамгъа ышаныргъа боллугъун билдим. Ол, эшта да, Москвагъа сөлешген болур эди. Алай этмей да болмай эди, не десенг да,

ол жюкню багъасы аз туююл эди, аны алдап, алып кетсе, ким ийнанырыкъ эди манга? Сора ол хапар мени болумуму бютюн да осал этерик эди.

Экинчи кюн эрттен бла эртте туруп кетдим. Ингирде, анга ышаныргъа боллугъун билгенден сора, ыразы болуп къайт-дым. Эки кюнден сора ол сейфде болгъан затланы ол кишини машинасына жюклеп жибердим. Ийнанамысыз, бир ауур жюк юсюмден тюшгенча болдум. Не ючюн дегенде, артда ишекли болмазча, алтынланы, бриллиантланы да, агъач ичине барып, базманда тартып, барысына да расписка алып, алай берген эдим да, андан сора жаныма ырахатлыкъ келген эди.

Энди таплыгъы бла къалай кетейим деген сагъыш башымы алды. Мен хыйсап этгеннге кёре, Япониягъа баргъынчы кетерге керекди. Ары бир барсам, андан чыгъаллыкъ туююлме. Алай эсе уа, Швейцариягъа төрт виза алыргъа керек эди.

Артха салмай, тюшден сора, ишге баргъанлай, бачамагъа кирип:

– Юй бийчем нек эсе да къарыусуз болуп барады да, Швейцариягъа элтип, къаратайым. Кесим да бир эки-юч ыйыкъ солуюм. Бу жашла да кёп саулугъубузну алгъандыла. Япониягъа кетгинчи болмаса, артда андан кеталлыкъ туююлме, – деп ангылатхандан сора, дагъыда кёшдүм: – Анда бир юйчюк алыкъ эдим, бир тогъуз-он миллион доллар берсегиз эди, – деп.

– Берейик, берейик, бермей а! Сен бу затланы Тыш ишлени министрине айтханмыса? – деп соргъанда, мен угъай дедим.

Ызы бла, къагъытчысын чакътырып, төрт паспортну да анга узатып:

– Быланы министрге бер да, визала этсин, – деди. – Ахчаны уа тамбла эрттенликде хазыр этерле.

Алай айтхандан сора, мен да чыкъдым.

Юйге кирип башлагъанлай, къызла, не болдунг деп, мени аллыма чапдыла.

– Да не боллукъ эдим, тамбла хар не да хазыр болургъа керекди. Кёрейик.

Ахчаны уа алагъа айтмагъан эдим. Юйде да, туура аллай бир жокъ эсе да, анга къаршы бар эди, алай дагъыда бир кесек юзе барайым деген болмаса. Аллах ючюн деп, тюзюн айтханда, Аргентина менден иги хайыр кёргенди. Аскер-промышленный комплекс къурадым, аскер тасхачылыкъларын иги аякъ юсюне салдым, эки жюз бла он миллион доллар бердим, дагъыда, бюгюн-тамбла дегенлей, алыкъа японлуланы кеслеринден сора бир къыралда да болмагъан алтмыш станок келе турады. Самолётуму, эки юйюмю да айтмайма.

Къызла ючюсю да биз Швейцариягъа солургъа баргъан сунуп турадыла, биз къайры барлыгъыбызны ала алыкъа билмей-

диле. Мен, туура, Эльзагъа да айтмагъанма, ол не халы бла, не сёзю бла билдирип къояр деп. Эльза угъай демез эди. Ол эки профессор а, ишексиз, унарыкъ туююл эдиле Москвагъа барыргъа. Суймей эдиле большевиклени. Не да болсун, барыбыз да къууанч бетли болуп турдукъ.

Экинчи кюн эрттен бла ишге барсам, тамата чакъыртады. Мен анга киргенде, ара банкны таматасы, дагъыда мен танымагъан юч адам олтуруп тура эдиле. Стол жанында да эки чемодан. Саламлашып бошагъандан сора, къагъытчысын чакъырып, кофе келтиртди. Кофе, тютюн да иче, хапар да айта:

– Ма бу чемоданлада он миллион доллар барды, – дейди. – Санагъан эт.

Мен:

– Да мен быланы къалай кётюрюп айланайым? Андан эсе ол он миллионнга, мен анда алырча, чек берсегиз, иги боллукъ эди, – дегенимде, ол:

– Аны бюгюн эталлыкъ туююлбюз. Юч кюнден кесигизни атыгъызгъа салырбыз да, анда уа, къачан суйсегиз да, алырсыз. Анга ыразы эсегиз, – дейди.

Мен:

– Бек аламатды, – дедим.

Алай бла ол ишни этдик. Андан сора банкчыла кетдиле.

Ала кетгенлей, бачама:

– Къалай иги амал табылды, ансы аланы кётюрюп айланган тынч иш туююл эди.

Кофе ичип бошагъанлай, мен да, саламлашып:

– Тамбла келирме, – деп, паспортларыбызны алып чыкъдым.

Эльза экибиз юйде кеси ахчабызны санагъаныбызда, тогъуз миллион бла жарым болду.

Олсагъатдан окъуна ол алтынланы элтген кишиге тюбеширге керекбиз деп сёлешдим.

Кюн къарангы бет алгъанлай, шахардан чыкъгъан жерде тюбеширге келишген эдик да, ары төрт чемоданны элтдим, аладан жарты миллион долларны ууакъ-тюекге деп алып. Тюбешгенлей, ишни магъанасын ангылатдым. Чемоданланы аны машинасына салдыкъ. Расписканы алдым, быллай-быллай затланы мынча деп. Артда:

– Къоркъуу бар эсе, мени машинам бла элт, – деп да айтдым. – Мени машинамы бу къыралда бир полиция да тохтатырыкъ туююлдо.

– Жарсымагъыз, хар не да тап боллукъду. Бюгече мен быланы жерлерине жетдирирме, – деп кетди.

Энтта да бир гитчерек жюк юсюмден кетди, юйге бек жарыкъ халда келдим. Къызла:

– Тамбла сагъат неде учабыз? – деп сордула.

Мен да:

– Эки-юч кюнден кетерикбиз, – дедим.

– Нек? Нек? – деп къадалдыла.

Кертсин айтыргъа жарамайды, ётюрюк айтыргъа тюшдю.

– Лётчикледен бири ауруп турады, – деп айтхандан сора, бир кесек сабыр болдула.

Кетеме дегенли бир да эсимден кетмейди, энди японлула да сакълай кетерле да, мында таматагъа: «Ахмат къайдады, нек келмейди?» – деп, телефон бла сёлеширле. Ол да айтыр: «Солургъа Швейцариягъа кетгенди да, къайтмагъанды. Кесибиз да билмейбиз къайдагъысын, бек къайгъы этип турабыз», – дер. Андан ары экиси да не ойларыкъдыла? Экиси да мени немецли сунуп турадыла. Эшта да, алай ойларла – бу Гитлер бла бирге ишлеп тургъанды, Швейцарияда муну ГДР-чыла таныгъандыла да, тутхандыла, алай билдирген а кишиге да этмегендиле, ансы ол къайры барлыкъ эди деп. Аны бла мени унутурла.

Экинчи кюн, бачамадан чыгъып, бир кесек жайыгъайым да, бир сырачыкъ да ичип, юйге андан сора барырма деп, шахарда мен суююп олтуруучу рестораннга бардым. Ол бек таза жер эди, ашлары – бир да татыулу. Сора былай ачыкъ жери бар эди: тегереги ачылып, башы уа жабылып. Мен, ары барсам, шапалагъа чайгъа бир он доллар тенгли бериучю эдим да, ала мени бек ариу кёрюучю эдиле. Бери де Куэльеро бла да кириучю эдик анда-мында. Биринчи кере киргенибизде, де Куэльеро шеф-поварны чакъыртады. Ол а – къара шинли, чырайлы, эки жыйырма жылдан ётген жаш. Аны формасын кёргенде, биз а алыкъа шинтикlege олтурмагъан эдик, билмейме, не суннган эсе да, жаш бир бек абызырагъан эди. Ашаргъа келген суннган болмаз эди ансы, аллай бир абызырамаз эди. Де Куэльеро анга:

– Сен бизни къаллай татыулу аш бла сыйларыкъса? – деп сорду.

– Жюйюсхан министр, он беш минутдан келтирейим да, кесигиз татыуун кёрюрсюз да, багъа бичерсиз, – деп, ол кетип башлады.

– Тохта, бери къайт! – деп, аны къайтарып, де Куэльеро: – Сен бу адамны таниймыса? – деп сорду.

Ол да:

– Кечгинлик тилейме, таниялмайма, – деди.

– Бу адамны аты Ахматды. Бу мени таматамды, президентни советнигиди. Экинчи кере бери келсе, кесинги анга кёре жюрют, ангыладынгмы? – дегенде, ол:

– Алай болмай а, жюйюсхан министр! Энци ашла эте турурма, жюйюсхан келе турсун ансы. Быллай, сизнича, адамланы ыразы эталсам, андан уллу даража манга боллукъ туююлдо, –

деп, – энди эркин этигиз, мен ашыгъызгъа къарар эдим, – дегенде, ол да эркин этди.

Ол да кетип башлагъанлай:

– Тонгуз эт къатышдырмай эталлыкъмыса? – деп сордум.

Ол да:

– Этмей а! – деп ышандырды.

Кеси айтханлай, он беш минутдан столубузну менюда болмагъан ашла бла толтурду. Кертиси бла да, бир да татыулу ашла эдиле. Ашап бошагъандан сора, де Куэльеро, алайда тургъан шапа къызны чакъырып, телерге сюйгенин билдиргенде, ол шеф-поварны чакъырды. Ол а ахча алыргъа унамады:

– Бир жукъ да керек туююлдо. Бюгюн сизни мен сыйлайма, – деди.

Алайда мен:

– Сизни атыгъыз къалайды? – деп сордум.

Ол:

– Камачо, – дегенден сора, чыгъарып къыркъ доллар бердим, ол да алыргъа тартынып.

Ол заманда иги къой отуз-къыркъ доллар тура эди. Мен кесим кёп кере базаргъа барып, алычу эдим. Аны тартыннганын кёрюп:

– Сен мени экинчи кере да бери келиригими сую эсенг, алгъан эт. Алай болмаса, мен энди бери келмем, – дегенимде, ол он беш долларны алып, къалгъанын:

– Бу артыкъды, – деп, къайтарыргъа умут этди, алай мен алмадым.

Айтханымча, ол биринчи келгенибиз эди. Ма бюгюн да, ары къайтып, сыра иче кетейим деп, ары бара тургъанымлай, кимге тюбеген сунасыз?! Билаллыкъ туююлсюз! Вальтер Шивиге, ол Сальскийде тюбеген полковникиме тюбеп къалама. Ол мени Берлинде аллай алаамат госпитальгъа, ызы бла уа тасхачы школгъа салдыргъан полковникге. Ол болмаса, ким эталлыкъ эди манга аллай бир игилик? Ары не аскер тасхачылыгыындан, не да СС-ден ала эдиле адам.

Вальтер бла тюбеп къалгъанда, олсагъатдан окъуна таныгъан эдим мен аны, ол а олсагъатдан таныялмады. Мен аны къучакъладым. Къучакълагъанда, эшта да, бир жылыулукъ берген болур эдим, ол да, ышарып, манга къарап:

– Мен бу кёзлени таныйма, – деди да, эсине тюшюрдю. – Сен къалай тюрленнгенсе?! – деп сейирсинди. – Мен сени ангылайма, – деди да, къучакълады.

Алай бла экибиз да ол Камачону ресторанына тебиредик. Ары жетгинчи, биринчи мен:

– Къалайсыз? Къайдасыз? – деп сордум. – Жашауугъузну юсюнден айтыгъыз, – деп тиледим.

Ол а:

– Биз къайры барабыз? – деп сорду.

Мен:

– Ма былайчыкъда, узакъ болмай, бир иги ресторанчыкъ барды да, анда ариу, тынч олтуруп, сыра да иче, хапар айтайыкъ, – дегенимден сора:

– Сен айып этме, мени ресторанлагъа барырча ахчам жокъ-ду, – деди.

Мен:

– Ай, сен анга жарсыма, ахча табылып, – деп, ол ресторанны башы жабылып, юч жаны ачылгъан жанында мюйюшге барып, олтурдукъ.

– Ресторанда жер сайларгъа уа юйретгендиле академияда, – деп, ышарды полковник.

Ол билмей эди тасхачы кадемиядан алгъа бизни тасхачы школда юйретгенлерин. Мен да:

– Хау, ол адетим энтта да турады, – деп ышардым.

Мен танымагъан шапа къыз, къатыбызгъа келип:

– Мен сизге тынгылайма, – дегенде:

– Камачону чакъырсагъыз эди, – деп тиледим.

Камачо, терк окъуна келип, жылы саламлашды, ызы бла:

– Ненча заманнга келгенсиз? Бираз олтурлукъ эсегиз, мен тап аш жарашдырып келтирейим. Заманыгъыз аз эсе уа, анга кёре этейим, – дегенде:

– Заманыбыз барды, – дедим.

– Сора ичгиден не келтирейим? – деп соргъанда:

– Сыра келтирсенг, ыразы эдим, – дедим.

– Аны да келтирейим, къаба-булжуй турурча, бир зат да келтирейим, – деп кетди.

Ол да кетгенлей, Вальтер:

– Мен сизге айтхан эдим, мени жангыз жашым бар эди. Ленинград къатында эди. Немец аскер Ленинградны алалмагъандан сора, артха кете, 1945 жылда Берлиннге тюшдю. 21 апрельде къызыу сермешледен биринде, башына окъ тийип, алайда окъуна ёлген эди.

Ол да алай айтханлай, Камачо сыра, бир затчыкъла да келтирди:

– Жубана туругъуз. Бир кесекден аш этип келтирейим, – деп кетди.

Ол да кетгенлей, Вальтер хапарын бардырды:

– Манга аны билдиргенлеринде, кесим барып, ёлюгюн табып, къабырлада асырадым. Экинчи кюн а, юйюбюзге бомба тийип, ол сегиз къатлы юйюбюз оюлуп, къатыным Матильданы табып, асырарча болмады. Ол кюн окъуна Къызыл аскер ол жерни тегерегинден алгъан эди. Ма алай бла кесим къал-

дым бу дунияда. Бери уа 27 апрельде кеме бла чыктыгъан эдик. Жанымда 82 минг долларым бар эди да, аланы шош-шош жоя, жашау этерге кюреше турама. Хар ай сайын жашагъан фатарыма жыйырма доллар береме. Энди ол ахчачыгъым да тауусула турады. Ишлеген этмейме. Усталыгъым жокъду. Билмейме, мындан ары къалай бла баш кечиндирликме. Бир-бирде алай да бир айтама кеси кесиме, АБШ-гъа барып, ЦРУ-чула бла тубеп, ала бла бир селешейим деп. Алай ала да бюгюн манга не иш берликдиле, алтмыш жылгъа къаршы болгъанма сора?

Аны да алай айтып тохтагъаны, андан сора да айтырыкъ болур эди, алай Камачо негери бла, экеулен болуп, эки сахан бла эл бла бир аш алып келдиле. Аланы салып кетгенлей, ашха да къарап, манга да къарады, бу неди дегенча, быллай бир кеп зат. Мен да:

– Хо, ашарбыз. Къайры ашыгъабыз? – дедим.

Ол алгъыннгы омакъ, ариу кийиннген полковникден зат да къалмагъан эди. Юсю-башы да тозурап эди. Билген Аллахды, юсюндеги кийимлери Германиядан бери тура болур эдиле. Итиу салынып, кирсиз, таза эдиле костюму, кенчеги да, алай иги кесек жыл жюрютюлгенлери билинип тура эди. Чурукъларына уа къараялмагъан эдим, уялып, ол аны эслерик эди да.

Ашагъан да эте, сыра да иче, кеп хапар айтдыкъ. Хапарыбыз а Германия урушну нек къытдыргъаныны юсюнден эди. Эсиме тыюшюп:

– Сиз испан тилни билемисиз? – деп сордум.

– Хау, селешеме, окъуй-жаза да билеме. Бек уста туююл эсем да, эркин селешеме, – деди да, – сен а къалайса? Жашауунг къалайды? – деп, манга кечдю.

– Да турама, артыкъ уллу кереклим жокъду. Президентни советнигиме, – дегенимде, эки кезюн да жандырып, былай бир тюрлю къарады, ойнагъанмы этесе мени бла дегенча.

Аны ангылап, мен да:

– Керти, келюм бла айтама, – дедим.

Артда, эс жыйып:

– Сени эсингде эсе, мен сизге экигизге да айтхан эдим, сени жетишимлигинг узакъгъа барлыкъды деп. Аны Германияда сынадым. Алай мында да алай кетюрюллюксе деп айталлыкъ туююл эдим. Насып деген – ол акъыллылыкъдан, ариулукъдан, билимден да туююлдю. Ма, керемисе, анда да насыбынг тутду да, фюрерни кюолунда турдунг, мында да, насыбынг тутду да, бачаманы къатында тураса. Насып деген алайды. Мен бек къууандым, сен манга ийнан.

– Сау болугъуз, бек ийнанама, – дедим мен да.

Ачыкъ айтханда, Фриц аллай адепли адам эди, ол бир заманда да манга этген игиликлерини юсюнден сагъынмагъан

эди – сени госпитальгъа салдым, тасхачы академиягъа салдым деп. Башха адам болса эди, аланы жюз кере къайтарып айтыр эди. Хапарлашхан кёп да этдик, алай мени башымдан бир да кетмей эди, мынга не бла, къалай бла болушайым деп, болушургъа уа керекди деп, сагъыш этип турдум. Эсима бир зат тюшдю.

Ашап бошап, ресторандан чыкъгъандан сора, мени машинам ишни къатында эди да, аны таба кетдик. Жолда бара, айтдым:

– Бюгюн сиз, – мен анга, асыры намыс бергенден, артда къууллугъум бла, чыным бла да аны озгъанда да, бир заманда сен деп сёлешмегенме, – мени къонагъым боласыз. Сизни эсигизде болур, Гиммлерни оноуу бла, Эльза сабийлени тапханда, алагъа къараргъа бир талай доктор салдырылгъан эди, Эльзагъа да, сабийлеге да къарарча. Аладан экиси, бизни бла бери келип, бизде жашайдыла. Аладан, ким биледи, жаратханыгъыз болса, бири бла жашау этерсиз.

Аны айтханымлай:

– Ол мен жаратхан а мени жаратырмы да? – деп сорду. – Мени не юйюм, не мюлкюм жокъду, кесинг билгенден, – деп да къошду.

– Ол затланы оноун манга къоюгъуз. Юйюгюзню да баргъа санагъыз, – дегенимде, тохтап, манга сейир этип къарады, сен къаллайла сёлешесе дегенча.

Аны ангылап:

– Сиз мени сёзюме къачандан бери ишекли болуп къалдыгъыз? Мен сизни алдагъанма деп, эсгералмайма, – дегенимде:

– Да къайдан боллукъду мени юйюм, хуржунум къуруду сора уа? – деп, дагъыда кёзюме къарады.

– Юйюгюз болгъанына ийнаныгъыз, – дедим дагъыда. – Иги ишигиз болгъанына да ийнаныгъыз.

– Угъай, сен манга бир ангылатчы, манга юй къайдан чыкъды? – деп, дагъыда сейирсинип къарады.

Биз, алай-алай сёлеше, машина къатына келдик. Аны сакълап тургъан полицаи, честь берип, кетди. Биз да, олтуруп, юйге тебиредик.

Юйге келгенде, алыкъа иги жарыкъ эди. Алгъа арбазда айландыкъ, эки юйню, жерлерин да кёргюзтдюм, ызы бла – Борманны юйюм. Сора:

– Ма бу юй мындан ары сизникиди, – дедим.

– Экиси да сеникилемидиле? – деп сорду.

– Алгъын меникиле эдиле, энди уа бири, ма ол, – деп, Борманны юйюм кёргюзтдюм, – сизникиди, – дедим.

– Да ол къалай болады? Манга хаухму бересе? – дегенде ол:

– Угъай, мындан ары ол юй да, ичинде хапчукла да сизнидиле, – дегенимде, бек сейир этип къарады.

Биз аллай бир арбазда айланганда, ючюсюнден бири чыкмады, бир зат бла жубана болур эдиле. Юйге киргенибизде, ол эки тиширыу Вальтерни танымайдыла. Мен, Эльза Вальтерни танырмы деп, сагъыш эте эдим. Бирси отоуда эди да Эльза, аны чакъырдым да, ючюсюне да:

– Танышыгъыз мени шуёхум бла, – дегенимде, Эльза, иги кесек къарап:

– Фриц, сиз да мындамысыз? – деп къууанды.

Ол экиси да Фриц бла танышдыла. Олсагъатдан окъуна ашсуу къайгъыгъа кирдиле.

– Ашыкмагъыз, биз бек ач туююлбюз. Сиз иги азыкъ эте тургъуз, биз арбазгъа чыгъайыкъ, – деп, юйден чыкъдыкъ.

Ары чыкъгъанлай, айтдым, башындан башлап:

– Биз бери Борман бла бирге келген эдик. Мартин бла мени къайын анам эрттеден шуёх эдиле да, Эльза аланы кызыларыды. Къайын анамы алгъаракълада бери жиберген эдим. Артда, бери жыйышхандан сора, бир бирине тюбеп, бирге жашап башладыла. Алгъаракъда экиси да бу дуниядан кетдиле. Мен сизге бек кысхартып айтама. Энди аланы юйлери бошду, аны мен сизге саугъа халда береме. Аны ючюн айта эдим, юйюгюз болгъаннга санагъыз деп да, – дегенимде:

– Бек сау болугъуз, манга атам да этмегенди аллай саугъа. Мен сизге не этгенме аллай бир, бюгюн сиз манга юй берирча? – деп, жиямукълары келмей эдиле ансы, къууанч бла бирге мудахлыкъ да басхан эдиле кёлюн.

Биз да алай сёлеше тургъанлай, тиширыула чакъырдыла.

Биз да олтуруп, столгъа аш да, ичги да салыннгандан сора, биринчи алгъыш сёзню Эльзагъа бердим.

– Сен кесинг нек айтмайса? – деп, кёзюме къарады.

– Биз сёлешгенбиз, энди сен айтсанг сюеме, – дедим да, Эльза, ол эки тиширыугъа къарап:

– Биз Вальтерни аллында бек уллу борчдабыз, ол аллай иги адамды, ол болмаса, биз Ахмат бла кьошулмазгъа да болур эдик. Алаймыды, Ахмат? – деп сорду.

– Хау, бек тюз айтаса, – дедим мен да.

– Ахмат аллында айтып тургъанды, биз ол адамгъа не бла къайтарырбыз деп. Бир кере угъай, хар Вальтерни сагъыннганыбыз сайын айтып тургъанды. Сиз бизге этгенни биз сизге бир заманда да тийишлисича къайтараллыкъ туююлбюз. Сёз ючюн, мен атамы-анамы аллында аллай бир борчлу туююлме, сизни аллыгъыздача. Мен бек суююп ичеме сизни саулугъугъуз ючюн, сизни насыбыгъыз ючюн. Алыкъа мен соралмагъанма, сизни мында къалай орналгъаныгъызны юсюнден, билирге уа сюеме. Артда аны юсюнден хапар айтырсыз. Шёндю уа сизни ючюн ичейик, – деп кётюрдю шампанскийин.

Барыбыз да ичдик. Къызла – шампанский, биз а – коньяк. Вальтер:

– Мында ким-ким, къалай жашайсыз? – деп сорду.

Аны билгенден сора, кесини жашыны, юй бийчесини юслеринден да ол манга айтхан хапарын къайтарып айтды, андан тереннге кирмей.

Иги кесек да олтуруп, къонакътъа энчи отоуда жер этип, тынчайдыкъ.

Жатхандан сора, Эльзагъа:

– Къызланы къайсысы жаратды Фрицни? – деп сорама.

– Экиси да жаратхандыла, – деди Эльза. – Бирден алып бирге, Фриц къаллай интеллигент адамды деп бири, экинчиси уа къаллай уллу билими барды деп. Сиз кетгенден сора да, биз иги кесек селешгенбиз. Къайсысы да чапханлай барлыкъды Фрицге. Аладан тыйгъыч болмаз, бирси затланы оноуларын эт ансы.

– Да къалгъаны уа не, къартланы юйлерин, сен угъай демей эсенг, анга берейик, – дегенимде:

– Да манга неге сораса? Мен угъаймы дерикме? Къачандан бери соруп башлагъанса аллай затланы манга? – деп ышарды.

– Да дагъыда... – деген кирик этдим мен да.

Эрттен бла ишге машина бла бара, Фрицге:

– Къайсысын жаратаса? – деп сордум.

– Да мен а Эммануэлы жаратдым, ол мени жаратырыкъ болурму ансы, – деди ол да.

– Сиз адресигизни беригиз да, мен бюгюн ишден эрттерек кетерме да, тюбеп, хапарлашырбыз, – деп, алай айырылдыкъ.

Тюшлеге ишими бошап, Вальтерни жашагъан жерине келип, фатарына кирдим. Бир отоулу фатарда артыкъ заты жокъ эди, неси да таза, тапчыкъ эди.

Вальтерни тургъан жери, шахарны ортасындан узакъ болмай, кюн чыкътъан жерде эди. Иги район эди. Ичгичиле, уручула, наркоманла, жарлы гетточула жыйылгъан жер туюл эди. Фрицни жарлылыкъ башын къысхан заманы эди. Машинагъа олтуруп, уллу тюкенни къатында тохтадыкъ. Арлакъда бир полицейский тура эди да, аны чакъырып, удостоверениямы кёргюзтүп, мен чыкътъынчы былайда тур деп буюрдум. Не ючюн дегенде, ол заманда машиналаны, бютюн да игилени, урлап, сюрюп кетип, къыралны башха къыйырына элте эдиле не да къоншу къыраллагъа – Бразилиягъа, Чилиге, Венесуэлагъа, башхалагъа да.

Ол тюкеннге кирип, костюмла сатылгъан бёлюмге барып, анга, кесиме да бирер иги костюм сайлап, алдым. Мени алтыжети костюмум бар эди, жетерик эди манга, алай кесиме алмай, анга алсам, ол уялгъан этерик эди, аны себепли алгъан эдим

кесиме да. Андан сора, сайлап, эки кёлек алдыкъ, ызы бла ариу чурукъла, чындайла иш да алдыкъ.

Биз да сатыу-алыуубузну бошаргъа, тюш заман да келди. Биягъы ресторанныга барып олтурдукъ. Ашагъан да эте, сыра да иче, хапарны алай башладыкъ.

– Мен тюнене Эльзагъа соргъан эдим, быладан къайсы жаратды Вальтерни деп. Сиз къалай сунасыз, ол къалай айтханды? – деп, ышарып, къарадым Вальтерни кёзюне.

Алай ол, ышармай:

– Манга къыйынды аланы оюмларын билген. Айталлыкъ туююлме, – деп, сырасына узалды.

Ол арт он жылда – бери келгенли, анда болгъан мудахлыкъны бир кесек кетерейим деп соргъан эдим. Аны кёлюн бир кесек жарытайым деп. Алай, айтханымча, бу арт он жыл жашаууна салгъан мудахлыкъны бир кесек заманнга да ышаргъан тенгли бирге жарыталмадым.

– Да сора мен айтайым – экиси да бек жаратхандыла сизни, – дегенимде, кёзлери бир кесек жарыгъан эдиле. – Сиз билемисиз, мен сизге бир оюмуму айтайым. Мен кёп болмай Япониягъа барып келгенме да, къысхасы бла айтханда, артда толугъа айтырма, мени ары посол этип жибереди бачама. Мен бираздан ары кетерге керекме. Ары кетгинчи уа, Швейцариягъа барып, бир эки-юч ыйыкъ солургъа сюе эдим...

...Учар кюнубюзню эрттенлигинде сагъат жетиде, биз да чай ичип бошай тургъанлай, машина келди. Аэропортда эски таныш лётчикле бла саламлашып, миндик. Энтта да къайтарып айтама, машинагъа минейим, самолётха минейим, бир заманда да къоймайма: «Бисмилляхи-Рахмани-р-Рахийим», – демей. Бюгюн да ичимден айтдым. Арт жол Токиогъа баргъанда, экеулен болуп баргъан эдик, бу жол а төртеуленбиз бу уллу самолётда.

Жолда сагъыш эте кетеме да, шошчукъ къалкъып къалама. Бу жол да алай. Швейцариягъа келип тюшгенибизде, алай ариу кёрюннген эди ол манга. Мен кёп кере болгъанма мында, суюнган да бек этиучю эдим.

Жерге тюшгенлей, лётчикледен:

– Сиз къайтамысыз огъесе бир кесек турамысыз мында? – деп сордум.

Таматалары:

– Бачама сиз къалай айтсагъыз да дегенди, – деп билдирди.

– Сора бу кече мында къалыгъыз да, эрттен бла кетерсиз, – деп, хар бирине бирер минг доллар бердим.

Атам харип алай айтыучу эди: «Гяуургъа бергенинг бу дуниянга жетер, муслийманнга бергенинг а эки дуниянга да жетер», – деп.

Таможняда удостоверениямы кёргюзтдюм. Президентни советниги дегенни кёргенден сора, паспортланы чыгъарыргъа да къоймады.

Алайда окъуна жюк ташыучу адамла чемоданларыбызны алып, таксиге элтдиле. Бир таксиге сыйынмай жюгюбюз, эки такси алып: «Мажал къонакъ юйге элт», – деген эдим да, келтирди. Эм иги эки номер алып, жашай турдукъ. Ким биледи, артда аллай амал не болур, не къалыр дегенча. Бир-эки кюнден менде болгъан ахчаны сыйырлыкъларын биле эдим да, тиширууланы уллу тюкенлеге элтип, сайлагъан кийимлерин ала эдим.

Бир ыйыкъ солурбуз деп тура эдим да, эки ыйыкъ турдукъ. Къызла да эригип башлагъандан сора, ол жетинчи кюн, ол алтынланны элтген киши Венада бир телефон берген эди, ары сёлешип, хаухха машина алып: «Энди мен сизге Венаны кёргюзтюрюкме», – деп, ары кетебиз. Анда да экишер иги ючюшер отоулары болгъан номерле алабыз да, он кюн турабыз.

Ахча береме да, атып къойсам да, мени ким табарыкъ эди, машинаны артха Швейцариягъа сюрдюрюп, иесине тапдырама. Кесим а: «Келигиз тюкеннге», – деп, аланы тюкен ичине кийиреме. «Сиз къарай туругъуз», – деп, чыгып, ол телефон бла сёлешеме да, бир адам бла тюбеширге келишеме.

Ол адам, манга тюбегенде:

– Сиз, солуп бошагъан эсегиз, тамбла самолёт боллукъду. Москвагъа аны бла кетерсиз. Угъай, энтта да солуюкъ дей эсегиз, солуп бошагъанлай, биягъы телефон бла сёлешсегиз, къачан десегиз да, кетерикбиз. Самолёт баш кюн бла шабат кюн болады, – деди.

Мен да:

– Ахшы, мен сёлеширме, – дедим. – Алай сиз бу тишируулагъа, – жыл санларын, суратларын да бердим, – мындагъы адамладыла деп, паспортла хазыр этигиз. Самолётха мине туруп, бизни паспортла бла кёзге тюшсек, артда Аргентина излер бизни. «Была уа, самолётха минип, Москвагъа кетген эдиле», – деселе, ариу иш болмаз деп, ол хыйсабындан айтама, – деп айырылдыкъ.

Телефон бла сёлешип, шабат кюннге келишдик. Ол кюн а, насыпха, аллай къаты жауун жауду, он бир сагъатда, биз самолётха мине туруп, аллай туман да келди, аллынгда тургъан затны кёрмей эдинг. Ол самолёт а жолоучуланы элтген самолёт туюл эди, почтаныкъы эди. Москвадан келип, дипломат почтаны алып кетиучю самолёт эди. Анга олтурама десенг а, аэропортда аллай самолётланы къатында, алагъа жюк жюклей туруп, таможняны адамы къарап турады. Адам минсе уа, къагъытларына къараргъа керекди. Бизни чемоданларыбыз

дипломат почтача жүкленди. Дипломат почтагъа къараргъа уа таможняны эркинлиги жокъ эди. Не ючюн десенг, 1815 жылда Женева конвенцияда ол болумгъа барысы да – ары тюрлю-тюрлю къыралладан жыйылгъанла – къол салгъан эдиле. Ары келмегенле уа, артда ол жорукъгъа бой салып, аны толтуруп турадыла бюгюн да. Аны себепли хар къыралны да, бютюн да техника жетишимлери бийик болгъан къыралны, шпионлары кёпдюле. Къарыусуз къыраллада уа ала не этерикдиле? Анда, сёз ючюн, Таджикистанда, Туркменияда, Афганистанда. Аллай къыралла да бардыла, алай аздыла. Австрия кеси гитче къырал болгъанлыкъгъа, бери диппочтаны бир талай къыралдан келтирип, алай жибередиле Москвагъа.

Айтып кетгенме, аэропортда таможня жүклени къатына келмейди, алай бир жанында туруп, къарап турады. Ма ол таможняны хар бир тасхачылыкъ, ахча берип, кесине ишлетирге сюеди. Не хайыр берирге боллукъду ол алагъа деп сорургъа боллукъду. Аны хайыры уллуду – аны бла келишселе, шпионла, чекледен ёте турмай, анда да ётемиди-къаламыды, самолётла бла келирле. Кетген да – алай. Сёз ючюн, таможняда шүёхлары жокъ эсе, бир къыралны, ол заманда ол къыралны бир шпиону – тасхачысы – башха къыралгъа сатылгъаны, анга ишлегени белгили болгъан эсе, аны тутуп, самолёт кетер заманнга укол этип, тынчайтадыла. Ол эркин сыйынырча, солууу тыйылмазча, бир ненча тешиги болгъан къангаладан ящик этедиле да, къолларын-аякъларын байлап, ары саладыла. Алай бла, бир къыралдан бир къыралгъа не сүйселе да элтедиле. Ма былайда, ийнанмасала, манга этериклери да алай эди. Мен, не десенг да, тыш къыралны адамы эдим, мени алай болмай, къайры элтирик эдиле? Манга ийнанмай а амаллары жокъ эди. Биринчиден, сабийле анда эдиле, экинчиден, мен къыралгъа кёп хайыр этген эдим. Ол хыйсапдан айтхан эдиле: «Къачан сүйсенг да, бу телефон бла сёлешсенг, къалгъанын тап этербиз», – деп.

Башха официал жол бла да боллукъ эди бизге кетерге, алай ыз къаллыкъ эди, ол а жарамай эди.

Ма ол жауунда, туманда самолётну къатында киши да жокъ эди, биз да терк окъуна минип, ол салонда тогъуз-он жерге, жоуучу самолёт кибик эди, ариу, тап креслолагъа олтурдукъ.

Венада бир-эки кере айтхан эдим Эльзагъа ашаргъа азыкъ ал деп. Нек эсе да ашарыгъым келип, Эльзагъа кёзюм бла кёргюзтдюм. Ангылап, сумкасындан чыгъарып башлады. Тауукъдан, ызы бла къара икрадан да ашап бошагъандан сора, экибиз да къалкъыдыкъ.

Уянганыбызда, аны да лётчикледен бири келип уятхан эди, жетдик деп, самолётну ал эшиги ачылып, арт эшикле бла да жүклени къотарыу бара эди. Эшта да, жукълатыучу дар-

манны жиберген болур эдиле салоннга ансы, мен былай къаты жукъларыкъ туююл эдим. Эльза уа – бютюн да. Аллай затчыкъларын биле эдим. Лётчикле да кабинада тынгылай эдиле. Не зат сёлешгенибиз алагъа эшитилип, магнитофоннга жазылып тура эди. Тасхачылары самолётлары угъай, къолларында таякъ, хуржунларында чач таракъ не да салкъынлыкъ бош болмаидыла. Хар биринде да букъдурулгъан затла бардыла. Машина, самолёт, поезд, пароход – ала уа бютюн да.

Москвада

Биз самолётдан тюшгенде, алайда «ЗИМ» машина сакълап тура эди. Аны къатында да – юч киши. Келип, орусча саламлашдыла мени бла, Эльзагъа да башларын энишге этип, кётюрген эдиле. Аладан бирлери, машинаны эшигин ачып, къолу бла ётюгюз, олтуругъуз деп кёргюзтдю. Машина бла шахаргъа бара:

– Къалай жетдигиз? Къыйналмай келдигизми? – деп соргъанда орусча:

– Сау болугъуз, бек тынч келдик, – дедим мен да.

Кёп жылланы орусча сёлешмеген эдим, ол алтынланы, бриллиантланы, ахчаны да берген адам бла болмаса.

Ол бизни аллыбызгъа келгенледен бири генерал эди, артда билген эдим управленияны таматасы болуп тургъанын, бирси экиси уа – полковникле. Генерал былай тап адамгъа ушай эди, ол бир полковник а, жашырагъы, эки метрге беш-алты сантиметр жете болмаз эди, мурдарбет эди. Аны бетинде ол ачыкъ жазылып эди. Кёп адамны ачытхан болур эди, аллайла насыплы болмаидыла, кёбюсю къартлыкъларына дери жашамаидыла, анда-мында бири болмаса. Аланы бир заманда да жүреклерине къууанч кёнмайды. Ала, бирсилеча, ойнап-кюлюп тургъанладан туююлдюле, къуру да къоркъгъанлай, къуру да ишекли болгъанлай ашырадыла ёмюрлерин.

Биз да, хапар айта, къонакъ юйге жетдик. Эки отоулу номер хазыр этип тура эдиле. Ингирде рестораннга телефон бла сёлешип, аш эм эрттен бла ач къарангы ашаргъа да көгетле келтиргиз деп тиледим.

Биз да душда жууунуп чыкъгъанлай, аш келтирген эдиле. Ашап бошагъандан сора, тынчайгъан заманда, мен Эльзадан:

– Халынг къалайды? – деп сордум.

Аны аллында душну тауушунда Эльзагъа шошчукъ айтхан эдим мында тынгылаучула болургъа керекдиле деп.

Ол, ышарып:

– Манга сабийге айтханча айтаса. Мен аны билмеймеми? – деп, кёзюме къарагъан эди. – Мен ойлагъаннга кёре, сени тамбла таматала чакъырыргъа керекдиле да не да бюрсюкюн.

Болгъаны да алай болду. Эрттенликде сегиз сагъатда: «Тюбюне тюшюп туругъуз сагъат оннга», – деп, телефон бла сёлешдиле.

Алгъа таматагъа элтдиле, аны бла сагъат ючге дери хапарлашдыкъ, тюш азыкъгъа да бирге олтурдукъ. Сагъат ючде Ара Комитетге (АК) кетдик. Ол заманлада, кесигиз билгенликден, АК-да административ бёлум бар эди. Ол бёлумле, мындан башлап, эм гитче органлагъа дери бар эдиле ол структурада. Ма ол бёлумде эте эдиле оноу. Сёз ючюн, резидентни да, аны болушлукъчусун да къуллукъгъа АК сала эди. Анга кёре, ишлеринден да, аланы ыразылыкълары болмай, башха таматала чыгъаралмай эдиле. Анда уа къойчула не тракторист коммунистле олтурмай эдиле. Ала бары да жыйырма-отуз жылны ичинде тыш къыраллада ишлеп келген тасхачыла эдиле. Резидентле. Резидент – ол бир ненча ууакъ къыраллагъа бир болады, уллу къыраллада уа – жангыз. Сёз ючюн, Англияда, Францияда, Италияда бирер резидент болады, Германияда, АБШ-да, Канадада да – алай. Европада төрт-беш къыралгъа бир болады, ишини кёплюгюне кёре. Битеу ишге жууаплы ол эди. Аны къолунда жюзге дери шпионлары болады.

Тасхачылыкъда да лётчиклеге ушагъан бир иш бар эди. Лётчиклени барысын да бирча юйрете эдиле. Алай урушда душман бла сермеширге тюшгенде, бирле туманнга къачып бугъа эдиле, сермеширге къоркъуп, бирле уа сермешген эте эдиле. Ол къазауатха киргенлени таматала кёрюп, ала душман самолётланы агъыза эдиле, къалгъанла уа аллайланы къоруулагъан эте эдиле. Сёз ючюн, Покрышкинни эки эскадрилья, ол а орта хыйсап бла жыйырма самолёт, къоруучусу бола эди. Тасхачылыкъда да барысы да бир окъууну бошай эдиле, алай ишни уа барысы да бирча мажаралмай эдиле. Ма аны ючюн, бир мажаргъанны төрт-беш къоруучусу болады.

Бир тасхачы бир адамны кеси жанына айландырыргъа бара эсе, аны ызындан юч-төрт, бир-бирде уа беш адам, ким биледи дегенни айтып, къорууларгъа бара эдиле. Аны тутуп башласала, была терк окъуна алайгъа басынып, аны ычхындырып, ол къачхандан сора, ишни хапаргъа кёчюрюрге кюрешип, ол къалгъанланы тутсала уа: «Да биз ма быллай адамлабыз, биз аны танымайбыз, туююшюп, бир биригизни ёлтюресиз деп, къоркъа эдик ансы, барыгъыз да, бир биригизни кесигиз, андан бизге неди?» – деген кибик этерге салынадыла къоруучула.

Къоруучула – ала тюрк звенодула. Кеслерине адамланы буруп айланганла уа – ала керти тасхачыладыла. Аланы даражалары къаллай бир уллу политикни, уллу алимни, башха уллу магъанасы болгъан адамны кеслерине бурсала, аллай бир ёрге болур. Аллай тасхачыны кеси таматасы да билир, АК-да тама-

тала да билирле. Аллай уллу адамланы кеси жанларына аудур билгенле уллу даражалыдыла, алагъа оноу АК-да этедиле. Аллай фахмулуну бек магъаналы жерге жибередиле. Урушдан сора аллай фахмолу адамланы башха кыраллагъа кѣп жиберген эдиле. АБШ-гъа атом бомбаны чертѣжларын алыргъа. Кесигиз билгенликден, Германияда атом бомба этиле тургъан жерге бизникиледен алгъа американлы аскер кирип, алимлени да, чертѣжланы да кѣбюсюн Америкагъа элтген эдиле. Кѣбюсюн деп нек айтама, бир-бирлери кеслери кеслерин ѳлтюрген эдиле. Ала кеслери да, бир-бир затларында тыйгъыч болуп тура эдиле ансы, бомбаны этерге къаршы эдиле. Аны ючюн туююмюдо, алай терк чыгъарып, Япониягъа атханлары. Ала чыгъарыргъа къаршы болгъанлыкъгъа, 1945 жылда чыгъарлыкъ туююл эдиле, немецлидени сатхычлары болмаса. Борман 1945 жылда 25 апрельде буйрукъ берген эди, ауур сууну алты тонна, тазаланган уранны да, ненча бар эсе, плутонийни да, чертѣжларын да, алимлени да суу тюбюнде жюзген къайыкъ бла Япониягъа элт деп. Къайыкъгъа ол айтханча жюклегендиле. Бир къауум алим угъай дегенден сора, хау дегенлени миндирип, тенгизге чыкъгъандыла. Алай, Япониягъа бармай, Американы уллу кемесине къаршылап, келишип, сатхан эди къайыкъны таматасы.

Германия бир айгъа не да ай бла жарымгъа созалса эди урушну, чыгъарлыкъ эди ол бомбаны. Кѣпле да биле болурла, 11 февральда биринчи кере сыналгъан эди, экинчи кере уа – 3 мартда 1945 жылда. Алай алагъа аны бла хайырланыргъа Аллах насып бермеген эди.

Тюзюн айтханда, тамата да, АК-дагъыла да намыслы тюбедиле. Бу тюбешиулени магъаналары неде эди дегенде, алгъа бизни тамата мени бла хапарлашып, соруу этип, аны, ишексиз, жашыртын жаздыргъан да этип, алай элтди мени АК-гъа. Биринчиден, АК-гъа нек элтмеген эдиле? Уллу, магъаналы тасхачыланы АК-да таныргъа керекдиле, не ючюн десенг, аллай адамланы билимлери политикагъа жарыкълыкъ себеди. Ала ишлеген кыралланы юслеринден аланы билимлери кѣп да артыкъды башхаладан. Сѣз ючюн, мен Германиядан, Аргентинадан билгенни ала билмей эдиле. Не ючюн дегенде, мен аланы таматалары бла кысха байламлы эдим. Ол себепден аланы мен билмеген хазна затлары жокъ эди: политикадан, экономикадан, башха затдан да. Экинчиден а, ол, алагъа мен айтханланы да, артда АК-да айтханларымы да келишдирип, ѳтюрюгюмю чыгъарыргъа кюреширикди. Ол жазула аналитика бѣлюмге тюшселе, эки тюбешиуде да манга кѣп соруу этген эдиле, не гитче ѳтюрюгюнг бар эсе да, чыгъарлыкъдыла. Да, чыгъармай а, экисин бир бири бла тенглеширгенде, белгили болады ол зат. АК-да тамата, сѣлеше келгенде, былай бир сагъатдан сора,

эшта да, жаратхан болур эди, мени тюз айтханымы ангылап, андан сора кофе да келтиртди, былай ышарып да башлады. Андан игиден иги бола, манга ышаныуу кёпден кёп бола башлады.

Соргъанлары да:

– Жесирликге къалай тюшген эдинг? – деген болгъанды.

– Мени да, дагъыда мен билип ючеуленни, мен билмей да беш-алты болур эди – бизни энчи жиберген эдиле. Бизге: «Жаралы болуп иш къалсагъыз, кесигизни алагъа жарашдырыгъыз», – деп, аны айта эдиле. Сау къалсагъыз деп а айтмай эдиле. «Саулай жесирликге тюшсегиз да – алай, не да болсун, кесигизни алагъа жарашдырыгъыз, олду сизни биринчи ишигиз». Парольну айтып, Берлинде адрес бердиле. Жангыз да геюрге кюн болмаса, ол адрес бла бармазгъа деп.

Жесирликге къалай тюшгеними, Эльза бла къалай болгъаныбызны, Германиягъа къалай тюшгеними, Берлинде къаллай госпитальда жатханымы алгъа кесим, артда Эльза, артда анасы, мен жазып берген къагъытланы паркда ол адамла бла келишген шинтикни тюп жанында жабышдырып тургъаныбызны, бир затын къошмай-къоратмай айтхан эдим. Бизни таматала да, АЖ-дагъыла да Берлинде тасхачы академиягъа уллу эс бура эдиле. Аны юсюнден бек кёп соргъан эдиле, ууакъ затлагъа дери. Алай тасхачылыкъда уллу затла ууакъ затладан жыйыладыла.

Аны юсюнден да билгеними айтхан эдим. Гитлерни ахыр кюнлерин артыкъ да бек билирге сую эдиле. Анда да къалай болгъаныбызны, къалай айырылгъаныбызны, барысын да, кофе, тютюн иче, айтхан эдим.

Ол манга соргъанла уа, коньяк да, тютюн да иче, сора эдиле, мен айта тургъанлай, бир зат эслерине тюшсе, олсагъатдан аны соруп, мен анга да жууап этгенден сора, энди ол айта тургъанынгы айт деп. Тёрт адам соргъан да эте, тынгылагъан да эте эдиле. Борманны юсюнден соргъанда, аны да бек кертисин айтхан эдим. Аны ёлюп кетгенине бек жарсыгъан эдиле.

Аргентинада тургъан заманым уллу сейирсиндирмей эди аланы, алай аскер кючлерини, атларыны, тукъумларыны, тасхачылыкъларыны, промышленностьларыны юсюнден а толлу хапар айтхан эдим. Аланы дагъыда бир сейирлери японлула мени алай ариу кёргенлери эди.

– Не ючюн? – деп соргъанда, айтхан эдим, алгъада аланы тасхачылыкъларыны таматасы Така Чурагъа къаллай жашырын билдириуню айтханымы.

– Ол жашыргын билдириуню анга нек айтхан эдинг? – деп АЖ-да тамата да, кеси таматам да соргъанда:

– Да мен не этерик эдим, Кейтель, къатымда туруп, айт дегенден сора, айтмай? – дегенде, бир бирине къарадыла, бу былай нек болургъа керек эди дегенча.

Мен, аны ангылап, ала да соргъунчу, мени сёзлериме бир кесекчик да ишекли болмазча:

– Эшта да, Борман алагъа да ишлей болур эди ансы, нек буйрукъ берлик эди 25 апрельде 1945 жылда ауур сууну алты тонна, таза уранны да, плутонийни да, чертёжларын да, алим-лени да япондулагъа элтигиз деп? Аны ол буйругъу белгили болгъанды, ачыкъланнганды.

Андан сора манга ишекликлери кетген эди.

Алай эте, иги кесек заманны олтургъан эдик. Мен да сездим, ким да сезерча эди таматаланы манга къарамлары игиден иги бола баргъанын. Была Аргентинагъа хазна эс бурмай эдиле. Не ючюн дегенде, андан не хайыр, техника жаны бла жетишимли къырал болмаса? Жангыз да аны социалист къырал этерге боллукъду ансы, андан не аллыкъса? Алай а эталлыкъ туююл эдиле, анга кёп сылтау бар эди. Алай Япония бла арагъа уа къалай бла байламлыкъ салайыкъ мени юсюм бла деп, аны юсюнден оюм эте болур эдиле.

Тюбешиуюбюзню ахырында алай да айтды:

– Мен билеме, 1945 жылны март айында И. И. Проскуров, сени Совет Союзну Жигити деген атха тийишли кёрюп, къагъытларынгы берген эди. Сталин алагъа къол салмагъан эди. Сен къаллай багъалары болмагъан затла жиберип тургъанынгы да биле тургъанлай, къол а салмады. Алай а, – мени таматама къарап, – сен муну къагъытларын хазыр этип, манга келтир. Мен аланы Хрущевха кесим элтирме, – деди. – Да, ахшы, тамбла он бир сагъатда бирге келирсиз да, энтта да олтуруп, кофе ичербиз, – деп, туруп башлады отоуну иеси, эркинсиз, энди барыгъыз деген магынада.

Адан сора биз да чыкъдыкъ, ала кеслерини жерлеринде къалдыла, эшта да, ала ол мен айтханны юсюнден кеси араларында оноулашырыкъ болур эдиле.

Къонакъ юйге, тюзюн айтханда, ач болуп къайтхан эдим да, Эльзаны да алып, энишге рестораннга туюшдюк. Бери Москвагъа келгенли, Эльза былай, туююлген этгенча, мудахлыгъы кетмей, ашагъаны да хазна болмай, былай бир тюрлю эди.

– Сабийлени къачан келтиресе? – деп сорду Эльза.

– Мен бюгюн аны айталлыкъ туююлме, алай кёп созмай, аланы бери тапдырырма, – дедим.

Бу сёзлеримден сора, Эльза да жарыкъ болду. Экибиз да кечге дері хапарлашдыкъ.

– Сен большевиклени тасхачыларыса, мени хыйсабым бла, бек уллу калибрлеринденсе. Не ючюн десенг, сен юч къыралны таматаларына бек къаршыланнганса. Сенде мен сезген юч затынг барды: биринчиси – эркегырыу, тиширыу да сюерча ариулугъунг. Ким да нени да ариуун бирсиледен артыкъ сюеди, аны

айтыр кереклиси жокъду, ол кимге да белгилиди. Экинчиси – сени ариу халынг, кишиде болмагъан затча, кесинги суюдюре билесе, бир-бирде ачыкълыгъынг бла, бир-бирде халаллыгъынг бла, бир-бирде уа билиминг бла. Мени хыйсабым бла, сен адам бла жарым сагъат селешсенг, ол сени суююп къалады. Мен хар заманда да ол затха, сени ол фахмунга сейир этип турама. Алай, ол мен айтханладан сора да, бир уллу зат барды. Ол да не затды десенг, Аллах санга неде да бек уллу болушлукъ этеди, ол кёрюнюп турады. Кёремисе, Гитлерге шуёх болдунг, андан Альфредогъа, Японияда премьер-министрге, парламентни таматасына, угъай, къалгъанланы айтма да къой, император башхала бла хазна тюбешмеучюдо, селешмеучюдо. Сени уа юйюне чакъырыргъа деп тургъанды. Ала барысы да – бу мен айтып кетгенле ол затха шагъатлыкъ этедиле. Алаймыды, алай туююлмюдо? Сени юй бийченги акъылы бармыды-жокъмуду? – деп, ол ариу ышарыуу бла къарады манга.

Мен да:

– Барды, барды, болмай а! Бек барды ансы, алай бош, азчыкъ туююлдо, – деп.

– Угъай, сен, ойнамай, тюзюн айт, – деп, биягъы манга ышарып къарады.

– Кёлюм бла айтама, сени бла ойнай турургъа кимни заманы барды. Сенден акъыллы адамгъа мен болгъан къыраллада тюбегенме, – дегенимден сора:

– Да, сен ойнасанг да, юйдегинг а министр болгъанын билесе, Гитлер акъылы болмагъанны министр а этерик туююл эди, – деп кюлдо.

– Хау, анга не ишек барды, – дедим.

Кертиси бла да, не Гитлер, не Сталин ол заманда министрни къуллугъуна жалан да уллу окъууларына къарамагъандыла, акъыллары болгъанланы салып болгъандыла. Кеслерини да уллу окъуулары болмагъанды, кесигиз билгенликден, ала экиси да къыраллыкъны уа жюрюте биле эдиле. Гитлер бийик окъууну юч курсуна жюрюгенди, бошагъан этмегенди ансы. Сталин а семинарияны да бошайлмагъан эди. Акъылы бар эди да, тюзюн айтханда, 1922 жылда Каплан Ленинни жаралы этгенден сора, ол ауруп жатды. Ма ол жылдан башлап, къыралны оноуу Сталинде эди. Отуз бир жылны ичинде, жазгъан а жыйырма тогъуз жыл деп этедиле. Аны дагъыда бир шагъатлыгъы барды. Надежда Крупская, Сталиннге келип, билим бериуде ишни къалай тюзетирге боллугъун айтханда, Сталин, эриши сёзле айтып, аны кыстап къойгъан эди. Н. Крупская, барып, Лениннге тарыгъады. Ленин а АК-гъа тарыгъыу къагъыт жазады, Сталинни ишинден чыгъарыргъа керекди деп. Алай ол суюгенча болмады.

Акъылы болмаса, ол къырал оноуну кесине алааллыкъмы эди? Ол а бар эди, алай бир кесек терс жанына ишлей эди ансы бир-бир жерледе, бир-бир затлада.

Экинчи кюн биягъы АҚ-гъа барабыз. Биягъы кофе да иче, хапар да айта, была мени, 1942 жылда жесирликге тюшген кюннөмден башлап, битеу жашаууму тинтедиле. Хар кюнден аны билирге суйгенлери себепли чакъыргъанларын ангыладым. Была да билирге керекдиле мен башхалагъа ишлемезлигим. Не ючюн десенг, американлыла не да ингилизлиле мени къайда тургъанымы билселе, къалай да этип, урлап кетип, кеслеринде сюд этерик эдиле. Ма ол себепден бир заманда да жүрюмегенме, жанымда кероухум болмай.

Билирге керек – башха, билген – башха. Кёп затха тюшюнюр ючюн а, хапар айта, ол хапарлада ётюрюк затла болсала, аны эслерге керек эди. Адам, айтхан ётюрюклерин унутуп, башха зат айтыргъа да боллукъду.

Айтханларымы барысын да магнитофоннга жаздыргъанларын биле эдим. Алай бла кимни да ётюрюгюн чыгъартхан кыйын туюлдо. Мени оюмуна кёре, ма бу затла ючюн чакъырып турадыла мени АҚ-гъа. Бир ненча кюнден сора биягъы АҚ-да тамата:

– Бюгюн эрттен бла Хрущевха кирип, сени юсюнгден да айтханма, къагъытларынгы да бергенме. Сени юсюнгден кёп соруу да берди, тамбла он эки сагъатда алып кел деп да буюрду. Хазырлан къырал тамата бла тюберге, – дегенден сора, бизни тамата да:

– Да ала бла тюбеше турургъа юйренмейми къалгъанды, Гитлерден башлап, – деди да, экиси да кюлдоле.

Он эки сагъатда минуто минуто бла, такъыйкъасы такъыйкъасы бла кирдик приёмныйге. Къагъытчы тиширыу кирип, бизни келгенибизни айтды. Чыгъып келип, киригиз деп, бизни ары ётдюрю.

Бачаманы кабинети иги да уллу эди, эшикден аны шинтигине дери он юч-он төрт метр болур эди. Полну юсюнде – полну узунлугъу, кенглиги бла ариу къызгъылдым кюйюз. Тюз да олтургъан жерини башында – Ленинни сураты. Кесини столу – уллу, кенг стол, юсюнде – къагъытлары: бирлери – жазылгъан бетлери ачылып, бирлерини – башлары тюбуне айланып. Ала да – эл бла бир. Столу тизгинсиз эди дерге боллукъду. Столуну эки жанында, санагъанымда, он эки телефон бар эди. Кеси олтургъан столдан кёндеден, эшикге айланып, узунлугъу сегиз-сегиз бла жарым метр болгъан бежамлы стол, эки жанында ариу, жумушакъ шинтиклери бла. Эшикден киргенлей, сол жанында – эки уллу терезе. Онг жанында уа, төрт бла жарым метр болур эди, – китапла тургъан шкаф.

Биз да аны аллына бара тургъанлай, ол да, стол артындан туруп, бизни аллыбызгъа юч-тёрт атлам этген эди, алай салам-лашдыкъ. Алгъа мени къолуму тутду:

– Сен кёлкъалды этме, бу алыкъа къонакъды, – деп, артда бёлюмню таматасыны къолун тутду.

Олтургъан да этгинчи:

– Сен бар, биз бир кесек хапарлашайыкъ, – деп, ол чыкъ-гъанлай, – олтур, – деп, къолу бла кесини шинтигини къатында шинтикни кёргюзтдю.

Мен да олтургъанлай:

– Сен къалай тюшген эдинг Германиягъа? – деп сорду.

Иги ангыларча, тасхачы школдан башладым.

Тасхачы школ деселе, бирле бир юч-алтыайлыкъ курсла сунадыла. Ол алай туююдю. Аты школ болгъанлыкъгъа, анда тёрт жыл окъуй эдиле. Анда санга юйретмеген затлары жокъ эди. Сёз ючюн деп айтайым, мен анда алгъан билимими Германияны академиясында алмагъанма. Ишек жокъду анга, академия бергенни алгъыннгы окъууум бермегенди. Академия, не десенг да, политика жанына уллу эс бура эди – къайсы къыралны уллу таматаларыны къарыусуз жерлери болгъанына. Сёз ючюн, бир уллу къуллукъчу ариу жашаргъа, ариу ашаргъа-ичерге суюди ресторанлада, бютюн да аскерчи къауумдан, бирле улутханы суюдиле, бирле коллекция жыйыу бла кюреше эселе, аны коллекциясына жетишмеген затны табып берсенг, ол санга бек ыразы болур. Борчлу да болур. Сиз билген затны эсигизге салайым. Рузвельт маркала жыя эди. Сталин, аны биле эди да, кесини бир адамына бар да, аны къаллай маркасы жетмегенин билип кел деп, буйрукъ береди. Ол аны билип келеди. Андан сора Голиковха бла Бериягъа башха-башха ол марканы табыгъыз деп, буйрукъ береди. Ала, табып, келтиредиле. 1943 жылда Сталин Тегеран конференцияда Рузвельтге тюбегенде, хуржунундан чыгъарып, ол марканы береди. Рузвельт, ол излеп айланнган маркасы табылгъанына сейир этип, къууаннган да этип, ыразылыгъын айтады. Андан сора Сталиннге ол хазна угъай дегенди. Кёп затда Черчилль: «Угъай, алай болургъа керек туююдю», – дегенликге, Рузвельт Сталин жанлы болуучу эди. Кёремисиз, ол маркачыкъ ючюн ол адам Сталин айтханланы, ол а кесине тапны айтырыкъ эди да, жашаугъа сингдирип барды. Ол тюбешиуню магъанасы уа экинчи фронтну теркирек ачаргъа эди. Алайда Сталин да, Рузвельт да бирге болуп, 1944 жылны июнь айында ачаргъа деген келишимге келдиле ансы, Черчилль айтхан болса, аны созарыкъ эди. Ол алайгъа созулса, совет аскер аллай бирге алгъа бараллыкъ туююл эди, аны себепли уруш да аллай бирге созулукъ эди. Алгъаракъда айтханма, жарым жыл угъай, жангыз да, кёп болса, бир ай не

да ай бла жарымдан Германия атом бомбаны этерик эди. Ол аны этсе уа, урушну халы тюрлениригине киши да ишекли болмаз эди.

Кёремисиз, Аллахуталаны буйругъу бла, ол эки тамата бир бири бла келишип, экинчи фронтну 1944 жылны ахырына дери созмай, ол алимле да атом бомбаны алгъаракъдан эталмай, барысы да бир бири бла байланып, Уллу Аллахны буйругъу бла Германия, 1941 жылда хорлай тургъанлай, хорлатды.

Кесигиз уста билесиз, шёндю кёп затла ачыкъланнгандыла, урушну ал айларында немец аскер миллион бла жарым совет аскерчини жесирликге алгъанды. 1941 жылны ахырында, Москваны ала тургъанлай, Узакъ Кюнчыгъышдан Апанасенкону аскерин келтирип, ала сакъладыла Москваны немецлилни къолларына тюшюуден. Андан 1942-1943 жыллада Сталинград. 1943 жылда Курская дуга. Андан 1944 жылда Сталин Украина ны алды, экинчи фронт да ачылды. Барысы да Уллу Аллахны буйругъу бла келген затладыла, къалгъанлары уа – сылтаула. Мен ангылайма, Совет власть диннге уллу хата бергенди. Ол себепден бу мен айтхан затла Аллахдандыла дегениме бир-бир адамла ийнана да болмазла. Алай, мени оюмум бла, ол анданды. Аллахха ийнанмагъанла алай суна болмазла, алай мен кёре келген – адам, бир уллу хатадан ычхынса, андан ары Аллахха, къуллукъ этмесе да, ийнанган а этеди. Таза бир начас болмаса. Ма муну юсюнде да мени оюмум бла келишмегенле да болурла, ол аланы ишлериди. Алай мен барысы да Аллахны буйругъуду дейме.

Сёзюбюзню андан башлагъан эдик, академияда уллу къуллукъчуланы къаллай къарыусузлукълары болгъанына, аланы къаллай хыйла бла алдаргъа боллугъуна, ол не да бу къыралны неси барды, промышленносту къаллайды, бюджетинде ненча процентни тутады, малчылыкъ да алай, къыралны байлыгъы неден жыйылады – аны барысын да билиу. Хар къуллукъчуну къарыусуз жери къалайы болгъанын тинтиу, башында айтханымча. Аскери къаллайды, аскер таматасыны не кемчиликлери барды, хар бир уруш сермешни тюз жанын бла терс жанын айырыргъа, душман аскерни танклары, артиллериясы, авиациясы къалайда орналыпдыла, къаллай бирдиле дегенча – уллу сёзню къысхартсакъ, ма аллай, дагъыда кёп затлагъа юйрете эдиле академияда. Академия стратегия затлагъа кёз ачдыра эди, тасхачылыкъ школ а – тактикагъа. Академия, жашауда кесинги къалай жюрютсенг, тап боллукъду дегенча, тюз ойларгъа, орусча айтсакъ, аналитика оюм этерге, жашауну кенгден ойлай билирге юйрете эди. Хрущёвха айтханымча, тасхачылыкъ школдан башладым. Алай ол мени айтып башлагъанлай тохтатып:

– Алгъа къайда туугъанса, керти тукъумунг, атынг къалайды? Аланы барысын да айта кел, – деп айтхандан сора, мен да айтдым къайда туугъанымы, миллетими, къалгъанын да болгъаныча.

– Август айда мени Сальск деген жерге жибердиле. Алгъа-ракъда айтханымча, сау болсанг да, жаралы болсанг да, кесинги немецлилеге жарашдыр деп. Анда, кертиси бла да, жаралы болдум, къалгъанын а, кесигиз билгенча, айтдым.

Ол да сора, мен да айта, бир сагъат бла жыйырма минут хапарлашдыкъ. Эшта да, хапарымы жаратхан болур эди, мени къагъытларымы алып:

– Сен кёре, къол салайым. Сен, кертиси бла да, тийишлисе былагъа, – деп, кесим кёре тургъанлай, къол салды.

– Не иш хазырлагъандыла санга? – деп сорду.

– Билмейме, манга алыкъа зат айтмагъандыла, – дегенимден сора, телефонну алып, ол бёлюмню таматасына сёлешди.

– Сен не иш хазырлагъанса Ахматха? – деп.

– Да алыкъа аны оноун этмегенбиз, – дегенде:

– Сен анга тийишлисича жер тап. Артда манга билдирirse не иш тапханынгы, – деп, телефонну жерине салды. – Кёп сейир затла айтханса, энтта да бир сейирсиннген затым болса, мен сени чакъырма. Сени уа манга бир жумушунг болса, келип къал, – деп, биз айырылдыкъ.

Тюбешиу

Сентябрь айны ахырында 1949 жылда салкъыныракъ кюнлени биринде эрикгенден шахарда жаяу бара тургъанлай, аллыма бир эркегырыу келе эди да, къатыма жетгенде, мен, аны танып, тохтадым. Мени тохтагъанымы кёрюп, манга къарап, таныялмай, атламын тохтатмай, менден кетип башлады. Менден бир юч атлам атлагъанлай, ызындан:

– Шульц! – деп, ызындан эшитирча айтдым.

Алай айтханымлай, тохтап, манга айланып, къарады. Ол заманда, аны аллына барып, немецча саламлашдым.

Манга, къарап-къарап:

– Мен сизни таныялмайма, – деди.

Ол заманда:

– Къалай танымайса? Мен быллай-быллай адатта, – дегенден сора, иги да къарап, къучакълады.

Ол а аскер генерал-майор эди. 1945 жылда февраль айда мен аны корпусуна къарай баргъан эдим да, анда эсирип, жугъун да билмей тургъанын кёрген эдим. Тинтиуюмю бошагъандан сора, мен анга:

– Мен сени эсирип тургъанынгы, башха кемчиликлеринги да кишиге айтмам, алай сен шендю, къыралыбызны къыйын заманында, бу затларынгы тюзет, ичгенинги да къой, – деп, насийхат сёз айтып, кетген эдим.

Манга, иги да къарап:

– Сен къалай тюрленнгенсе! – деп, сейир этип, къууанды. – Кел, бу тюбешгенибизде бир сыра да ичейик, бир хапар да айттайыкъ, – деп, эшикте олтургъан ресторанда мюйюшде бир столгъа олтуруп, сыра иче, хапар айтды:

– Мен бир корреспондентге тюбеген эдим да, ол былай айта эди: ноябрь айда 1945 жылда Къыралла аралы аскер трибунал (МВТ) Нюрнберг шахарда Германияны уруш ачдыргъан уллу къуулдукъчуларына сюд этерге жыйылгъандыла. Ол алгъыннги ариу Нюрнбергни шахар администрациясындан зат кълмай, болгъаны оюлуп, – вокзалмы дейсе, аны аллында фонтанла, аланы эки жанларында ёсген уллу, ариу гюлле, адамлагъа салыннган эсгертмеле, алайдан узакъ болмай Гитлерни атын жюрютген майдан, адамла жашагъан юйле – барысы да. Союзниклени авиациялары бомбала атып, шахарда сау юй хазна кълмагъанды. Жангыз да юстицияны къласы болуп тургъан юйге бла уллу къонакъ юйге бомба тиймегенди. Къалай бла десенг, лётчиклеге таматалары ол юйлеге тиймегиз деп буйрукъ бергендиле. Ала анда сюдню бардыргъа, къонакъ юйде уа жашаргъа деп, анга тюз оноу этген эдиле.

Адамла уа, подваллары болгъанла – подвалларында, болмагъанла бузулгъан юйлени арбазларында жашай эдиле. Ол заманда кёпле: «Кесини заманында аллай бир кёп музейлери болгъан, аллай ариу шахарны быллай бир нек бузгъандыла?» – деп сора эдиле. Музейлени ичинде бурундан кългъан, башха жерледе сакъланмагъан, бек багъалы затла бар эдиле. Ол соруугъа жууапха: «Нюрнбергде сауут чыгъаргъан заводла кёп эдиле», – деп жууап бердиле. Ол сылтау сылтау туююлдо. Заводланы буз, адамланы юйлерине уа нек керекди бомбала атаргъа? Ол Женева конвенция тохташдыргъан жорукълагъа терс келеди деп кёпле айтхандыла. Алай хорлагъан адам ёхтем болады, ол, былай этсем, айып болур деп къарамайды. Ма былайда да сабий бар, къарт бар, саусуз бар. Шахарны, элни алгъандан сора, ким да болсун, аны адамларына артыкълыкъ этерге керек туююлдо. Ма, сёз ючюн, бизни ал. Кесинг билгенликден, мен корпусну таматасы эдим. Биз большевиклеге киргенде, бир оруслогъа не башхаладан адамгъа тиймегенбиз. Анга мен да, башхала да шагъат боллукъбуз. Жангыз да коммунистлени, партизанланы, чюйютлюлени, чыганлыланы къората эдик ансы, бир адамны ачитмагъанбыз. Большевиклени киноларына къарасанг а, биз битеу халкъны къырып баргъанбыз деп кёргюзтедиле. Кеслери

уа, кёремисе, шахарда бир сау юй къоймай, жер бла тенг этди-диге. Биз американылары адам сунуп тургъанбыз, аланы уа культуралары ол Африкада кёнчексиз айланганла бла тенгди.

Айтханымча, мен эшитгеннге кёре, ол шахарда сау къалгъанла – Юстицияны къаласы, «Континенталь», «Нюрнберг» деген къонакъ юйле эдиге. Аланы уа нек къойгъан эдиге? Ала алагъа керек эдиге да, ма аны ючюн ансы, аланы да жер бла тенг этерик эдиге.

1945 жылгъа дери къыралла арасында хорлатхан къыралны адамларына сюд этген ёмюрде болмагъанды. Биринчи аны 1919 жылда этип башлагъандыла. Версаль мамырлыкъ келишимге аллай 7-чи бёлюм салгъандыла, 227-чи, 228-чи, 229-чу статьялары бла, Германский Кайзер Вильгельмни терсле, анга сюд этерча. Ол Голландияны Спа деген шахарында букъгъан эди, ала уа аны берирге унамагъандыла. Германияны правительствосу да генералларын, офицерлерин да сюд этерге бермегенди. Антантаны таматалары да алагъа бермей амалыгъыз жокъду деп тохтамагъандыла. Ол заманда аны бла къалгъан эдиге.

1945 жылда, сюд ишле башланнгандан сора, Англияда «Таймс» газетге парламентни члени У. Гаррис: «Бу къыралда кёпле ыразы туюлдуле бир къауум адамгъа, аланы терсликлери ючюн угъай, хорлатханлары ючюн, сюд этгенлерине», – деп, алай жазгъанды Бернейсге. Ол а Халкъла аралы аскер трибуналы (МВТ) уставын этген закончу эди.

«Бир адам бир адамны ёлтюрсе, ол ёлген адамны жууукълары этген сюдге ушамаймыды бу?» – дегенди У. Гаррис.

Ол заманлада аллай хапарла кёп болгъандыла, алай алагъа киши эс бурмай эди.

Сюдню ишин башлагъынчы, бир айны ичинде төрт къыралны следовательлери, архив къагъытла, газетле, кинохроника бла хайырланып, битеу не гитче магъанасы болгъан затланы да жазып, жыйышдыргъандыла. Ол жалан да Нюрнбергде болмагъанды, битеу да Германияда болгъанды. Бютюн да – Берлинде. Корреспондент алай айта эди, мен Трибуналны коменданты, тюмени да таматасы Эндрюс (АБШ) бла иги таныш эдим да, ол манга тутулгъанланы камераларында суратха алдырыргъа эркин этген эди деп. Коридор бла ёте барсанг, хар камераны эшик башында анда тургъанланы атлары жазылып эди: «Геринг», «Гесс», «Кейтель» деп алай-алай. Ол тутулгъанланы араларында къууллугъу эм уллу болгъан Геринг эди. Ол рейхмаршал эди, люфтваффени (аскер авиацияны) таматасы, авиацияны министри эди, ол тамата импер агъашчы эди, ол оберсгермейстер эди, ол Пруссияны министр президенти эди, ол Рейхстагны (Парламентни) таматасы эди. Дагъыда бар эди эки-юч къууллукъчу,

эсгералмайма ансы. Эм уллу к'ууллук'чу уа Гитлерни экинчиси эди арт кюнлерине дери урушну. Кертиди, 26-27 апрельде Гитлер аны ол к'ууллуг'ундан чыг'арг'ан эди.

Геринге, Кейтельге, Йодльге аскер формаларын киерге эркин эте эдиле, алай орденлерин, жорларын, майдалларын таг'арг'а уа к'оймай эдиле. Тутулг'анла уа кимле эдиле? Алг'ын кёбюсю Гитлер бла бирге 1933 жылда властьха келгенле – Герман Геринг, Рудольф Гесс – Гитлерни орунбасары, Иохам Риббентроп – Тыш ишлени министри, фельдмаршал, Кейтель – Баш командованияны таматасы, Йодль – Жаяу жюриген аскерлени таматасы, адмирал Дениц – Аскер-тенгиз флотну таматасы, адмирал Редер, Альфред Розенберг – нацизмни идеологу, Эрнст Кальтенбруннер – Гитлерни экинчиси, СД-ны (К'юрк'уусулук'ну службасы) таматасы, Шахт – промышленник, Франк, Фрик, Бах-Целевский, Штрайхер, Заукель, Зейс-Инкварт, Ширах, Шпеер, Нейрат, Папен, Фриче, Борман.

Уллу империяны оюлг'аныны юсюнден оюмларым

Германиядан Аргентинаг'а келе, жолда мен кёп саг'ыш этгенме. Бачама кесини осуятында, Борманнга к'оймай, к'ыралны оноун Деницге бла Геббельсге нек к'ойг'аныны юсюнден. Сёз ючюн, оноу Борманнга к'алса, мени хыйсабым бла, Борман Германияны к'ююп, к'ачаллык' туююл эди. Не ючюн десенг, аны тегерегиндегиле аны к'ачарг'а к'юярык' туююл эдиле. Сора орус аскер Борманны, тутуп, Москваг'а элтирге керек эди. Алай болса, бу ишни ахыры неге келлик болур эди? Адамла Борманны советчиле Москваг'а элтгенлерин биллик эдиле. Москва аны Трибуналг'а берлик туююл эди. Кесигиз билесиз, Паулюсну Трибуналг'а элтип, анда шаг'ятлык' этдирип, к'айтарып Москваг'а келтирди. (Ишексиз, бу затла Москва бла Халк'ла аралы аскер трибунал (МВТ) келишип бардырг'ан оюнладыла.)

Тюзюн айтханда, Паулюсну хатасы бирсиледен аз туююл эди, аны ючюн а ариу, ох деп турду. Былайда бир саг'ыш этейик, Борманны 30 апрельде не да майда Москваг'а келтирди. Алг'арак'да айтханымча, аны тегерегинде тург'ан адамла муну алып кетгенлерин кёрмей к'аллык' туююл эдиле, не ючюн десенг, анда адам кёп эди. Сора ол, к'ырал тамата болг'анлай, кесине команда к'ууарг'а керек эди, аны к'ууарг'ан бла уа, ол, аланы ичинден чыг'алмай к'алып, ахырында уа Москваг'а тюшерик эди. Москвада уа анга бир отоулу, кёп болса, эки отоулу фатар берир эди Сталин. Пенсия да берир эди. Турур эди, чалдиште тург'ан чыпчык'ча. Эшикге чык'са, беш кгбычы ызындан айланып, ол орусча билмей, бирсиле не-

мецча билмей, сёлешир адамы да болмай. Ол не жашау эди? Ол бир жаны бла. Экинчи жаны, Халкъла аралы Аскер Трибунал (МВТ) бир адамны кьойду Москвагъа – Паулюсну. Анга Борман кьошулса уа, мен ишеклиме, АБШ-да, Англияда, Францияда ол экисин Москвагъа берип кьояр эдиле деп. Мен ючюсюн айтханлыкъгъа, дагъыда башха кыралла да бар эдиле сёзлери ётген, сёз ючюн, Канада, Австралия, Швеция, Голландия, Греция, башхала да. Ол заманда Москва бла кьалгъан кыралланы арасы осал болургъа болур эди. Анса да аралары артыкъ хоча болмаз эди, не ючюн дегенде, Сталин, солдатлары кырылгъанына да кьарамай, ашыгъып Берлинни алды. Сюд а Нюрнбергде нек болду, Берлинде болмай? Нюрнбергде болгъанча, Халкъла аралы аскер трибунал (МВТ) Токиода да болгъанды. Не Хиросимада, не Нагасакиде болмай, Нюрнбергде нек болгъанды? Болургъа уа керек туююл эди. Берлинде болургъа керек эди сюд. Берлинде этмегенлерини сылтауу бар эди. Биринчиси, ол заманда Рузвельт сау болса, Берлинде болур эди. Алай Трумен, Черчилль, де Голь бир болуп, алагъа дагъыда башхала кьошулуп, Сталинни жеринде этсек, ол кеси суйгенча этдирликди сюдню деп, унамай кьойгъандыла ансы, Сталин бек кюрешген эди сюдню Берлинде бардырайыкъ деп. Экинчи сылтаулары уа – анда ёлюкле кёпдюле, эпидемия жайылыргъа боллукъду деген кьоркьуу эди.

Айтханымча, Берлинден Аргентинагъа кьайыкъ бла баргъанда, Борманны кёлю иги болгъан кюнню сайлап соргъанымда, ол былай айтхан эди:

– 28 апрельде бачама кесине чакъырып, кёп хапарлашхан эдик да, анда ол:

– Мен санга осуят этерге сюеме кырал таматалыгъын, – деп айтхан эди. – Кёресе, Геринг сатды, Гиммлер сатды. Алай, ала сатхычла болмасала да, мен аладан бирин да сайларыкъ туююл эдим бачамагъа. Сен манга ийнан, арт заманда ол жерге мен сенден тийишли адам кёрмейме. Аладан бирин салсам да, ала бу ишни жюрюталлыкъ туююлдюле. Сен а аладан иги, аладан тап мажарлыкъса. Кертисин айтайым, менича уа бардыраллыкъ туююлсе, аны да билеме. Алай кьалгъанладан сен мажалса, аны себепли мен сени юсюнде тохтагъанма, – деп, манга кьарады, сен не айтаса дегенча.

– Мен бек кёл берип тынгыладым санга, мени фюрерим, сен не заманда да тюз ойлаучуса, аны себепли, айтханынг да тюздю. Алай былайда бир зат барды, мени кьарамым бла. Мен бусагъатда хо десем, сен да осуятынгы манга этсенг, эки кюн да турмай, большевикле мени тутарыкъдыла да, Трибуналгъа берликдиле. Ала алай этерге деп айланганларын билесе. Экибиз бир-эки кере да сёлешген эдик аны юсюнден. Ол эсингде болур?

– Хау, эсимдеди, – деди фюрер.

– Ма ол Трибунал, мен халкъыма хайыр этгинчи, мени боюнума жипни атарыкъды. Нек дегенде, алгъа идеологлары, партияны таматаларын да, ишчилерин да, сёлеше турмай, ёлтюрюп баргъанлары эрттеден келген төреди. Былайда, мени хыйсабым бла, Деницден тийишли адам жокъду. Ол не жаны бла да келишеди ол жерге. Сёлеше да биледи, не жаны бла да билими барды, сени жолунгдан бир да таймагъанды, аскер да, халкъ да намыс берген адамды. Мен анга бир сылтау тапмайма. Канцлерге уа Геббельсни тийишли кёреме. Ол бизни партиягъа да бек табынган адамды. Сени да, мени да аныча суйген ким барды? Бу экиси, мени хыйсабым бла, сен тутхан жолну тийишлисича бардыраллыкъдыла, – деп, мен да аны кёзюне къарадым.

Иги кесекни сагъыш этип, ол:

– Сен тюз айтаса, – деди.

Ма алай бла башымы алдым ол затдан.

– Ол: «Угъай, мен сенден сора къыралны оноуун кишиге ышанмайма», – деп тохтаса уа, къалай этерик эдигиз? – деп сордум.

– Ол заманда уа манга угъай деп тохтаргъа жарарыкъ туююл эди. Не ючюн дегенде, мени да, Геринг бла Гиммлерча, сатхыч сунуп, керохун чыгъарып, уруп къоярыкъ эди. Ол экисини насыплары бар эди арт кюнледе Гитлерге тюбемегенлеринде, ансы ол аланы кеси къоратып къоярыкъ эди. Герингни излетип да айланганды, алай ол кесин тапдырмагъан эди. Ол заманда, ачыуу чыкъса, не да этип къояргъа боллукъ эди. Аны себепли хо дер эдим да, этгенибизча этер эдим. Башха амал жокъ эди.

Фегелейн, унутмагъан эсегиз, Гитлерни киеу къарындашы эди. Италияда партизанла Муссолинини тутуп, аякъларындан ёрге асхандыла деген хапарны радио бла эшитдик деп, къагъытха жазып, келтирип, Гитлерни аллына саладыла. 1943 жылда сентябрь айда Муссолини тутулгъанда, Отто Скорценини жиберип, аны, ычхындыртып, Берлинге келтиртген эди. Энди уа жарсып къойгъандан башха амал жокъ эди.

Ызы бла экинчи буйрукъ береди, табып келтирип, сатхыч Гиммлерни ёлтюрюгюз деп. Андан сора, бир кесек тургъанлай, генерал Вейндлинг, келип:

– Шорда къызыу сермешле барадыла. Окъ-топ азлыгъы жарсытады. Панцерфаустланы жетишмегени да кесин билдиреди, – дейди. Ахырында: – Эшта да, тамбла-бюрсюкюнден артха къалмай, Берлинни орус аскер аллыкъ болур, – деп билдиреди.

Гитлер, тынгылап:

– Сора ууакъ къауумлагъа юлешинип, кече кетерге кюрешигиз, – деди.

Ол кече биз да Берлинни кѳююп кетген эдик. Кѳпле да ол кече кетген болур эдиле. Былай энди бу кѳалгѳаныбыз барыбыз да бирге кетейик ол жерге, бу жерге деген жокъ эди. Кѳалай эсе да, хар ким кеси башын сакѳларгѳа кѳюреше эди ансы, бирлик жокъ эди. Гитлер Гиммлерни да, Герингни да, бажасы Фегелейинни да ѳлтѳюрѳге буйрукъ бергенликге, аны буйругѳун, кесигиз билгенликден, толтурмагѳан эдиле. Экинчи кюн тѳшден сора Кѳызыл аскер бункерге кѳаршы келген эди.

Аладан Герингге, Риббентропха, Кейтельге, Розенбергге, Кальтенбруннерге, Фрикге, Франкга, Штрейхерге, Заукельге, Иодльге, Зейсс-Инквартха, Борманнга сюд этилип, аланы асмакѳгѳа асаргѳа бѳюргѳан эдиле. Геринг кесин асмакѳдан сакѳлагѳанды, камерада от ичип ѳлгенди. Гессге, Функга, Редерге, ѳмѳурден тѳрмеден чыкѳмазгѳа деп, сюд этилгенди. Ширах бла Шпеерге жыйырмашар жыл бергендиле, Нейратха – он беш жыл, Дѳеницге – он жыл. Шахтны, Папенни, Фричени, терсликлери жокъду деп, эркин этгендиле. 16 октябрьде сюд чыгѳаргѳан буйрукъну Американы адамлары толтургѳандыла.

Сюдлѳк боллукѳланы саны бу кѳауум адамдан аслам болур эди, кѳачмасала не да кеслери кеслерине кѳол кѳтѳюрмеселе. Сѳз ючюн, Гиммлер, аны юсѳнден мен кесим кѳрген не да башхаладан эшитген затларымы юсѳнден энтта да айтырма, былайда уа аны кѳалай ѳлгенин айтыргѳа сюеме. Гиммлер, солдат кийимле да кийип, солдат удостоверение да этип, Берлинде немец солдатла бла бирге Американы аскерине жесирликге тѳшѳп, андан а кѳачар оѳм этген эди. Алай контроль-пропуск пунктда, аны эслеѳ кѳююп тутханда, аѳузунда ѳлѳр оту бла капсула бар эди да, аны чайнап, ѳлѳп кѳалгѳан эди.

Апрельни аягѳында, май айны ал кѳюнлеринде Берлинде кѳалай болгѳанын айтмагѳанма да, аны, кесими кѳагѳытларымда жазылгѳаныча, кѳысха айтайым.

Империя канцелярияны (мени артдагѳы ишим) арбазында, он тѳрт метр жер тѳбѳнде, кѳатларыны ортасында бетонну кѳалынлыгѳы юч метр болгѳан, эки ѳтажлы бункерде (мени арт заманда жашагѳан жерим, аны алгѳаракѳда айтхан эдим) 29 апрельде Ева Браун Гитлер бла неках этди. Алай фѳюрер алгѳыннгы фѳюрер болмагѳанын ким да кѳре эди. Кеси да гуппуруна кетип, кѳзлери да, аз жукѳлагѳандан болур эди, кѳутургѳан бугѳаны кѳзлерича кѳызарып эдиле. Арт кѳюнледе сол кѳолун кѳтѳюрѳп да киши кѳрмегенди, кѳурушуп, энишге салынып туруучу эди, онг кѳолуна да кѳалтырауукъ аѳуруу тийген эди. Бѳтѳн да 18 апрельде Рур ѳластьда тургѳан жыйырма бир дивизия, юч жѳз жыйырма беш минг аскер кеслерин американы аскерге жесирликге бергенден сора. Гитлер жангыз патрон

къалгъынчы дери уруш этигиз деп буйрукъ берген эди, алай аны айтханын кёпле этмей эдиле, бютюн да генералла.

Аскер солдатладан эсе, гитлерюгенд деген биригуге кирген он төрт-он алтыжыллыкъ жашла иги уруш эте эдиле, ала кеслерин жесирликге бермей эдиле.

Апрель айны 21-инде Риббентроп уруш анда къалай баргъанына къараргъа Шимал жанына кетеди. Гиммлер да, Фегелейнни – Гитлерни бажасын – бункерде къоюп, ары кетеди. Геринг – къыбыла таба. Гиммлер, Гитлерден жашыртын, 1943 жылда Англия бла АБШ-ны араларында келишим къурала туруп, ол затха къатышханды. Жангы 1945 жылны ал кюнлеринде ол Швецияны патчахы Бернадоттдан сен Германияны бла АБШ-ны арасында келечи бол деп тилегенди. 1945 жылда, Рузвельт ёлгени белгили болгъандан сора, Гиммлер битеу да империя къырал къоркъуусузлукъну тасхачылыгъыны таматасы Вальтер Шелленбергни кесине чакъырып, экиси да, агъачха кетип, анда хапарлашхандыла. Хапарлары уа не болгъанды? Гиммлер:

– Мени хыйсабым бла, биз мындан арысында фюрер бла болаллыкъ туюлюбюз, – деген эди. – Сиз къалай сунасыз, Гринис тюз болурму?

Профессор де Гринис, Берлинни больницаасыны «Шарите» деген психиатрия бёлюмюню таматасы, Шелленбергге, артда Гиммлерни кесине да ачыкъ айтхан эди: «Мени оюмуна кёре, Гитлерге къыйын ауруу тийгенди, ол андан сау боллукъ туюлюдю», – деп. Энди уа Гиммлер кесини керти адамына, ышанып, не этейик деп сорады.

– Мен ишексизме, сизге аны оноун эртте этерге керек эди, – деди Шелленберг.

Гиммлер, сагъышха кетип, артда:

– Мен анга ёлюм от бералмайма не аны туталгъан эталмайма, – деп, Шелленбергге соруулу къарады.

– Барыгъыз да, айтып ангылатыгъыз, кеси кетерча этигиз.

Гиммлер, сагъыш этип:

– Ол заманда ол тюз да алайчыкъда керохун чыгъарып, къутургъан итни ёлтюргенлей, атып ёлтюрлюкдю мени, – деди Гиммлер.

Шелленберг:

– Да битеу СС-ни кючю сизни къолугъыздады. Аладан экиюч адам элтигиз да, аягъын-къолун байлап, властыны кеси къолугъызгъа алыгъыз, – деп юйретди.

Алай Гиммлер ол затха базынмады. Агъачда ётдюрген сагъат бла жарымы бир затха таукеллик бермеди. Артха къайтды.

21 апрель да тынчлыкълы туююл эди. Къызыл аскерни артиллериясы Берлиннге топ атып башлагъан эди. Фюрер хар

бирине буйрукъланы кёп бере эди, алай аны буйрукъларын толтурургъа кёпле ашыкъмай эдиле.

22 апрельде Гитлер Коллерге, аскер-хауа штабны тамата-сына, ол Берлиннге топ атхан артиллериягъа бомбала ат деп кёп кере буйрукъ береди. Алай ол да болалмайды. Не ючюн дегенг, Къызыл аскер Берлинни юч жанындан да алып келе эди. Тёртюнчю кюнбатыш жанындан а – Англияны бла АБШ-ны аскери. Кребс – генштабны таматасы, бюгюнню кюнде Берлинни къоруулау аны боюнунда эди да – бек кюреше эди. Алыкъа Берлинде иги кюч бар эди, алай аскер таматала кеслерин жесирликге берип бара эдиле, ийнанмай, ышанмай.

Гитлер алайда ойлагъанды, американлыла бла келишип: «Сиз манга келиуно тохтатыгъыз. Мен а Совет аскерни къалай этсем да», – дегенча, аскерни кюнбатыш жанындан алып, барысын да Къызыл аскерге жиберирге. Алай болгъанлыкъгъа, американлыла бла инглизлиле ол затны этерик туююл эдиле. Ол кюн Кейтель бла Йодль Гитлерге:

– Берлинни бюгюн-тамбла аладыла. Къажажу аскерни авиациясын тыяллыкъ туююлбюз. Берлинден тёбенирекге кёчейик. Андан этербиз Берлиннге оноу, – деп кюрешдиле.

Алай Гитлер унамады:

– Мен, Берлинни къоюп, бир жары да кетерик туююлме. Манга кертичи адамла мени бла къалырла. Бир солдат бла къалсам да, кетерик туююлме, – деп тохтагъан эди. – Ол солдат ёлсе уа, мен кеси кесими атып ёлтюрлюкме.

Аны ол сёзлерин эшитип, Герингге таматалыкъны къолуна алыргъа таукеллик келди. 1941 жылда 29 июньда фюрер, мен ёлсем, не да мен къыралгъа оноу эталмазча, манга бир зат болуп къалса, мени орунума Геринг къалады деп, осуят къагъыт жарашдыргъан эди. Ол къагъытны аллына салып, Геринг, секретары Ламмерс бла бирге Гитлерге телеграмма жибердиле: «Мени фюрерим! Сизни Берлинден кетерик туююлме деген оюмугъуз мени кёллендиреди. Мени оюмуна кёре, мен, битеу ишлерими къоюп, къыралны оноун къолума алыргъа керекме. Мен сизни болушлукъчугъуз болгъанымча, 29 июньда 1941 жылда этген осуятыгъыз манга бюгюн ол оюмгъа келирге эркинлик береди.

Сизге узакъ ёмюр суйген Герман Геринг».

Ол телеграмманы окъугъанда, Гитлер асыры ачыуланнгандан, олсагъатда ючюбюзден сора адам жокъ эди, Шпеерге къарап, алай къычырды:

– Мен биле эдим Геринг сатхыч эм наркоман болгъанын! – деп.

Герингни телеграммасына: «Мен сизге эркинлик бермейме къырал оноугъа къытышыргъа», – деп, фюрер алай жууап

къайтарды. Ызы бла Герингни битеу чынларын, орденлерин да сыйырыргъа, къуллугъундан да чыгъарыргъа деп, тутуп, бери келтиригиз деп, аллай буйрукъ берди.

Аны эшитип, ёлюмча къоркъуп, Геринг Гитлерге: «Мен ол оюмуу къойдум, сен да мени тутаргъа берген буйругъунгу арта ал», – деп, экинчи кере телеграмма жибереди.

Олсагъатда окъуна Борман СС-ни генералы Франкга фюрерни айтханын толтурургъа буйрукъ береди:

– Терк окъуна, мычымай, киши да билмезча, буйрукъну толтур, – дейди.

Мычымай, Франк СС-ни адамлары бла барып, Герингни, Ламмерни, ала бла болгъан адамланы да тутхан эди.

24 апрельде Любек шахарда Швед консульствода кече сагъат ючде Гиммлер Бернадотте бла тубешген эди. Ол анда былай айтхан эди:

– Кёп болса, бир-эки кюнден Гитлер кеси кесин атарыкъды. Алай бла, тилейме, Англиягъа, АБШ-гъа, Франциягъа терк билдир – Германия кесин хорланнганнга санаргъа хазырды. Кюнчыгъыш жанында уа, аланы аскерлери жетгинчи, биз Къызыл аскер бла туююшейик. Артда уа, бирге болуп, орус аскерни хорларбыз, – деп.

Бернадотте мынга:

– Сен аны барысын да къагъытха жазып бер, – деп айтхан эди.

Ол жазып берди.

Былайда бир зат барды. Алгъа союзникле, Германия бла жарашмагъанлай, Германияны кёп жерин хорлап келип, артда уа большевикле бла баш кётюрюп сёлеширге ойлагъандыла. Алай артда оюмларына кёре, жангылгъан эдиле. Германияда, Къызыл аскерни не хорларгъа, не да Германиядан чыгъарыргъа деп, келишим этген жангыз Гиммлер туююл эди. Мен аллайланы юслеринден апрель айда Москвагъа тогъуз кере билдирген эдим.

25–26 апрельде Берлинни тегерегинден Къызыл аскер тохтаусуз кирип бара эди. Кёп солдат ёлген эди ол къазауатда. Урушну тюз-терс бардыргъанларына къарагъанда, саясат жаны хорлай эди. Хар орамда, юй башларында, эркек-тиши деп къарамай, немециле хорлатмазгъа кюреше эдиле. Алай кючле тенг туююл эдиле да, анга кёре болду ахыры да.

ОЛЖАС АТЛЫ АЛАМ

Быйыл 18 майда Къазахстанны халкъ жазыучусу, КъазССР-ни кырал саугъасыны лауреаты Олжас Омарович Сулейменов-ха 90 жыл толады.

Белгили кыыргъызлы жазыучу былай айтханды: «Бююн тюрк миллетлени эки белгиси барды: аладан бири бизни юрта, экинчи белгибиз а - Олжас Сулейменов». Сёзсюз, алай болгъаны хакъды, баямды.

Олжас Сулейменовну чыгъармачылыгъы XX ёмюрню экинчи жарымында Къазахстанны миллет интеллигенциясыны арасында адамланы кёз къарамларына Олжасдача бир киши да сингдирмегенди. Аны чыгъармалары, адамланы жүреклерине терен кирип, тюрлю-тюрлю оюмла къозгъап, кёп сейир сезимле туудурадыла. Ол уллу жазыучуну бир шартыды. Алай болмай амалы да жокъду.

Белгили тарыхчы Лев Гумилёв кеслерини фахмулары бла, жүрек жылыулукълары бла төгерекеде жашагъан адамланы жашауларын тюрлендирген Олжасдача адамлагъа пассионар дегенди. Олжас лирика жигити кесине жашауну табын, онглусун излемеген, жер юсюнде ахшылыкъ ючюн, атала башлап кетген ишни ахырына жетдирир ючюн кюрешген, поэтни кесича, Ата журтха ие кёзден къарагъан, халкъны жигит тарыхын жүрегинде тутхан адамды.

Олжас Сулейменов кесини глобусун кѳуругъан аллай поэтди дерге боллукъбуз. Аны кесини ауазы, энчи хаты барды эм да ол окѳуучуну биргесине элтеди. Ол а уллу жазыучуну, эшта да, белгилеринден бириди. Аны назмуларына этилген жырла жарыкъ кюнѳуюзню андан да жарыкъ этедиле, мутхуз кюнѳуюзге сабырлыкъ береди.

Олжасны чыгъармачылыгында тюзлук, Ата журтха сѳймеклик, халкълагъа игилик излеу аслам жерни аладыла. Ол сезимле, аны жюрегин бийлеп, къайнай тургъан чучхур толкѳунлача, назмуларыны тизгинлеринде ачыкъ эсленедиле.

Кеси заманыны ниет халын, баш муратларын, бирси заманладан айырмалыгъын суратлау Сулейменовну чыгъармачылыгына энчи магъана береди. Уллу къыралны адамыды ол, дуня адамы. Ол себепден аны поэзиясы жалан да халкъыны жашауу бла чекленмей, интернационал бетин сакълайды.

Олжасны поэзия жилтин аязы ёмюрлюкню жолундача кенгди, бийикди. Кесини энчи солууу, жюрюшю болгъан поэт болургъа алай тынч тѳуѳлѳю. Олжас Сулейменов кѳуру къазах адабиятны угъай, дуня поэзияны классигиди.

Ненча къаты туякъ
Сени малтады!
Битеу кѳум жерлеринг
Бизге жазыу жаздыла.

Бу тизгинле поэт хар затны да жюрегинден ётджургенине шагъатдыла: битеу аламгъа жарсыу, халкълагъа къайгъырыу, жерге жарсыу. Была бары да уллу поэтни жюрегине бирден сыйынадыла. Ол, миллетины хар адамыны жарсыуун жюрегине сыйындыра, тилсиз ташла бла сёлешген, аланы къайгъыларын сурагъан, тау башлада шорхулдап келген суулагъа алгъыш айталгъан поэтди. Аны чыгъармаларында жашауну кѳп тюрлю шартлары эсленедиле: табийгъат, сѳймеклик кѳудурет, адамы ич дунясы, кѳз къарамы, кѳууанчы-бушууу. Къысха айтханда, поэтни къайсы назмусун алып окъусакъ да, халкъы бла, жери бла бир шарт ачыкъланады. Олжасны чыгъармаларында инсан бийикликни жарыгъы, аны адам даражагъа чыгъаргъан жигитлик, бетилик, сѳймеклик бла халаллыкъ жашайдыла.

Бусагъатда Къазахстанны халкъына, къыйын заманда ол болушхан башха халкъланы келечилерине Олжас Сулейменовха къаты саулукъ, узакъ ёмюр тилер заманды. Биз да кесибизни атыбыздан битеу жюрегибизден алгъышлайбыз!

Олжас Сулейменовну 88-жыллыгына (къыйыры-чеги жокъну белгисин тутхан жыллыгына) аталып чыкъгъан китапдан бир кѳауум назмуну басмалайбыз. Ол китап Алматыда 2025 жыл чыкъгъанды.

**МОКЪАЛАНЫ Магомед,
КъМР-ни, КЧР-ни да халкъ поэти**

* * *

Олжас Сүлейменовха

Жуусанлы жерингде сабийлигим эртте
Уллайгъанды, хар зат да бек къыт заманда,
Умутсуз къалмадым, – иги къууум эте,
Будай башла жыйдым орулгъан сабанда.

Алмалы жерингде учдула, чыныгыып,
Биринчи жырларым ол кыйын жыллада.
Андан бери акъсыл жуусан аялыгы,
Алма татлылыгы – мен айтхан жырлада.

Роберт РОЖДЕСТВЕНСКИЙ

СТЕПЬЮ

Олжасу

Окон – нет.
Крыши – нет.
Нет стен.
Есть пустынная дорога.
И степь. Есть холодный
 стекленеющий простор...
Все написанное раньше –
 снег
 стер.

С этим фактом
Ты заранее смирись...
Белый-белый лист вокруг.
Чистый лист,
Привыкший молчать...
Значит, что же?
Можно снова
 начать?!

Разорви его!
Огнем
 разорви!

 Прочерти на нем
 окопные рвы.

Пулеметной трескотне
Помоги.
И расставь
 слепые точки могил.
Невозможной белизне
Возрази!
Задыхайся
 в сладковатой грязи!
Проклинай себя.
И смерти
Молись!..
Белый-белый лист вокруг.
Чистый лист.
На затравленной земле
 распростерт.
Он молчит.
Молчит и участи
 ждет...
Ты шагни
И напиши на нем
 слова,
Чтоб под снегом
 улыбнулась
 трава.

ЧЕЧЕНЛАНЫ Алий

ОЛЖАС СУЛЕЙМЕНОВНУ СЕЙИР ДУНИЯСЫ

Поэма

Эй, аланла! Таулула!
Къойчу болсун – къойлада!
Тойчу болсун – тойлада!
Устазла – отоулада!

Къазахстанны арасында,
Алма-Ата шахарында!
Туугъан эди сейир жашчыкъ!
Гитчеликден акъыллычыкъ!

– Олжас, – деди атасы,
Ышара-кюле анасы.

Бешик жырын айта-айта,
Тебиретеди, къубулта.

Тынгылагъыз хапаргъа,
Къалырсыз сиз тамашагъа!
Жыр этерсиз бу жашха,
Тюшюнюп айтханыма!

Хау-хау! Жангылмайсыз, аланла!
Ма ол керти къазахлыла,
Биз сюргюнде болгъанда,
Кеслерине къысханла!

Бизде, мында – Малкъарда,
Таудан аусанг – Къарачайда,
Битеу Шимал Кавказда
Этедиле ариу жырла
Къыргъызгъа, Къазахстаннга!

Ол кыйын заманлада
Халкъланы битеу бары
Ачлыкъны сынагъанда,
Жарсып бизни адамлагъа,
Къабынларын узатханла!

Омар – жашны атасы,
Атлы аскер къуллукъчусу,
Алма-Ата кыйырында,
Жашагъанды ол заманда!

Отузунчу жыллада
Къыйын болду жашаргъа
Кеслерин тутханлагъа,
Чынтты, керти адамлагъа,

Олжас туууп, бир ауукъдан
Омарны чакъырдыла,
Тишлерин кыжыратып,
Сорууларын сордула.

Огъурсуз заман болду,
Дуния тилчиден толду,
Халкъны керти адамы
Асламысы жоюлду.

Мудак болуп, сагъыш эте,
Олжас айтады хапарын,

Сабий заманын эсгере,
Жоюлгъан атасына
Жюрегинден термиле!

Ётгенден сора жылла,
Соргъан эди Гумилёвха,
Айтхан эди хапарын,
Атасы муну Омар бла
Тутмакъда болгъанларын.

Арбазлада чабышып,
Ойнадыкъ, жагъалашып,
Къалмай бары сыркыула,
Орамлада чабышханла.

Ётедиле орам бла
Чюгюндюр толу машинала,
Турсун, болур эди абадан,
Атып мени башына,
Къарай эди аллыма.

Машинадан чюгюндюрню
Энишге-энишге ата эдим,
Чабышып жыйгъанлагъа
Башындан къарай эдим!

Школгъа берди мени анам,
Иги окъу, татлы балам!
Болурса сен бизде билген,
Къайтыр санга миллетингден!

Харфны, сёзню айырдым,
Билим алып башладым.
Тёртюнчюге ётгенде,
Лев Толстойну таныдым!

Олжас онну бошады,
Жашны башын сагъыш алды,
Къайры таба барыргъа
Жашау жолун башларгъа?

Окъуп дуния китабын,
Адабиятны суйген эди!
Жазгъанланы барысын
Къалмай барын билген эди.

Жол кёл алды Москвагъа,
Адабият институтха.
Сейир эте дуниягъа,
Терен кирди илмугъа!

Жашын узакъгъа ашыра,
Айтды анасы Фатима:
– Къулакъ салып сен манга,
Хапарыма тынгыла!

Бурун тукъум атасы,
Олжасбай эди аты,
Этген эди осуятын,
Тынгылатып жашларын!

Билген келир тукъумгъа,
Эс буругъуз мен айтханнга,
Жюрютюр мени атымы,
Терен болур акъылы!

Чёп сынмай аякъ тюбюнде
Окъуугъа киргенинде,
Батды терен илмугъа,
Тебиреди сейир жолгъа!

Сейирлик заман эди,
Хар не къысха заманнга,
Ачдырмайын кёзлени,
Тюрленип къала эди.

Алма-Атагъа жол болду,
Олжас ары къууулду.
Ишлей турду газетде,
Назму жаза, ишин эте.

– Олжас, – деди тамата –
Къулакъ салып тынгыла,
Къыралда бусагъатда
Сейир ишле болдула.

Жетди космосха адам,
Атын дуниягъа айтдырды.
Алайды башында къарам,
Анга назму жазалсанг.

Олжас сейирге к̑алды,
Жашны к̑лю уллу болду,
Жук̑ламайын ыйык̑ны,
Айтханларын толтурду.

«Жер! Баш ий адамг̑а»! –
Алай жазып поэманы башына,
Космонавт Гагариннге атады,
Сейир этди жер юсюню адамы!

Сейирлик поэмаг̑а
Уллу баг̑а бердиле.
К̑еп тиллеге к̑чюрюп,
Бийикге к̑тюрдюле.

Билген келди жерибизге,
Сорду Олжас алимлеге,
Тинте келип с̑злюклени,
Тюрк с̑злени изледи.

Илмуланы юйюнде
Жыйылдыла кенгешге
Уллу-сейир алимле
Олжасны «юйретирге».

Башландыла андан сора
Жашауунда сейир затла,
Жашны тюртдю этдиле.
– Сен алык̑а жашса, – дедиле.

К̑еп алимле к̑ралмаг̑ан
Сейир затла эследи.
Сабыр айта с̑злерин,
Алларында сюелди.

Орус тилни ийнаг̑ы –
Адабиятны баш с̑зю,
Алып башын Олжасны,
Бек сейирге к̑алдырды!

Рыбаков эм Лихач̑ов
Алимле, сейирликле,
Орус тилни билип иги
Тюрк тиллени билмедиле!

Бираз алгъа атлады,
Была таба къарады,
Билсегиз эки тилни
Ангыларегиз мени!

Ангылатып барыбызгъа,
Энди айтыгъыз манга!
«Кощей» деген сёзюгюзге
Къалайды мында магъана?

Орус тилден сора да
Къазах тилни билеме,
Бу сейир жазулада
Кёп затланы кёреме!

«Кёчген» деген сёздеди
«Кощейни» магъанасы!
Къошчу деп а тюрк тилледе
Кёчгеннге айтылады!

Кёч – кёчген деген сёзле
Тюрк тилледен алындыла,
«Кочевник» деп орус тилде
Ёмюрледе айтылдыла!

Бу тауушлукъ китапда
Ачылдыла сейир затла!
Алимле къарадыла,
Тмутаракъан шахарда
«Къурала» кычырдыла!

Ол «тейри» алай болмаз –
Сагъыш этип, айтды Олжас –
Тюрк тилледе «къураны»
Магъанасы-уллу хуна!

Адам улу битеу бары бирди!
Аны билген, барыбызгъа игиди,
Бу затланы ашыкъмайын сюзейик,
Сабыр халда илму жолгъа тюшейик!

«Колчан» дедигиз «тулагъа»,
Тюрклюледе тулала –
Эрсиз къалгъан къатынла!
Илинеди кёзюне тилни билген адамгъа!

Къычырыгучу хоразны,
«Горазда» деп кѣчюрдюгюз
Сейир чыпчыкъды дедигиз!
Ма,къарагъыз кесигиз!

«Римлиле къычырдыла,
Къыпчакъ къама тюрбюнде!»
Алай дедиле алимле!
«Урим» – эшмеди тюрк тилледе!
Айта эди Олжас, кюле!

Билмей тилни алимле,
Сюйгенлерича кѣчюре,
Баш кѣтюре сѣзлеге,
Жангылдыла залимле!

«Тебир» – темир, «кисани» – бугъоула!
Угъай, туююдюле была,
Ол сиз айтханча, жаныуарла!
Тынгылагъыз сиз манга!

Тюшмей атдан, «кѣчгенлени»,
Къайдан боллукъду «сѣзлери?»
Бизни ариу тилибизге,
Не берликди тиллери?

Алай эди Пушкинни да сѣзлери!
Кеси ариу жазмаларын
Тюрк сѣзле бла биледи!
Ол тиллени макъамын
Уллу закий да сезмеди!

Жер-жерлени, шахарланы!
Ташны-сууну атлары,
Тюрк тилледе къычыра!
Заман болду ангыларгъа!

Бу «Сѣзню» жазгъан адам,
Орус тилден сора да,
Къыпчакъ тилни билгенди!
Эки тилде сѣлешгенди!

Туююлбюз биз къажау сизге,
Битеу дуния бары бирге,
Сѣзлюкlege, тарыхха да къарайыкъ,
Тенгле эсек, тенг болуп,
Илму жолгъа чыгъайыкъ.

Тюрк миллетни ызлары
Кёп жерледе къалдыла.
Тилибизни макъамлары
Эшитилдиле дунияда.

Сёзюбюзню кёп тилледе
Ашыкъмайын изледи,
Олжасны излемлери
Терен сагъыш этдирди.

Эрттеледе шумерледе,
Къытай тилни теренинде,
Египетни миллетинде
Тапхан эди тюрклю сёзле.

Бурунгулу шумер тилде,
Бек эртте-эрттеледе
«Гильгамеш» батырыны
Билгамеш эди аты.

Ёсдюр деген сёзденди
«Осирис» дегенлери.
Айта эди бу атны
Египетни адамы.

Болгъанында Палермода,
Соргъан эди Лихачёвха:
– «Спагетти» деген сейир атда,
Къалайды дейсе магъана?

– Сен сора эсенг аны,
Тюрклюледе болур аллы, –
Жууап берди Олжасха,
Уллу алим, ойнай-ышара.

«Аспа этти» – ашны аты,
Этли лапша – магъанасы,
Марко Поло келтирип,
Уйгъур тилдеди тамыры.

Собака дейсиз сиз итге,
Кёчюрюгюз башха тилге.
Эски огъуз тилледе,
Ыз сакълагъан – Ишпакай, –
Дедиле эрттегиле!

Харфы кете-тюрлене,
Минг жылланы ичинде,
Ассириягъа жетгенде,
«Испака» да дедиле!

Дагъыда кёп тюрлю сёзле
Латин тилде къалдыла,
Хайырланып тиллерине
Кёп миллетле алдыла.

Санауланы дуниясында
Сейирлик затла ачдынг,
Тинтип терен тарыхны,
Тамашагъа къалдырдынг.

Африканы теренинде
Бек эртте ёмюрледе
Жашадыла адамла,
Гитче мыйы хайыуанла.

Ётюп дагъыда заманла,
«Сагъыш этген адамла»
Къурадыла санаула,
Къарап айгъа, жулдузлагъа!

Адамны аякъ ызын
Жарты айда эслединг,
Къаялада суратларын
Ангылатып келтирдинг.

Бирди бары миллетле,
Ангылатсакъ келликлеге.
«Жокъду Запад! Восток да жокъду!
Жалан да барды кюнчыгъыш!
Ызы болады кюнбатыш!»

Бююнлюкде миллетчиле,
Баш кётюре жер-жерледе,
Ётюрюкню къуядыла.
Миллетлени араларын
Аямайын бузадыла.

Жер-жерлени атларын
Жашыртын тюрлендире,
Бурунгулу тилибизге
Кир къолларын жибере.

Жокъду мында жугъугъуз:
Не жеригиз, не суугъуз.
Жерге, суугъа, ташлагъа,
Башха атла атайдыла.
Алимле уа, шош болуп,
Туурадан къарайдыла.

Алим эсе атыбыз,
Ишибизни бардырайыкъ,
Къарап ёрге, башчылагъа,
Къарс ургъанны къояйыкъ.

Ол заманда Олжасха,
Оноу этип башында,
Маскелеча чапдыла,
Жан-жанындан къапдыла.

Сюймей сен орус халкъны,
Сейир затла айталдынг.
Тергемейин барыбызны,
Жаныбызны къыйнадынг.

Орус тилни гитчеликден
Сюеме бек жүрегимден.
Тобукъланнган сюялмаз,
Не жашырыу аны сизден.

Болмагъан хапар айтып
Олжасны жунчутдула.
Китапларын чыгъармай,
Кёп жыллагъа унутдула.

Отузунчу жыллада,
Ол огъурсуз заманда,
Бачамагъа къарс ура,
Халкъны кёбю шашханда.

Тергемейин капекге,
Илмуланы ууатдыла.
Сейирлик алимлени
Тюрмелеге атдыла.

Алай заманла ётдюле,
Къыралла тюрлендиле,
Бугъоуларын атып жерге,
Миллетле керилдиле.

Бизни да тюркдю тилибиз,
Муслийманды динибиз,
Аланды бизни атыбыз,
Тауладады жаныбыз.

Жашайбыз биз ауузлада,
Бийик Кавказ таулада.
Жерибиз – толу кийикден,
Эллерибиз – жигитден.

Халкъларыбыз ёмюрледен
Тил бла бирге байланып.
Ариу алгыш айтабыз,
Сизни-таба айланып.

Сёзлеринги эсгере,
Миллетибиз бары бирге.
Кётюребиз тюзюнгю
Тауубузну бийигине.

Назму жаздым, атап санга,
Къычырдым тауларыма,
Битеу жерде адамлагъа:
Сейирликди Олжас-тауну башында!

Андан энишге энсегиз,
Келип тыпыр ташыгъызгъа,
Сагъышха къалырсыз сиз,
Къарап жерни къууатына.

Олжас-таугъа миналгъан,
Анга сейир эталгъан,
Жашауун тюрлендирир,
Бийиклеге итинир.

Олжас Сулейменовха аталгъан назмула, статьяла, монографияла, башха китапла да кёпдюле. Биз бюгюн сайлагъан назмуланы авторларыны асламысы бизни ана тилибизде анга аталгъан уллу жыйымдыкъда Къазахстанда басмаланнгандыла. Аны чыгъармачылыгъына биз мындан арысында да къайта-къайта турлукъбуз, нек дегенде Олжас Омарович Сулейменов кеси аллына бир уллу аламды – сау дуния, кесини жулдузлары бла, кюнлери бла...

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил,
*КъМР-ни Жазыучуларыны союзуна
Правленини председатели*

Шамиль ДЖИКАЕВ
Шимал Осетияны халкъ поэти
(1940–2011)

*Адам жүрек толуду гёгенлей,
Аны ичип тауусмайды адам.
Андан жилимукъла тёгюлгенлей,
Бирде уа бал эркин тамар андан.*

*Айтылгъанынг менде эсде болур,
Мен энтта да къатлайма жангыдан:
Къууанч кюнде аякъ балдан толур,
Бушуу кюнде уа – кёз жашларымдан.*

ЭКИ ТЕРЕК

Субай нарат ёседи къаяда,
Чыбыкъча бюгюледи аязда.

Булут аны жабады танг ата,
Желге шинжилерин да талата.

Жел не суюсе этсин, бары да – бош,
Кече анга булбул жырлайды шош.

Бийик кёкде жанады бир жулдуз,
Андан кюмюш агъа, къояды ыз.

Тюзден бир жерк айтады наратха:
«Кесинг жангыз сен нексе? Тюш артха,

Тюзде игиди, шошду, алапат,
Шибиле да урмай, саубуз салапат.

Бир таш юзюлмейди, бизни сыргъа
Киши тиймез, сенича сабыргъа».

Жашил нарат айтхан эди жеркге:
«Тейри кеси къойгъанды бу жерге,

Чунгур манга керек туююлдо, бил,
Менде азат желле бла бирди тил.

Мен сау-эсен къая жухда тура,
Туугъан жерни кёреме мен туура.

* * *

Ата журтда жашайса –
Тюйюлмюдю къууанч.
Халал ашны ашайса,
Кёрюнмейди жубанч.

Тукъум-жукъну жакълайса,
Ахшыладанса, бил!
Халкъны жаудан сакълайса,
Аны бла бирди тил.

Сеничала, бюгюлмей,
Барадыла тюзню.
Ахшы жолдан тюнгюлмей,
Сакълайдыла кюзню.

Кимден да насыплыды
Туугъан жерин суйген.
Кимден да азыкълдыды
Хайыр этген юйге.

Жашау алай барады,
Жылла кете хакъгъа.
Битеу барын байлайды
Сюймеклигинг халкъгъа.

Миллет къайда да шамды,
Болмаз андан бийик.
Сюймейлигинг башламды,
Анга кёре – бирлик.

* * *

Мени жокъду сени аллынгда бир терсим,
Сора нек кюйдюресе отда жанымы?
Ёмюрде да, Осетия, сенсе эсим,
Атагъанма санга кышымы-жайымы.

Нарт чунгур да, билеме, сыйындыралмаз –
Алай кёпдю къулунг-къазагъынг да мында.
Жалынчакъ, кёзбаучу да марамай къалмаз,
Душманла келселе, чёп излер гаккынгда.

Ташада – жигитле, туурада – кѳоянла,
Хар кѳайда да кѳарын кѳайгѳыда турѳанла,
Намысны сакѳларгѳа унутуп кѳойгѳанла,
Мюйюзле бла бара, аны таж суннганла.

Шуѳхла арада да алдауду алчы,
Бир бирни жашырын да, туура да терслей,
Бу жашау этиледи андан да ачы,
Хансланы амандан аманы ѳсгенлей.

Сора кѳайрыма? Жокѳ биргеме бараллыкѳ,
Ичимден кюйгенни жокѳ инсан алаллыкѳ.
Умутха уа, Осетия, сенсе жарыкѳ,
Ёмюрден ахыргѳа жаныма жарарыкѳ.

* * *

Кѳыйын жашауумда жау кѳпдю энди,
Бѳрюаууз кѳкде кюнню да жуталыр.
Душман жолларымы бир кѳп кесгенди,
Мындан ары да ол хазна арыр-талыр.

Кѳаргѳа халы тюрленмейди кѳайда да,
Кѳайда да бирди сыфаты, кѳаралыгѳы.
Кѳалгѳан-кѳулгѳан – ашы кѳышда-жайда да,
Кѳайда да сѳз этген – аны жарарыгѳы.

Бугѳуп келир, эрттеди-кечди демей,
Жулдуз жарыгѳындан да ѳлгене-юрке.
Жарсыгу бере, башха затны истемей,
База жангыз кѳайда болса ѳтюрюкге.

Мен кѳоркѳмайма дертден, келсин кѳайсы да,
Кѳкде жаннет мѳлек сакѳлайды жанымы.
Бийик кѳалыр менде намыс да, сый да,
Чакѳан тыялмай отуму да жаннганын.

Ол отду кюйдюрлюк кѳанлы жауну да,
Ахыратха барлыкѳ жолну да жарыта.
Хорларма мен жауну да, кѳажауну да –
Кѳарангыны жарыкѳ турсун да арыта...

ЖУГѳУТУР

Аздан да аз бола барабыз биз,
Мараучула хатасындан ѳле.
Эркин ѳсген жугѳутурлабыз биз,
Жаныбызны сакѳлай, таугѳа ѳрлей.

Кийикбиз. Хал да тюрленмез бизде,
 Жууаш болмазбыз гырт тузла ючюн.
 Турса тюз кырдык эсибизде,
 Алай уллуду азатлыкъ кючу.

Жашауубуз къысха болгъанлыкъгъа,
 Сюебиз булутну, кюнню кёрсек.
 Насып, уучу бизни жойгъанлыкъгъа,
 Таудан жулдузча юзюле, ёлсек.

ТАУ БАШЫ

Къартлагъа ушайдыла тау башлары,
 Жылтырайдыла накъут кибики ала.
 Булутладыла керти уа жашлары,
 Кюн оту да
 алагъа жууукъ къала.

Бийик тауну уа бузду юсюндеги,
 Алай иссиди – вулкан болур ичи.
 Алгъа эслейди тауну ёзендеги,
 Хар къайдан да кёрюнеди биринчи.

Жеталмаз ары аман адам,
 алтакъ,
 Ёзен букъу да
 бери келип къонмаз.
 Тау башы ёмюрлеге къалады акъ,
 Не мудах болса да,
 кесине къоймаз.
 Чууакъ кёкден келгенича кюн таякъ,
 Эс бере
 тагы сууу, келеди жаз.

* * *

Арыгъанма... Жюрегим да кюл болгъанды энди,
 Анда Осетияны жандыла жарсылары.
 Къаллай бир кере жауум жолларымы кесгенди,
 Манга ата юйюм кибики бола чынгыл тары?!

Къаллай бир сарнарма энтта, къаным тауусула?
 Таш да жияр, мен кёрген азапны кёрсе барын.
 Бир эркин солур эди, къоймайдыла жарсылула,
 Кюн да бизге узаталмады алтын къолларын.

Аллах, кеч мени, аз къайтханым ючюн тобагъа!
 Заман жокъ, бошамайбыз ёлгенлени асырай.

Кюйсюздю душман: жолубуз – обадан обагъа,
Ким кёрдю быллай, жау озады асыры.

Кючюнг уллу, о Аллах, бираз эс тапдыр!
Аяйса агъачны-ташны, адамны да ая!
Ая бизни, жандауурлукъ бизни кенгден таныр,
Суймеклик кёрюп да болмаудан бек болсун къая.

Аларды¹ жаннга-саннга жетерча бир уу ийди,
Къабырла къалын болгъандыла, жокъ андан къыйын.
Не этгин къадаргъа, чечек да, кёме да тийди,
Адалат сакълаялмайды, бушууда жокъ къыйыр.

Жарсыула аякъ тюп этгендиле жүрегими,
Бирде алай сунама,

поэтде болмаз жүрек.

О Сыйлы Аллах,

толтур жангыз бир тилегими:

Бу болсун ахыр кёз жаш,

жашау болмасын чюйре...

КЪАРА АТЛЫ

Къара атлы сорады тюшюмде:
«Нек къоймайса дунияны барын?!
Хар бир адам жашайсыз тюшюне –
Жигитлени кетди заманлары.

Келбет да,

тюз да – энди насыпсыз,

Бетсизлеге ачыкъды бюгюн жол.

Болмазса сен мындан ары сыйсыз,

Жангыз манга бойсун да,

къор да бол!»

Алай къоркъуу киреди жаныма –
Къалай жашарма намыссызлай,
Кирни къалай къоярма айныма?..

Алда мёлек а, тап жолну ызлай,
Суймекликни къойгъанды къайнама –
Къалмам, алгъынча,

энди жангызлай.

¹ Аларды – чечекни бла кёмени тейриси.

Валерий ЛАТЫНИН,
аскер журналист, поэт,
Ингуш Республиканы маданиятыны
сыйлы кгулукчусу,
Россейни Жазуучуларыны союзуну
председателини экинчиси

ДУНИЯ ТАНЫУ

Туугъанма мен къазакъ лазаретде,
Жолла къадар бла тубешген жерде.
Узакъ тангда этгенме кычырыкъ,
Мен биринчи келюм бла кычырып.

Къолу кимни эсе да – башымда,
Алам къайгъылары – сагъышымда...
«Баям, манга алгъын тургъан жерим
Мындан татлы болур эди», – дедим.

Мен кыйналып чыкъдым дунягъа,
Сууукъ, кез къаматырча жарыкгъа,
Билир ючюн туугъанымы неге
Манга жашау ёнчеленген жерге.

Кюнден кюннге аслам бола жолла,
Жашау башха жазууладан тола
Баргъанында да, жокъ сыйлы андан –
Ана къарынында жылыуундан.

ЧАЛЛЫКЪДА

Озгъан заман бирде бир кезиуде,
Чарсда кибик, келеди кёзюме:
Мени аппам къыртиш биченликге
Чалгъы бла чыкгъаны эрттенликде.

Барама мен, аны ызын тутуп,
Андан сейир бир зат да жокъ сунуп.
Ол теплеген жолну алып, алай,
Чалама деп, оракъ сермеп, булгъай.

Терлерими ичеди кёлегим.
Агъач кыйырындады этгеним:
Мен жашаргъа алай бла юйрендим,
Мен ишлерге алай бла юйрендим,
Ол иш берген къууанч чагъын кёрдюм.

ТЫРНАЛГЪАНЛА

Къарагъач ичинде – чыгъана,
Мен суюдюм сагъышлы жатаргъа,
Он жылым, жыйырма да болур...
Беш жыл не, умутум а толур.

Мен болурма жигит, къарыулу,
Чурукъла да киерме, ариу
Эм ётерме, ала гъыжылдай,
Акъжыйрыкъ къызчыкъгъа да къарай.

Сёз айталмай, къалыр сейирге,
Ийнаналмай кёзю кёргеннге.
Мен тютюн ичгеннге, жюзюклей,
Тёгерек къонгуроу ийгенлей,

Мен гитара алып, къучакълай,
Къызы не, ма аны ийнакълай...
«Къаллай жаш! – деп айтырча алай, –
Ма ёсюп да къалгъанды къалай!»

...Бийикде къызгъылдым булутла
Жюздюле, тарлыкъдан къутула.
Биринчи чыгъана жарсыула –
Жанымы тырнагъан ачыула.

ШУРКА

А. Гавриловха

Бир орам мюйюште элимде –
Жашырын заты жокъ ёмюрде.
Тенгим Шурка турады жашап,
Хыйланы, аманны да ташлап.

Ол, тюз кёрмей школда замандан,
Бир жанлыды жарты насыпдан.
Окъууну да къойду бир кюнде,
Билеклик этерге юйюне.

Жокъду деп бир хайыр окъуудан,
Бир кюнде илмулу болгъандан,
Тамата жууаплы деп алдан,
Хакъы не... хайыр бармы андан?

Сопрамат билимден узакъда,
ВУЗ деп билмей ара шахарда,
Бабалача тутуп жугарны,
Ол алгъанды дерсин топуракъны.

Жер а – шарт окъуудан узакъда,
Берилмез, алланмаз алдаугъа.
Къагъыт жокъ, ол алады билим,
Бу жерге танг-эрттен ийилип.

Бу жанлы къарасанг илмугъа,
Ма ол Шурка – профессор анда,
Къоллары – ишчиле, къатыла,
Тийишли назмуда айтыргъа.

Киногъа да саллыкъды ол жол –
Агроном да, механик да – ол.
Ол – шофёр, къурулуш иш этер,
Печь къалар, къалачха да жетер.

Ол жашайды жална къайгъысыз,
Тюзлюкню болгъанлай жакъчысы.
Къоллары уа – керек тийреге,
Тили оду, терсни билгенде.

Оноучу адамгъа салыр чек,
Ол болса былхымсыз, эринчек.
Тынч турмаз ма ол Шурка, тебер,
Кёз кётюрмей турурча этер.

Ол кюлген адамла топ-толу,
Кёллери сыннганы да болур.
Алай, Шуркача, аллай эрле
Кётюредиле бюгюн элле.

* * *

Жырлай эди ол къыз ариу,
Уппа этсе да – бир къызыу...
Мен насыплы эдим алай!
Ингир чарсда баргъанымлай,
Билегимден тартды, жетип,
Шо ким эсе да, дерт этип.

Артда уа шап деп жетдирди...
Кёгюм къынгырына кетди.

Мен, окъ тийгенча, тентирей,
Къол узатдым, чалы излей.

Алай ура элле, алай,
Кёзлеримде отла ойнай.
Мен сюелдим, болуп къаты,
Жыгъылмазгъа эди антым.

Кёзге илинмей душманым,
Къызыл чарсха кете къолум.
Жумдуругъум жетди анга –
Кимни эсе да башына...

Ол иш ачыкъ болуп артдан,
Мени къыстадыла школдан.
Алай...
Жырлай эди ол къыз ариу,
Уппа этсе да – бир къызыгу!

АНА СЮДЮ

Болгъанды ма аллай кезиу:
Мени алдагъан кюн безиу,
Кёралмай-билалмай аны,
Этгенме мен кёп хатаны.

Аман къадарым ачыта,
Анам жиляды, апчыта.
Ол кёз жашы уа анамы
Салгъанды жүрек жарамы.

Аны ол мудах къарамы,
Бети тюнгюлюп, къаралып,
Къыстап дертликни, къайгъыны,
Жайгъанды жарсыу жарыкъны...

Андан бери кёп жыл кетди,
Жаным ол жүкню да элтди.
Андан бек бетлик сюдюде
Болмаз эсгериу юлгюле.

Болсам да мен терс бир кюнде,
Шайтан алдаса бирледе,
Жукъум къачханда жанымдан,
Табылмай анга дармандан.

Келеди ма ол кезиуде
Сюдю ол ана кёзледе:
«Жашайса сен терс» – деп, алай
Айтады анам, шыбырдай.

Мусукаланы Сакинат кёчюргенди.

КЪАЗАКЪЛА

Азап кёре келдинг жалдатладан,
Сени хансны чалгъанча чалдыла.
Умут ала алгъа атламладан,
Таза адамлыкъны ачалдыла.

Тарыхында ариу ызын къоя,
Келди халкъым, кеси таурух бола.
Душманланы муратларын оя,
Ол азмы жашады, кёлю тола?!

Махтау ала келген русла, къыпчакъ,
Алан халкъла бизге – ата-баба.
Азатлыкъсыз жашамадыкъ бир чакъ.
Ёмюрлюкге элтген жолну таба.

Неле да айтсынла ётген-сётген,
Басма да, хар антсыз жауну жакълай,
Коркъуталмаз оспар айтхан, сёкген;
Турса Дон, Терк, Къобан да къазакъла.

Эрлик санга жангы жолну ачар,
Къулну жүрегингде ёлтюралсанг.
Ата журтунг къайгъыланы чачар,
Къыйын кюнде къолгъа сауут алсанг...

Додуланы Аскер кёчюргенди.

Нина ПОПОВА,
*поэт, Россейни Жазыучуларыны
союзуну председателини экинчиси*

СОЛДАТНЫ АЛЛЫНА КЪАРАГЪАН

Жау чыракъча – акъсыл юйчюкле,
Аязла къапханда, кюйюклей.
Жоллада жингирик арагъа
Сюйгенле чыкъдыла къараргъа.

Кёзлерин узакъгъа бургъанлай,
Ётюрюк деген болмай, алай:
Мудахлыкъ эм жылла ортада,
Юйреннгендиле шош сакъларгъа.

Къанладан къызаргъан танглада
От-окъдан къаралып сабанла.
Илячин жыйыны – ёхтемле! –
Къазауат къучакъгъа кетдиле.

Сермешиу – мамырлыкъ ючюннге,
Ийнанып балала кючюне,
Ашырады солдат къыралы –
Россейим урушха жашларын.

Тохтарыкъ болмазла урушла,
Юйреннгенбиз Россей турмушха,
Тилекле да эте Хорламгъа,
Солдатны къарайыкъ аллына.

* * *

Биз назмула окъурбуз деп анда,
Келгенбиз бир кюн госпиталь таба,
Арбазында ёсе эди бусакъ,
Тёгерекни этген пуху бла акъ.

Поэзия уа тюздю хар къайда,
Устады жан, тамыр да мараргъа...
Кырдык башын булгъай шуёх халда,
Анда ёсген киштик да макъыра,

Ким тынгылай, кими тютюн тарта,
Эсде уа – бу уруш къалыр артда,
Бир къыз гюлле чакъгъан атлауучда
Солдат жашха жүрекдегин ача.

Не жашдыла, жылы, кюню да – аз...
Уруш суймекликни хорлаялмаз...
– Сизге назму туюлмюдю сейир?
– О кечигиз, суйген къызым келди! –

Бизге анда тюшдю уялыргъа:
Назму, жашау – ийман эм къайгъыла.
Сау дуния – ма бюгюн аланы,
Келлик кюню чачар ол жолланы...

Зынгырдагъан шошлукъ, сёзле – керти,
Заман алады къанатлы терклик,
Къызчыкъ келеди аллыма мени,
Жилямугъу басып кирпичлени:

– Китабыгъыз керек эди манга, –
Деп сюеледи, къатыракъ бола. –
Алёшагъа окъурма мен артда,
Бизни юсюбюзденди сёз анда!..

АНА

Заманыды антны, тилекни,
Къатдырады къурчлай жүрекни
Жашланы баргъаны сермешге,
Къоруулай журтларын кюрешде.

Ауазы кёз жашын букъдурур
Ананы къайгъысыз сундурур,
Жулдузла тынгылап тургъанда,
Жашчыгъы аскерчи болгъанда.

Уланы къоруучу болгъанда,
Сюелгенча къылкъы, толгъанда,
Ма алай сюелир сермешде,
Ол уруш аулакъда демлеше.

Жаралы жүреги ананы
Сакъларыкъды юйде баланы.
Эрлеге жетишген хазнала –
Жауладан Россейни жакъларгъа!

СЫНЛА

Жылыу бере ёмюр жазыулагъа,
Чыкыгъанды кюн уллу дуниягъа.
Къарнаш къабырланы жылтыратып,
Аны таякълары сайлап, табып.

Жанадыла сослан ташдан сында
Адам атла, кюнле, айла, жылла,
Бошалмагъан тизгинледе ала
Ёмюрлеге турадыла къала.

Мырды талны бутакълары – кызыл,
Славян къандан тюшюп багъыр ызыкъ –
Уруш къайгъы алып дунияны,
Бизни да сагъайта ёню аны.

Шо къаллай бир турлукъдула сарнай
Башсыз тиширыула, тилек санай?
Акъыл кирликди къачан аламгъа,
Уллу Аллах къарап тургъанында?

Жер-кёк бирге къатыш болгъанында,
Этесе сен къайгъы уланынга:
«Жарыкълыкъны бла дум къарангыны
Кюрешлери алгъанды аламны!»

КИШИЛИК

Больницада кёкню ачыкъ жерчиги.
Алам – азат, мен шошлукъда жатама,
Къайгъылан, мудахлыкъны эритип,
Бери къайтмам деп, сагъышха батама.

Бу тюш болур деп, алайды оюм,
Танг атаргъа булут болуп эририк...
Асыу этдим, кезиулюдю деп жолум,
Алай мындан да болурма ётерик.

Баян тюшдю эсима: «Болса да не –
Игиликге», – деген орус айтышла!
Алай умутларым кёкге кетгенде,
Аны уруп тюшюрдюле жумушла...

Бутсуз солдат эсге келди алайлай,
Кимге – суйген, кимге уа болгъан улан,

Жюрек кюйдю, терслик оту алгъанлай:
Да мен кѳрген хатамыды, ол тура?!

Жашчыкъ, эки бутун кѳойгъан урушда,
«Сен сѳймеклик, ата-ана юсюнден
Назму окъу», – деди, этмей гурушха.
Сейир этдим аны жюрек кючюне...

Хапар айтдыкъ биз, заманны унута,
Къажау туруу былайды деп душманнга,
Жашау а – бош, тюрленеди минутха...
«Сен бол къаты!» – деп кѳл этдирди манга.

Мудах болсам, тюшеди ол эсима,
Согъама мен сѳзле Хорлам оюугъа,
Аллай жашла ючюн, дедим кесима,
Керекме мен къайтып жазып турургъа.

ДОНЕЦК ЖАНЫНДА БИРИНЧИ КЪАР

Къар жауады, гетен къумачлай,
Окопну аллында топуракъны
Ол турады, турады акълай,
Жарасын да байлай бусакъны...

Къайынла башында къаргъала
Къычырадыла: «Нек?» – деп, алай.
«Шо къайда да топла табарла!» –
Деп къоркъады бусакъ да, къарай.

Бѳлмей эс къычырыкъ-хахайгъа,
Булутла да тохтамай бара,
Кѳкледен журтума, алайгъа,
Чыммакъ-акъ къар турады жауа...

Блиндажла – тѳбелеча, алай,
Кечеги кѳонушу солдатны.
Ма Егор, Кострома шахардан,
Ол къаргъа къараргъа деп чыкъды.

Къар жауады – жангы зат тѳйюл,
Шош эрийди, тюше бетине...
Мамырлыкъ къайтханлай кѳрюндю
Блюмню иелик жерине.

СЁЗ

Къыралны къабадыла отла,
Жюрекни марайдыла жутла,
Артынгда – жанынгча нёгерле,
Рейхстагда байракъ да кёрюне.

Жоллагъа чыгъадыла эрле –
Хакъды ол, турабыз биз кёре.
Къанатлы жыйын кибик, сёзле
Кюн таба учадыла, ёрге...

Жанынга тюшген эсе жара,
Сёз анга жула болуп къала,
Эриген къарлай – жазыкъсыныу,
Тёреде фронтда жюз грамм къуюу.

Хорламла, къыйын да палахла –
Сосланда уюпдула ала.
Осуят къалгъанды къартладан –
Журтунга къылыч, къалкъан болгъан.

Ёмюрле ёте баргъанында,
От-окъну эсде тургъанында,
Сёз айтады ёмюрлюк жырны,
Баргъанны къыйын уруш ызы.

ЭРТТЕДЕН ИЗЛЕННГЕН ШОШЛУКЪ

Чакъыр мени, чакъыр бир шош жерге –
Жалан да экибиз болуп бирге...
Жанымса сен, тохтат бу бурушну,
Тал тюбюнде оба эт урушну.

Бронежилетинги да ат жерге,
Жюрегинги букъдурма сен менден,
Къорурма мен аны хаталадан,
Ол шош жерде жылыу бере жандан...

Шошлукъ анда къысха кезиу болса
(Иги эди заман аны къойса!),
Жанымса сен, сакълар эдинг аны
Ортасында къанлы урушланы.

Мусукаланы Сакинат кёчюргенди.

КЕЛБЕТЛИКНИ ЖОЛ НЁГЕР ЭТГЕН ТЕНГИБИЗ

Аллай адамла боладыла – къайда да тукъумну, миллетни бетин чыгъаргъан, болушлукъ керек заманда, киши да эс-гертгинчиге, кеси жүрек чакъырыулары бла ол адамны къатында сюелип, анга билеклик этгенле. Аладан бири, жашау кеси кёргюзтгенича, Къабарты-Малкъарны сыйлы журналисти Габоланы Асланны кызы Шауаланы Разиятды Аны аты республикада кенг белгиледи. Ол шартха аны журналист, жазуучулукъ. жамауат ишлери себеплик этедиле. Бу кюнледе ол юбилейин белгиледи.

Разият Тёбен Чегемде туугъанды. Аны юйюрю Чегем ауузуну ёхтемлигиди. Атасы Габоланы Аслангерийни жашы Асланны танымагъан жокъду арада. Анасы уа – Ма-

кытланы Нюрхан, жашаудан эртте кетген эсе да, бюгюн да атын юлгюде айтдырады. Ала сегиз сабий ёсдюргендиле – юч жаш бла беш кыз: Хамит, Мусабий, Аминат, Халимат, Лейля, Фатимат, Разият, Азреталий.

Атадан башласакъ, Аслан сабийликден окъуна ишден къачмагъаны, тирилиги бла белгиледи. Кёчгюнчюлюкте окъуна малчы да, арбачы да, темирчи да, токарь да... болгъанды, жашауну излемине кёре. Ишде алгъа кишини ётдюрмегени да хакъды. Сюргонде Степнякда автоколоннада токарь болуп ишлегенинде, планын 150 процентге толтуруп тургъанына биргесине ишлеген Къудайланы Жагъафар шагъатлыкъ этгенди.

Ата журтха къайтханда да, Аслан колхозда токарь болуп, тракторлагъа, машиналагъа запчастъланы табылмагъанларын кеси этип тургъанды. Алгъаракълада, 104-жыллыгъында, Чегем тарында парадромда кёкге учуп, сейирсиндиргенди ол бизни.

Разиятны къарындашлары, эчлери да, къайда болсала да, атларын махтау бла айтдырып келедиле. Алтынчы Мусабийни танымагъан а не хазна табылсын Малкъарда.

Уллу къазанда къайнагъан эт чий болмайды дегенча, Разият да бу уллу юйюрню ичинде ёмюрледен къалгъан адет-тёрелерибизге кертичиликде ёсгенди.

Школну бошагъанлай, Разият Къабарты-Малкъар кырал университетде тарых-филология факультетни орус-малкъар бёломюне киргенди. Урунуу жолун республикалы радиода диктор болуп башлагъанды. Ол жылла кёплени эслериндедиле. Алгъа жангылыкъланы окъуп башлагъан Разият ызы бла радиода, телевиденияда да энчи проектлени элтгенди. Сёз ючюн, Разиятны «Айсураты» кёп тийишли тиширыу бла танышдыргъанды республиканы жамауатын.

Разият журналистле бла

2001 жылда Разиятны КъМР-ни Журналистлерини союзуну таматасыны экинчиси этгендиле. Айхай да, иш кѣп эди, бютюн да къагъыт иш, алай а журналист тынчлыкълы турамыды? Ол жыллада Разият битеу да республикада, андан тышында да журналистлени таныгъанды. Кѣп жылланы ичинде мен аны юсюнден иги болмаса, былайы учхара эди деп эшитмегенме. Не тюрлю башламчылыкъда да биринчи болгъан, не иште да тири къатышхан журналист къызны намысы-сыйы бийикдеди.

Таматасы Борис Мазихов бла Разият иги кесек жылны бир да жарашыулу ишлегенди. Ол дуниясын алышхандан сора уа, аны эсгере, аны хапарларын малкъар тилге кѣчюрюп, энчи китап чыгъаргъанды.

2017 жылда, Борис Бесланович ишин къойгъанда, аны орунуна Журналистле союзуну Правленини членлери, газетледе, журналлада ишлеген журналистле да Разиятны къол кѣтюрюп айыргъандыла. Ол уллу ышаныулукъ эди. Ол кюннгю жыйылыуда РФ-ни, КъМР-ни да сыйлы журналисти Мухамед Карданов, «Советская молодежь» газетни баш редактору, Разиятны юсюнден: «Быллай жарашыулу адамла аздыла. Ариу таулу къылыгъы бла, иш кѣллюлюгю бла Разият бизге кесин сюйдюргенди. Союзда ишни мурдорун биледи. Бу жууаплы жумушка андан тийишли адам тапхан къыйынды», – деген эди.

Разиятны кандидатурасын РФ-ни, КъМР-ни да маданиятыны сыйлы къуллукъчусу, «Заман» газетни баш редактору Агталаны Жамал да тийишли кѣргени эсимдеди. РФ-ни маданиятыны сыйлы къуллукъчусу, белгили журналист Тазал Машуков а энчи алгъышларгъа келгенледен бири эди. Тазал Иналович Разиятны ишине не заманда да бийик багъа

Додулань Аскер, Шауалань Разият, Герюглань Азнауур, Дюсен Касеинов

бергенди. Анга кесини сынауундан да кёп юлгю келтиргенди. Тамата журналистледен дерс ала, Разият керти да жетишимле этгенди: ол жыллада жазыуун кёйомганды.

Кертиси бла да, Разият ол ышаныулукъга кертичи болганды. Ол алайда ишлеген алты жылны ичинде бир журналист сансыз болмаганды. Бир журналистни тууган кюню, не ауушхан кюню эсгертилмей кьалмаганды. Кёпле Россей Журналистлени союзундан дайым махтау, алгъыш кьагъытла, башха журналист жетишимлени белгилеген саугъала, белгиле алгъанлай тургандыла.

Жаш адамланы Союзга кириулерине, журналист жолну сайлауларына Разият бютюн да уллу эс бурганды. Аны «Акулы пера» деген проектине кёре кьысха курсланы ётгендиле журналист болургъа суюгенле. Ол курслада журналист сынауларыны юсюнден жалан да республиканы журналистлери угъай, Москвадан келип, кьыралда, андан тышында да белгили журналистле сёлешгендиле. Ала бла тюбешиу жаш журналист-леге кьалай магъаналы болганын билген кьыйын тюйюлдо: устазына кёре – сохтасы дейдиле.

Разиятны бир кьыйматлы ишине уа «Летописцы Кабардино-Балкарии» деген китабын санаргъа боллукъду. Ол 2022 жылда Кьабарты-Малкьар Республика кьуаралгъанлы 100 жыл болганына аталганды. Анда республиканы журналистикасыны айныу жолу, анга кьыйын салгъанланы – бар газетледе, радиода, телевидениялада ишлеген журналистлени жашау эм чыгъармачылыкъ жолларыны юслеринден кьысха

Танзиля бла Разият

эсгертиу айтыула бардыла. Ол уллу ишни этген Разият журналистлени хар бирине ариу сёз тапханды.

Бу проекти ючюн Шауаланы Разият Россейни журналист биригиуюню «Журналисты за местное самоуправление» деген V Битеуроссей эришиуюнде алчы жерге чыкыгъанды.

2023 жылдан бери Разият ана тилде чыкыгъан «Минги-Тау» журналны жууаплы секретарыды.

Жазычулукъ жетишимлерин айтханда, Разиятны хапарлары, тюрлю-тюрлю адамланы юслеринден очерклери жашауда бола тургъан халланы, адет-тёрелени юслеринден да статьялары басмада чыгъа-чыгъа турадыла. Ол белгили жазычуланы чыгъармаларын да кёчюреди.

2014 жылда Шауаланы Разиятны «Минги-Тау» журналны китапханасында «Бир кюнде» деген назму китабы чыкыгъанды. Ары кирген назмулада автор жүрек сезимлени, кертиликни, тюзлюкню неден да бек багъалагъаны сезилип турады.

Ауазын эшитеме заманны:

– Хар нени болады ахыры...

Ол къатлап турады шош аны:

– Балангда хар не да жангырыр...

Жашауну эм адамланы араларында халланы юслеринден сагъыш этдирген дагъыда бир къауум тизгин:

*Жюрекден жүрекке элтген жол
Къачыргъанды кече жукъусун.
Бошалып а къалмаз, дейме, ол.
Жел сюреди жолла букъусун.*

Башха назмуда уа Разият ауушхан тенгин сагъына, замансыз ёлгенге ачыу этеди.

*Кетедиле бир кёпле,
Жумушларын бошамай...
Иги болурму кёкде,
Мында жерге ушамай?*

Разият ма бу тизгинлеге кёре, назмучулукъ иште кесине жол ызлагъанды. Бу назмуланы окъугъан Разият малкъар поэзияны онгларын къалай кенгертгенин, аны къалай сезимли, суратлау магъаналы да этгенин сезмей къаллыкъ туююлдо.

Разиятны насийхат халда жазылгъан назмулары жаш тёлнюю юйретиге себепдиле. Сёз ючюн, ол аланы биринде, былай жазады:

*Жюреги такъырланы
Хыйлалы – акъыллары.
Болалмам сизге нёгер...*

Ийнаныулукъ жокъда къыйынды бирле бла адамгъа бир кере берилген жашау жолда ёмюрлюкге баргъан.

Башха назмусунда уа автор дуниясын алышхан анасына, андан ары бетинде мудахлыкъ орналгъан, жашауун жангызлай ашыргъан атасына къайгъырыуларын айтады. Башха аналары бла айырылгъанланы да ачыулары сыйынады Разиятны ёлюмсюз тизгинлерине.

*Кёл этерге кюрешсем да кесиме,
Сабийлигим, мудах атам, юйюбюз... –
Бир кёп затла тюшедиле эсиме...
Анам кетип, анга этген кюйюбюз...*

Лирика жигит аны эрттенликде, кёзю жукъугъа кете тургъанда, анасы уятса суюди, аны бла шауданнга барып, булбул жырына тынгыларгъа, аны кёрюрге излейди. Юйде уа кюзгюге сорады: «Тутамыса анамы, – деп, – эсингде?»

Бу жүрек сезимли китап бла Разият жамауатха хунерлигин, фахмулулугъун да шарт этгенди. Ол китап бла чекленип къалмайды Шауаланы Разиятны жазмалары. Андан арысында Разият бир къауум заманны окъуучуланы аз-аздан хапарлары, очеркleri, повестьleri бла да шагъырей эте тургъанды. Сора 2018 жылда, аланы бирге жыйып, «Тюбешиу» деген аты бла хапарла, очеркле, повестьле китабын чыгаргъанды. Китап беш бёлмөден къуралады. Алда хапарла келедиле. Алада автор тюбешиуню къууанчлары, айырылыуну жарсыулары, ажашыуну

ажымлылыгы, къайгылары, жетишимлери бла бизни харкюнлюк жашауубузну суратлайды. Аны жигитлери шахардан элге кѣчген Лейля, аны кѣоншусу Аминат, ичгичи эри тынчлыкъ бермеген Асият, уруш, кѣчгюнчюлюк къыйынлыгъын да сынагъан, сабийлерин киши жеринде асырагъан Шахий амма, сюйгени акъ атда айланган къыз, умутлары толмагъан ата... – ала барысы да окъуучугъа жууукъ болуп, кеслерин тийреде-кѣоншуда танытадыла.

Эки повесть къурайдыла китапны мурдорун: «Кеч тюбешиу» бла «Хабибуллах». Алада автор тиширыу жандаурлукъ бла айтады жашауда прототиплери болгъан жигитлерини хапарларын.

«Игилени сыфатлары кетмез эсден» деген бѣлюмде автор ахшы адамланы юслеринден хапар айтады. Аны очерклерини жигитлери Разият иги таныгъан, ол хурмет этген, юлгюге тутхан адамладыла.

Разият аналитика статьялары бла да белгилиди журналистикада. Аны ол тюрлю оюмларыны къаууму китапны «Бюгюнню къайгыларыбызны юслеринден» деген бѣлюмюне киргендиле.

Китапны ахырында уа, аланы анга атагъан ыразылыкъ сѣзлерин учуз этип кѣоймай, автор бир къауум адамны кесини юсюнден оюмларын басмалагъанды. Ахкѣбекланы Аслан аны юсюнден жазгъан статьясына «Айырмалыгъа махтау сала, къыйналгъаннга жан аурута, ышаныу бере» деп атагъанды. Бу сѣзле аны оюмуну ачхычы болгъанлары тууралы. Андан ариу къалай айталлыкъса?

«Адамлыгъыны уллулугъуна къуру да ыспас этеме. Ол жалан да мени оюмум туююлдо. Аны таныгъан хар инсан анга ыразылыгъын таза кѣлю бла айтады. Баям, аллай адепли, игиликни жол нѣгер этген адамла болмасала, жашау мутхуз, татыусуз болур эди дейдиле. Аны алайлыгы ишексизди», – дейди республиканы сыйлы журналисти Темоланы Мухадин.

Ол алайды.

Къайда ишлесе да, Разият кѣп тюрлю асламлы къурау ишлеге къа-тышады, оюмлу сѣз айтады, жамауатха жарагъан не тюрлю жумушдан да артха турмайды. Аны адабият чыгъармалары да, кесича, игиликге кѣуллукъ этедиле.

Разият «Единая Россия» партияны Къабарты-Малкъар регионда советини сопредседателиди.

Юйюр байлыгъын айтханда, Разият насыплы таулу тиширыуду. Ол жашауун Шауаланы Муталипни жашы Рафилъ бла байлагъанды. Рафилъ алтын кѣоллу адамды – кюмюшчюдо. Ала эки жаш бла къыз ѳсдюргендиле.

Юйюр тамата Алий бла кичи къарындашы Амин кеси ишлери бла кюрешедиле. Къызлары Мариям Москвада ишлейди. Разиятны алты туудугъу барды.

Юбилейи бла алгъышлай, Шауаланы Разиятха узакъ, илхамлы эм саулукулду ѳмюр тилейме!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ШАУАЛАНЫ Разият

ИГИЛИКНИ ЫЗЫ

Бюгюн машинаны да салайым, элге анамы кёрюрге автобус бла барайым. Эллилерими кёрюрча да болмайма, кыйры барсам да, бу машинагъа миннгенлей. Мындан тюшмей кьалдым ахыры бла да. Кеси кесине ачыулана, Хабибуллах, машинасын да гаражына салып, шахар орам бла ёрге, ариу хауа бла солуй, тегерекге-башха да кьарай, автобусну кетер заманына автостанциягъа келди. Олсагъат автобус да келип тохтады. Аны келлигин сакълап тургъанла, бир бирге жол бермей, кьазауат, автобусха ашыкъдыла. Поездден, самолётдан кьаллыкъ сунарса, аланы кьазауатлыкъларын кёрсенг.

Хабибуллах да арлакъда, тютюнюн да кьабындырып, ашыкъмай, алагъа кьарай сюеледи.

– Билети болмагъан, тилейме, минмегиз, алаллыкъ туююлме. Мин-сегиз да, контролёр тюшюрлюкдю. Мени да башыма сёз салмагъыз. Мен айтхан болса, барыгъызны да элтирик эдим, алай билесиз да амалым болмагъанын, – деп, шофёр барысы да эшитирча айтды.

Ийых кюндю. Билет алгъанла алгъандыла, алалмагъанла кьалгъандыла. Бирлери бурулуп кетдиле, бирлери, ким биледи, амал иш болса депми сюеледиле. Аланы араларында жыл саны келген уллайгъан тиширыу шофёргъа мудах кьарады. Ол зат айтхынчы, шофёр жаш:

– Анабыз, оллаха, алаллыкъ туююлме. Манга да кьоймайдыла артыкъ адам олтуртсам, сёз тиерикди. Ансы Аллах алай кёрю эди, – деди.

– Оу кюнюм, кьалыр жерим да жокъду. Ма былай вокзалда бир муюйюшчюкде олтуруп чыгъарыкъма ансы, мында жашагъан жууугъум угъай, танышым окъуна жокъду, – деп, артмагъын да кётюрюп, мудах артха бир-эки атлам этди.

Аны туурасындан кёрюп эшитип тургъан Хабибуллах, кёп сагъыш эте турмай, ол тиширыуну кьолундан артмагъын алып, кесини да кьолтукъ тюбюнден тутуп:

– Анабыз, мени жериме олтур да бар. Мен бюгюн элге бармай кьалсам да, зат боллукъ туююлдю, – деп, ич хуржунундан билетин да чыгъарып, анга узатды. Артмагъын да автобусха миндирип: – Ма былайыды сени жеринг, – деп, аны да алайгъа олтуртуп, – ахшы жолгъа барыгъыз! – деп, автобусдан тышына чыкъды.

– Оу, ёлюп кьалайым, сени жолунгдан тыймайым. Сен да жолгъа чыгъып, ишингден чырмамайым, сен да жолоучуса, – деп, дыгалас этди уллайгъан тиширыу.

– Анабыз, жарсыма, манга бюгюн элге барыргъа буюрулмады, башха жумуш чыкъгъанды, кыйгъы этмегиз, – деп, ышарып, Хабибуллах алайдан кетди.

Тиширыу а тынгысызды:

– Ёлюп кялайым, кыйнадым биреуню жашын. Юйонде сакълай болурла, келеди деп, мен а кёрдюнгмю аны жолундан тыйгъанымы, – деп, бир да шошаймайды. – Тоба-тоба! – деди биягъы. – Бизден бу жаш адамлагъа хата болмаса, кёрдюнгмю мени ариу жолуна чыкыгъан жаш адамны артха къайтаргъанымы... Билетинги хакъын берейим деп да айталмадым мен ол жашха, бир кёр мени башсызлыгъымы, – деди биягъы. – Автобус тебирегинчи, эсиме келмеди билетини хакъын берирге...

Ол къатын эсине тюшгенин аузуна сала, автобусагъыла да, хар ол алай айтханы сайын, муну таба къарай, иги кесек жол къоратдыла.

Сора олтургъанладан бири:

– Энди бир тохта, ол сени кесини жерине олтуртуп ашыргъан жаш адепли-намыслы болгъаны юсюнде-бетинде да жазылып эди. Ол сенден билетни хакъын ала турмай эди, – деди, жанында олтуруп, эндиге дери сёз кьошмай келген, уллайгъан эсли къарт. – Сау болсун, къартха намыс-сый бере билген, анасына кёп жашасын! Бусагъатда, жарсыугъа, ол затла унутула барадыла. Бютюн да бусагъатда дунияда, анасына кёп жашасын! – деп, терезеден тышына къарай, кеси сагъышларына батды.

Мында къалып кялама деп, бир къоркъдум, бир къоркъдум. Малыма, тауукъларыма къараргъа да киши жокъ юйде. Сау жашасын, узакъ ёмюрлю болсун! Хау, иги ана ёсдюргени билинип тура эди сыфатындан, халындан да. Анасына сау айлансын, анасына кёп жашасын деп, алгъыш айтхандан бошамайды тишируу.

Артхаракъ олтуруп баргъан бир жашыракъ къатын, сёзге кьошула:

– Элге бармазгъа сылтау чыкыгъанына къууана кетген болур, быллай бир энди муну айтып не тураса? – деди.

– Угъай, аурунг, кесиме жер тапмай барама, биреуню жашыны жолун тыйдым деп, угъай, аурунг. Барыргъа скоймегенлени уа тартып да элтмезсе. Ол а, харип, иш этип келип, мени уа кёрдюнг этгеними. Жерин манга бермесе уа, сыйырыпмы аллыкъ эдим, кесини адамлыгъы ансы, туурамдан амалсызлыгъымы кёрюп, харип...

– Бизни заманыбызда ол затла борч эдиле, эсибизни да бёлмеучо эдик. Гитче уллугъа сый берген ол адет эди. Энди уа ол жерин берди деп, не къадар жол къыдырдыкъ, аны юсюнден айтып келебиз жол узуну, – деди сёзге кьошулгъан къатын.

– Да андан сора да бар эдиле автобуста жаш адамла. Кёпле, жерлери болмай, бурулуп да кетдиле, алай бирсиле эталмадыла ол намысны. Ма сен, сёз ючюн, къызынгы онг жанынга олтуртуп келесе. Нек кьобармадын аны, нек бермединг аны жерин бирлеге? – деди, арлакъ олтуруп тургъан ариу, ушагъыулу тишируу.

Сёзге къатышханына сокъурана:

– Да мен а къыз сабийни мындамы кьоарыкъ эдим? – деп, жухун суху бир жанына бурду.

Андан ары автобусагъыла, хар ким кеси сагъышларына бата, киши киши бла сёлешмей барадыла.

Хабибуллах да, ашыкьмай, бюгюн мени элге барыргъа Аллах буюрмады дей, шахарны кенг орамларындан бирине чыгып, ариу хауа бла солуй, иги кесек айланды.

Хабибуллах бир юйдегили болуп айырылганды. Ол биринчи юйдегисини юсюнден ахыры бла да сагъынмайды. Анасы окъуна билмейди аланы араларында не болгъанын, нек айырылгъанларын. Андан бери иги кесек заман озгъанды, алай ол юйдегили болургъа нек эсе да ашыкьмайды. Элде уа аны анасы турады, ол шахар жашауну суймейди. Юйюмде сюме, къарт болсам, элтирсе мени фатарынга, ары дери уа кесим тюрт-мюрт эте айлансам игиди. Шахарда уа ол, фатаргъа кирип, терезеден эшикке къарап тургъанны не этеме деп къояды.

Хабибуллахны юйдегили болургъун анасы бек сакълайды. Сен бир юйленсенг эди, жүрегим тынчайырыкъ эди деучюдю ол жашына. Хабибуллах да: "Мен бир къарт киши, энди кимге керекме мен", – деп безирер эди.

...Акъыртын орамлада айлана, Хабибуллах, ач болгъанын сезип, энди мен кесиме азыкь эте айланмай, бир жерге кирип ауузланайым деп, жолну бирси жанында кафе таба атланды. Эшикте да сууукь жел жауун къатыш жетди. Кафеге кирген жерде, мюйюшде мугурайып, амалсыз къарт киши олтурады. Хабибуллах аны кёрюп тохтады, пальтосуну ич хуржунундан ача чыгырып, анга узатды, къарт кёзлерин кётюрюп къараргъа уялып, бир талай кере башын булгъап, Хабибуллахха ыразылыгъын билдирди. Къартны огъурлу бети болгъанын эслерчады, алай амалсызлыкь жунчутуп, былайда олтургъанына кеси да уялды. Энди шахарда сууукь болгъаны себепли, анда-мында, Хабибуллахча, бир жолоучу болмаса, хазна киши жокьду. Иги ие итин эшикке къыстамаз дегенлей, эшикте болум алайды.

Жаш, кафеде терезе жанында орналгъан стол артына олтуруп, сагъышлы тышына къарайды. Мында ишлеген жаш Хабибуллахны аллына азыгъын да салды. Бир заманда терезени ары жанында ол тилеучю къарт, жеринден кючден ёрге къобуп, къыйналып барып, бийик юйлени бирини мюйюшюне къысылып, алай бла жауундан-желден да кесин къорууларгъа мадар излей, анда-мында сууукьдан юйлерине ашыкьгъанланы ызларындан къарап къалады.

Хабибуллах, ашагъанын да къоюп, къартны амалсызлыгъына къыйнала, къарай кетип, азыкь келтирген официант жашны къолун булгъап чакъырып:

– Барчы, ол къартны бери алып бир кел. Ол алайда бир бек апчып турады. Санга-манга да сууаплыгъы жетер, мен аны жылы азыкь бла сыйлайым, – деди.

Шапа жаш, Хабибуллахха жууукь келип:

– Мен да жан аурутуучума, харип, анга, бир иги адамды. Бир-бирде тамата мында болмаса, мен кесим да бериучюме анга азыкь. Алай бу кафени иеси, асыры аман адамдан, аны бери ийген угъай, биз зат чыгырып берсек да, унамайды, – деди.

Хабибуллах, кьобуп барып, кьартны кьолтукъ тюбюнден тутуп, ол унамаздан, жаш кьоймаздан, келтирип, стол артына олтуртду. Аслам азыкъ да келтиртди. Кьарт иймене, амалсыз болду.

– Атабыз, ашагъыз. Бу сууукъда аурумай кьалгъы эдигиз, сууукъ да болгъансыз, жибиген да этгенсиз. Узалчыгъыз, ашагъыз, исси чайдан уртлагъыз алгъа, – деди Хабибуллах, чайны, азыкъны да кьаршы сала.

– Жашым, мени ючюн адамладан уялырса, биргеме алайым да, тышында ашарма. Мени тишлерим да тозурап, кёзлерим да кёрмейдиле, юсюм-башым да деп, башын энишге ийди. Хабибуллах, аны билип, бютюн да жан аурутду, эриди мынга. Туруп барып, жанына олтурду да кьартны, сабийни ашатханлай, кьашыкъ бла кеси ашатды. Ол затлагъа юйренмеген кьартны кёзлеринден жиямукъла тёгюлдюле.

– Кимни – аллы, кимни – арты дейдиле. Бизге не дуния келлигин биз да билмейбиз, аны себепли Аллах сынатханны чыдамай, не амал. Жияма, аша. Кьарынынг тойса, сууукъ да болмазса, – деди Хабибуллах. – Къайда тураса, атабыз, нек келгенди бу жашау санга? Жокъмуду адамынг, жууугъунг-ахлунг?

– Жарсыугъа, мен сени сыфатынгы кёрюр амалым жокъду, сокъурма, жашым. Аллахдан игилик кёргюн, бек кыйналып тура эдим. Кетейим деп да, бир турдум, алай кьарыусуз болуп, аякъларым, борбайларым кьырккылып кьалгъанча, артха олтуруп кьалгъан эдим биягъында эшикде. Аллахдан игилик кёргюн, жылымдым, кьарыу да алдым, энди барайым. Айып этме, жашым, сорууларынга да не жууап берирге билмейме, – деп, жеринден ёрге кьопду.

– Бусагъат артмагъынга азыкъ сала турадыла, ач болсанг, ашарса, – деп, Хабибуллах официант таба кьарады. Ол артмакъ бла бир азыкъны узатды да, кьарт ыспас-бюсюреу эте кетди.

Хабибуллах да, терезеден тышына иги кесек кьарай кетип, сагъышлары бла ахчаны тёлеп чыгъа тебирегенлей, официант:

– Айтханымча, таматабыз ол кьартны бери киргенин кёргенлей, кёзлерине от чакъгъанча кьычыргъанды, ким ийгенди ол былхымсызны бери деп. Мен а ол аны бла олтургъан жаш, кеси алып келтирип, жанына олтуртуп, сабийге кьарагъанча ашата турады дегенимде, манга ийнанмай, сиз олтургъан стол кьатына жууукъ барып кьарагъанды да, кеси кесинден уялып кетгенди. Кьаллай тюрлю адамла бардыла жер башында. Сизни да, аны да бир Аллах жаратханды. Сиз быллай огъурлу адам болуп, бизни таматабыз а аллай кьутсуз, огъурсуз некди? – деди. Хабибуллах, жаш бла саламлашып: "Биз ашыкъгъанлыкъа, уллу Аллах ашыкъмайды, тамбла ким кьалай боллугъун киши билмейди", – деп, кафеден тышына чыкды. Тёгерегине да кьарай, ярабий, ол сагъатха не болду бу кьарт дегенча, ары-бери кьарады, кёрюнемди кьарт. Сора Хабибуллах, пальтосуну жагъасын да ёрге кьайыра, юйюне кетди.

Бу кече Хабибуллахны кёзюне жукъу кирмеди. Кьартха асыры кьайгъылыдан, бир жууукъ адамынача, сагъышы жалан да аны ючюндю. Къайда кьалады, нек келгенди анга бу кюн, жууугъу уа болмазмы? Со-

рууларыма нек эсе да жууап берирге соймеди. Кёпдюле Хабибуллахны соруулары... Танг аласын алай атдырды. Сора ишге барыр заманындан алгъаракъ чыгып, машинасы бла тюнене къартны кёрген жерге барды. Машинасындан чыгып, тегерекке къарады. Ол энди былайгъа жол ачды, юч кюн эрттен, тюш, ингир келе да къарай, къарт а жокъду. Ол официант жашдан сорады да, ол да: «Ол кюнден бери нек эсе да кёрюнмейди, мен да къарай-къарай туруучума, – деди. – Аурупму къалгъан болур, жарлы? Къарар адамы да болмай, къыйналыпмы турады?» Хабибуллах бютюн бек къайгылыды. Тёртюнчю кюн биягъы Хабибуллах, ярабий, кимден сорайым, къартны таныгъан ким болур дей, келе турса, узакъдан къарап, къартны жерчигинде чёгюп тургъанын эследи. Бир къаршы жууугъунача, Хабибуллах, бир къууаныу этип, машинадан да секирип тюшюп, уллу-уллу атлап, анга жуукъ жанлады.

– Къайдаса? Мен, сени излеп, ненча кюн келеме былайгъа, ауруп ишми къалгъанса деп, бир бек тынгысыз болдум. Нек кёрюнмейсе? – деп, Хабибуллах, эрттеден таныгъан адамынача, соруула берди.

Къарт да Хабибуллахны ауазын эшитгени бла жарыгъан окъуна этди.

– Кел, бир чай-пай да ичейик. Санга тюбегениме къалай къууандым мен, башыма иги затла келмей, ярабий, не болуп къалды мынга деп, бек тынгысыз болуп турдум. Иги эди бусагъатда былайы бла баргъаным ансы, тюбемей къала эдик аздан. Къоп деп, къартны къолтукъ тюбинден тута, ёрге къобарып, кафеге кирип, муну аллында олтургъан стол артына олтурдула. Туураларындан къарагъан была экиси да бир бирлерин иги таныгъан сунарса, ушакъ бардыргъанларына кёре.

Къарт жюрегинде быллай шошлукъ къачан болгъанын да унутханды. Ол Хабибуллах бла аллай ариу ушакъ бардырады. Ышаргъанда эте, ышарса уа, аллай ушагъыулу адам болады. Адамны жюреги къууанса, адамны нюрю кёрюнюп къалады. Къартда да алайды, жашына тюбеген сунарса, бирде ол, къолун узатып, Хабибуллахны къолун кесини жюрегине къысып, жилямукълары да бетин жуадыла, бирде уа жингириги бла жилямукъларын сюрте, Хабибуллахха хапар айтады.

Хабибуллах, аны туурасындан къарай кетип:

– Атам, бусагъат экибиз да мени фатарыма барабыз. Жууунган да этесе, юсюнгю-башынгы да алышайыкъ, сакъал да жюлюйюк. Сора... сора... кёзлеринге да бакъдырабыз. Тур, даулашмай кетдик...

– Хабибуллах, угъай, юйюнгде адамларынг унамазла, жийиргенирле менден...

Къартны андан ары сёлешдирмей:

– Атам, мен кесим жашайма. Мени фатарымда сен уялырча, буюгъурча, киши жокъду. Къоп, жюр деп, къолтугъундан тутуп келип, омакъ машинасыны аллына олтуртду. Аны не этгенин ангылаялмай, тегерекде олтургъанла, ишчиле да, сейир-тамаша этип, ызларындан къарап къалдыла.

Жолда бара, Хабибуллах, уллу тюкенни къатында тохтап:

– Сен былай олтур, мен а сени юсюнге-башыңга да абери алайым, – деп, кьартны сёлешгенин иш да эшитирге унамай, тюкеннге кирип кетди. Бир заманда ол кьолунда бир угъай, юч-тёрт сумкалары бла чыкъды.

Юйге киргенлей, юсюнде болгъанны бир затыңгы кьоймай теш да, жууунуп чыкъ, ма была сени ич кийимлеринг, чарыкъларыңг деп, аны ваннагъа кийирди. Эски быстырларын элтип, эшикте ящикге атып кьайтды. Сора, ваннагъа кирип, Хабибуллах кьартны, сабийни жууундургъанча, иги сапын бла, ариу ийисли шампунь бла жууундурду, сакъалын да жолюдо.

Кьарт сабий кибик жияды:

– Хабибуллах, мен кесими жангыдан адамгъа санадым...

– Адам болмай, сен кимсе? Сени бетингде нюрюнг барды, сен бек иги адамса. Нек эсе да, апчып, амалсыз болуп тургъан кезиуонгдо. Аллах айтса, бусагъат кёзлеринге да кьаратабыз, тишле да салдырабыз, сора кёресе сен кьаллай жашаугъа батарыгъынгы. Жашау кёл аласа, Аллах айтса, сен бир да кьайгъы этме.

Экиси да, олтуруп, хапаргъа киришди. Кьарт бирде жияй, бирде кьарамын бир жерде тохтатып, сагъышлы болады, сора Хабибуллахны жанына жууукъ олтуртуп, хапарын башлайды.

– Жаш заманымда мен кёп жылланы тышында жашагъанма – Северде. Мен анда ишлеген эте эдим. Анда мен биргеме ишлеген бир тиширыу бла юйдегили болама. Жаш, ызы бла кьыз да туадыла. Жууукъларым бек ачыу этген эдиле. Ала манга кьуру да кел да, юйдегили болуп кет деучю эдиле, алай Аллахны кьадарындан бир жары боллугъунг жокьду. Аланы умутларын толтуралмадым. Ахчаны бек эркин жүрютген заманым. Анама бла атама мында жарагъан юй да ишлейме. Ким биледи, кьартлыгъымда бери кьайтсам деген умутум да – башымда, акъылымда. Ала да, мени ачыуумдан, замансыз ёлюп кетди. Заманында мен да кьайталмадым. Жаш-кьыз да юйленди, алагъа да бирер юй журт этдим. Айтханымча, онгум бек иги эди.

Жангыз эгечими жашы кьатын алып, аны бла Северге келип, бизде жашап-ишлеп турадыла. Бир ауукъ замандан сабийлени аналары была мында нек турадыла, бизде нек жашайдыла дегенлей, кьанымы ичип башлайды. Не кече жокъ, не кюн жокъ. Андан сора хапарыбыз жокьду. Кетсинле, чыкъсынла, башха жашасынла дегенлей.

Бир ингирде ишден келсем, эгечимден туугъан бла кьатыны эшикде сууукъда бузлай тура эдиле. «Не этесиз, не болгъанды?» – дейме. «Кьатыныңг кыстап ийгенди да, барыр жерибиз болмай, сени сакълап турабыз», – дейди. Ток ургъанлай болама, энди уа бу уа асыры оза кёреме деп, быланы да алып, минебиз ёрге. Кьатын эшикни ачаргъа унамайды, аягъым бла-аягъым бла уруп, тюртюп, эшикни сындырып киребиз. Кьатынны да ёлом ючюн этеме. Алайда, кьызыл жагъалыла келип, мени тутуп кетди. Тыш жерде бизними ангыларыкьдыла. Мен терс болдум, тутдула да, бир ауукъ заманны анда турдум. Андан чыкъгъандан сора, кьайтып юйюме келеме деп келсем, эшикни ачхычын да

алышып. Эшикни къагъама, жашым ачады. "Неди бу?" – деп, ауузуму ачханлай, жаш: «Мен къатыным бла, анам бла мында жашарыкъма. Сен а кесинге Кавказгъа бар, анда ананга-атанга юй ишлегенсе, анда жаша. Энди сен мында бизге керек туюлсе, анабыз сени кёрлюгю келмейди. Биз да аны жанлыбыз», – деп, эшикден ары да кийирмеди. Билген амалым бла кюрешдим, анасы да чыкъды да, къызыл жагъалыланым чакъырайыкъ энтта да деп, къычырыкъ-хахайгъа алдырдыла. Сора мен да, не этерге билмей, бурулдум да кетдим, не этерик эдим.

Ишимден да къыстатдыла. Къайда болса, анда къала, бир талай жыл турдум. Сууукъда-жауунда да – эшикде. Сокъур да андан болдум, сау жерим да жокъду, ингирден эрттенликге сау чыгъарма деп ийнан-майма. Алай бла, артха, бери къайтыргъа да ийменип, кёп инжилдим, ахырында этер амалым болмай, къайтып келдим бери. Бери келгенimde, атама кесим ишлеген юйге келдим. Анда уа эгечимден туугъан, башда айтхан жаш, къатыны бла жашай эдиле. Къайтханыма алай терс къарай башладыла, онг кёзлери бла кёрмей турдула. Кеслери ары-бери кетерик болсала, мени эшикге къыстап, юйге уллу къара кирит тагъып кетип тургъан эдиле. Ахырында уа, сагъышха батып, къарт не айтыргъа билмей, эгечим сен мени жашыма керек туюлсе, сени кесинги жашынг къыстап ийгенди, сора мени жашыма уа сен неге керексе дегенинде, тилим тутулуп, не айтыргъа билмей къалгъан эдим. Кесими къыйыныма ишленнген ата-ана юйюмден да алай къыстагъандыла. Къаллай дунягъа келгенбиз. Къыяма айланнган дуняя ма буду, – деди къарт, биягъы жиямукъларын тыялмай.

Хабибуллах, сейир-тамашагъа къалып, тынгылады муну хапарына. Анга не къошаргъа, не айтыргъа билмей, терен ахтынды. Сора:

– Къой, къой, энди бу эсгериулеге батханынгы, мен къатынгда болмасам да, бу айтханларынгы кёлден айтып турлукъ эдинг, жашауунг адам сукъланырча болмагъанды. Энди сен озгъан заманны унутургъа кюреш, сен аны унутур ючюн, къолумдан келгенни аярыкъ туюлме мен. Аллай бир къыйынлыкъ бир адамгъа къаллай ауурлукъду жашауда. Мени да жүрегими аурутдунг. Тур, кел жукъларгъа. Тамбла, Аллах айтса, кёзлеринги кёргюзтюрге барлыкъбыз, – деп, къартны жатар жерине ашырып, жатдырып, юсюн да жабып чыкъды. Хабибуллах сейир-деди: къаллай жашауда жашайбыз?! Бу къартны юсюнде окъуна бир кёр жашауну къыйынлыгъын, ол ачудан ёлмей да асыры турады, жарлы адам...

Анча заманны ичинде жылы тёшек кёрмеген къарт олсагъат жукъугъа батылды, тюшлери да, баям, аны игиликге жораларча боллукъ болурла.

Хабибуллах тёшегине да кирмеди, кечени узуну сагъышла бийлеп, тангын алай бла атдырды...

– Къалай кёредиле кёзлеригиз? Къоркъмагъыз, ачыгъыз кёзлеригизни. Хабибуллах мени бек иги тенгимди, Аллахы болгъан адамды. Сизни кёзлеригизге эсеп этсем, кесим да сизден кем къууанырыкъ туюлме.

Хабибуллахны ыразы этерге бек сюерикме, – деди къартны кёзлерин жаргъан доктор.

Къарт, къоркъа-къоркъа, кёзлерин ачды. Кеси кесине ийнанмайды ол. Энди дуния жарыгъын кёрюме деп, бир да ышанмай эди. Болса да Аллахны кючу уллуду. Жолумда, жашауумда юйдегим-юйюрюм, жашым-къызым мени жау этип атып, быллай бир къыйын, сыннган заманымда мени Хабибуллахха тюбетген Уллу Аллахха къор болайым! Не игилик этген болур эдим мен Уллу Аллахха? Астофюрюллах, къорунг-къурманынг болайым деп, жүз кере айтхан болур. Ол кезиуде акъыртын эшик ачылды. Биреу кирди да, ышара, саусузну аллына келип сюелди. Къарт, сормай, ол адамны Хабибуллах болгъанын сезди.

Хабибуллах да, жууугъуракъ къатына келип:

– Атам, кёремисе мени? – деди.

– Жашым, кёреме. Мен сени сыфатынгы кёлумден ишлегенча тюз алайса. Кел, былай бир жууукъ. Айып этмегиз, жашла, мени хомух-лугъума, жашым этмегенни этдинг сен манга, – деп, харс этип жиляды.

– Угъай, сени кёзлеринге бусагъатда ахыры бла да жарарыкъ тую-юлду жиляргъа. Дуния жарыгъын кёрдюм, жашауумда Хабибуллахха тюбедим деп къууан. Кёзлеринги жаргъаныбыз суугъа юзмез къуйгъан-лай болуп къаллыкъды, – деп, доктор къартны къолун къаты къысды...

– Тюз айтасыз, жашла, тюз айтасыз. Сокъур адамдан жарлы болмаз. Мен дуния жарыкълыгъын кёрюме деп, умутум жокъ эди. Бюгюн мен жангыдан туугъанча болдум. Хабибуллах, менден къайтмаса да, Аллах-дан къайтсын! Сен манга этген ахшылыкъны деп, биягъы кёз жашларын сюртдю.

– Болду, биз барайыкъ, жап кёзлеринги. Ма бу ариу къызчыкъ санга укол этсин да, сора сен бир кесек солу, жукъла, – деп, палатагъа кирген къызчыкъгъа бир зат айтып, доктор бла Хабибуллах андан чыкъдыла.

Бир талай кюнден Хабибуллах, элге барып, анасын шахаргъа алып келди. Ол да унамай, Хабибуллах да къоймай, анам манга сени болуш-лугъунг керекди деп. Жолда келе, Хабибуллах хапарын башлады:

– Анам, манга бир тынгыла. Мен бир огъурлу адамгъа тюбегенме, ол атам кибик улайгъан адамды, анга багъаргъа-къараргъа да керекди.

– Оу кюнюм, жашым, ол айтханынг, кимди ол? – деп, бир бири ызындан соруула да бере, ышанлап, бу безирегенин бла керти айтханын ангыламай, сейир-тамашагъа къалгъанды.

– Бир кюн, жол жанында олтуруп, факъыра тилей тургъанын кёрюп, жан аурутханма. Мен анга уллу кёллююк эталмадым. Сен манга ачыуланма, кесинг кёрюрсе аны бетинде огъурлулугъун. Мен аны больницагъа салгъанма, кёзлери ахыры бла да кёрмей къалгъандыла да. Таныш докторум барды, ол аны кёзлерин жаргъанды да, энди ол дуния жарыгъын кёрюп, алай къууанч тыпырлыды.

– Ким болгъанын да билмей, ах кюнюм, сейир адамса сен, ким-не болгъанын билмей...

– Аны барыр жери жокъду, къарар адамы жокъду, сен мени алай юйретгенсе, адамгъа жан аурута билирге керексе деп. Аны заманында къарыуу да, онгу да болгъанды. Айтыууна кёре, муну юйюнден кыыстагъандыла. Бу къайда эсе да алтын чыгъаргъан жерде ишлеп, ахчасы да, онгу да болгъанды. Муну хайырын кёргенден сора, къатыны да, сабийлери да зат бермей кыыстагъандыла. Узун сёзню кыыхасы, анам, биз муну аягъы юсюне салайыкъ да, сора артда бир Аллах айтхан болур. Бери келгенден сора да, мында кеси ишлеген юйден да эгечи бла эгечинден туугъан жаш кыыстагъандыла. Анга адамны жаны къалай аурумасын? Мени атам сау болса эди, андан уллу байлыгъым болмаз эди. Ёмюрюм аталары саулагъа сукълана кетдим. Анда да аны орунуна мени атам болса деп, къоркъуу кирген эди жүрегиме. Алайды да, анам, бусагъат аягъы юсюне турсун да, оноун этер, харип. Биз анга болушайыкъ бир кесек, сууапды, анам. Ол бир бек амалсызды...

Хабибуллахны анасы, сагъышха бата кетип, терен ахтынып:

– Да не айтайым, жашым. Биринчи, Аллах кёргенден, ачыуландым, билмеген адамны юйюнге алып келгенсе деп. Энди, охо, сууаплыгъы кесинге, атанга да жетсин! Амалсызгъа болушхан ол игиди. Уллу Аллах жолунга, жашауунга жарасын! Иги этгенсе, жашым... Аллахны буйругъу, харип, сени атангча огъурлу адам жер башында да болмаз эди, сен да анга ушайса, жашауунг ушамасын, ол жашаялмагъанны сен жаша. Ол сау болса... Да не этейик, жашаса, бизден эсе, кесине иги эди.

Экиси да жолда андан ары сагъышлагъа батдыла, иги кесек келгенден сора, Хабибуллах, шошлулукъну буза:

– Анам, ол киши къабартылыды, аты Анатолийди. Тамбла аны больницадан юйге келтиреме, ара орамгъа айланган отоуда сен анга жер эт, ол анда турсун. Ол отодан шахар да иги кёрюнеди. Ол хар нени да кёрюрге термиле жашагъанды кёп жылланы, терезеден тышына къарап, къууана турлукъду. Аны къууаннганына биз да къууанырыкъбыз. Экинчи ыйыкъда уа тиш доктор бла оноулашханма, тишлерине да багъаргъа керекди, бир сау тиши жокъду жарлыны. Ашны-сууну татыуун да ангыламайды.

Хабибуллахны анасы келе келгенлей, фатарда тизгинни жыйды, ашсуу да этди. Ол аны эте тургъунчу, Хабибуллах алайда диванда къалкып къалды. Анасы да, аны уятыргъа кёзю кыймай, аны аякъ жанында жукълай да аяза, тангны алай атдырдыла.

Эрттенбла, кёзлерин ача келип, анасын кёргенлей, Хабибуллах сабий кибик къууанды. Аны элде жашагъан сабий заманлары эсине тюшдүле.

– Хабибуллах, азыкъ ашайыкъ. Сени сакълап турама, уятыргъа да кёзюм кыймай.

– Хау, анам. Кел, ауузланайыкъ да, мен ишге да бир кёрюнейим, сора, барып, Анатолийни да алып келейим. Сен а, айтханыбызча, аны отоуун хазыр эт...

Туугъан адамлары да быладан кьаты кьараялмаз эдиле, Хабибуллах бла анасы Толикге болгъанча.

– Анатолий, сен иги ашаргъа, иги кьарыу алыргъа керексе. Ашамасанг, сени кьарыуунг кьайдан боллукъду?

– Мен сизден бир бек уялама, сизни кьыйнагъаныма. Жууугъум-ахлум арт бургъанда, сиз тыш адамла болуп, манга этген игилигигиз... Къаллай адамлыгъыгыз болгъан жанласыз сиз... Жууугъум-ахлум мени бырнак этгенлеринде, Аллах мени сюеди, сизни манга тюбетген Аллахха кьор болайым. Энди былай бир тынгылагъыз:

– Мен жашаудан тюнгюлюп къалгъан эдим, энди уа жашарыгъым-ашарыгъым да келеди. Сизге хайырлы боллугъум да келеди. Кёп игилигигизни кёрдюм, Аллахдан игилик кёрюгюз. Дуния жарыгъын да кёр-гюзтдюнг, тишлерими салдырып, ашны татыуун да ангылатдырдынг. Жарлылыгъымы унутдурдунг. Башханы кьой, кеси кесиме ийналмай окъуна турама, тюшюмдемиди-кюнюмдемиди бу деп.

– Да алай кьууана эсенг, Толик, жиялгъан а нек этесе? Жиялргъа бир сакъса.

– Мени жүрегим асыры такъырдан, кьууанып жияйма. Мени санга жолукъдургъан Аллах, кьурманынг болайым Санга.

Кюнлени бир кюнюнде, Анатолий бла Хабибуллахны анасы олтуруп, телевизоргъа кьарай тургъанлай, Хабибуллах да келип, алагъа кьошулду.

– Хабибуллах, энди былай кьаршы олтур да, манга бир тынгыла, – деди Толик.

– Экибиз да бусагъат мен кесим ишлеп кьысталгъан юйге барабыз. Санга мен бек базаынама, мени кесими ары ийген да этерик туююлдюле, кесим барыргъа базыннган да этерик туююлме. Бир талай кере баргъанымда, кьыстап ийгендиле, итлерин иш да кьогъузтуп, аны себепли мен жашауумда хар кимден кьоркъа жашагъан бир жанма. Сени бла уа бусагъатдан барабыз. Мени анда киши тапмазча букъдуруп кьойгъан затларым бардыла. Аланы алып келейик, – деп, Толик, олтуруп тургъан жеринден жигер кьобуп, Хабибуллахны таукеллендирди. Тышына чыгып, машинаны кьатына баргъанлай:

– Хабибуллах, гаражда мен салта бла жугар да кёрген эдим, аланы да биргенге бир ал, – деди. Хабибуллах соруулу Толик таба кьарады. Толик бюгюн бек жарыкъды. Кеси да, жашнап, омакъ да болуп, хазна таныргъа окъуна кьыйынды. Ол адамды деп да айтмазса анга.

– Мени айтханымы эт, экибизни бюгюн улуу жумушубуз барды, сенсиз эталмазлыкъ жумушубуз.

Ол айтханнга сёз кьошмай, Хабибуллах салтаны бла жугарны машинаны багажнигине салды.

Жолда бара, Анатолий:

– Мен ишлеген юйге барабыз. Келир кьадарымы билген этгенча, мен юйню ишлеп башлагъанымда, аны подвалында букъдургъан затларым къалгъандыла, аланы алабыз.

Уллу ариу юйню къатында тохтадыла.

– Бар алгъа, мен – ызынгдан. Мени танысала, эшикни ачмай къоярла.

– Сени ала танырыкъ туйюлдюле. Сен бусагъатда жаш жашча сыфатынг да, жюришюн да, – деп, Хабибуллах да алай айтып бошаргъа, уллу къабакъ эшик кеси аллына ачылды.

Уллу кенг омакъ арбаздан багъалы машина бла биреу чыгъа башлады. Быланы кёре, алгъа алларына атлады. Анасыны къарындашын танымады, къыйынын сыйырып, кесин итни къыстагъанлай къыстагъанын ол унутхан окъуна этгенди. Аны къой, Толикни сауду деп да сунмайдыла ала. Биринчи Хабибуллах, аны ызындан Толик арбазгъа эркин кирдиле.

– Къонакъла сакъламаймыса? Биз чакъырылмай келген къонакълабыз, келгенибизге да артыкъ ыразы болмазса, алай биз а келгенбиз, – деди Хабибуллах. Кимле болгъанларын ангылаялмай, сейир эте къарады юйню иеси. Ол экисине кезиу къарап ангылаялмайды кимле болгъанларын.

– Да таныргъа суймесе, адам танымай къояды. Ёт, Хабибуллах, бар алгъа, бу биз сёзюбюзню къоратыр адам туйюлдю. Сыфаты адам болгъанлыкъгъа, ол адам да туйюлдю, – деди Толик. – Ма буду мени юйюм, хар ташын кесим ишлетгенме. Бу ит бир чюй урмагъанды мында, болса да кёресе да муну мында ие болуп тургъанын. Итле бла талатыргъа аз къалып, ненча кере къыстап тургъандыла была мени... Къалыр жерим болмай, былай бери келе келсем, манга аллай артыкълыкъ сынатып тургъандыла.

– Сиз кимсиз? Мен сизни танымайма, чыгъып кетигиз бусагъат арбазымдан, бусагъат милицияны чакъыргъынчы деп, хуржунундан телефонун чыгъарыргъа ашыкъды юйню иеси.

– Ашыкъма, жашы, милиция къатынгдады, – деп, Хабибуллах, ич хуржунундан къагъыт чыгъарып, аны жухуна къаплады. Жаш, не этеригин билмей, ауара болду.

Хабибуллах, ышара, къагъытын да хуржунуна сала, Толик таба къарап:

– Не айтаса, не этебиз? – деди.

Толикни къууаннганыны чеги жокъ эди, бюгюн ол эки къарыш ёсген болур эди.

– Машинадан ол затланы ал да, ызымдан кел, – деп, Толик кенг, омакъ арбазда тегерегине къарай, – мен этгенден тышында, бир зат этилмегенди. Да этип да, не этерик эдиле, хар заты тынгылы этилип эди, – дей, тири юйге кирди.

Адам сёлешген таууш эшитип, баш юйден омакъ, жерге дери жетген атлес халаты бла тюше келген тишируу, быланы кёрюп, ауара болуп, атлауучлагъа аууп къалды. Аны алайда кёрген Хабибуллах да, биринчи къатынына ишекли болуп, жанлап къарады. Хабибуллахны сейирсингенини чеги жокъ эди, ол, керти да, аны къойгъан къатыны эди.

Хабибуллах къатынын бир башха эр киши бла тутхан эди. Андан сора, ол аны бла жашамагъанлай, юйюне ашырып къойгъан эди. Къатыны къаргъанып, ант этип кюрешгенде, Хабибуллах, сёзню кысха салып, андан ары къатынын кесини жашауундан гунч этип къойгъан эди. Андан бери ненча жыл, Хабибуллахха ол тиширыу аты айтылмазлыкъ болгъанды, ол аны эсгерген да этмейди. Хабибуллахны кюлунда салтаны бла ломну кёрюп, бу муну ёлтюрюрге келген суннган болур эди, кычырыкъ-хахай этди. Хабибуллах, тёзалмай, кюлген окъуна этди.

– Хабибуллах, кел бери, мен мында хар тешикни иги таныйма, – деп, энишге баргъан атлауучла бла тюшдюле. Быланы не этгенлерин билмей, ауара болуп, бу эки иймансыз да аланы ызларындан къарап къалдыла.

Анатолий, подвалда юйню мюйюшюн Хабибуллахха кёргозтюп, аягъы бла ызлап:

– Ма былайны салта бла ур да, плиткасын ууат, – деди. Хабибуллах, не этгенин ангылаялмай, Толик айтханны этеди. Бир-эки ургъаны бла алайда плитканы пара-чара этди. – Энди ломну ал кюлунга, къарма алайны.

Алайлай Хабибуллах бир къаты затха тирелди, къармай кетип, андан уллу болмагъан бир темир ящикни чыгъарды.

– Неди бу этгенибиз, бир зат айт?

– Юйде айтырма, жашым, – деп, Толик, къууанч тыпырлы болуп, Хабибуллахха къарады. Экиси да юйню тюбюнден келген атлауучла бла ёрге мингенде, бу эки харам а, бир затларын да билмей, эсирген адамлача, кёзлерин жандырып, къарап тура эдиле.

Толикни жюреги чыдаялмай:

– Ананг а къайдады? – деп сорду. Бу эки иймансыз тиллерин жутхан сунар эдинг, аланы армаулуқъларын кёрсенг. Толик экинчи да сорду, ауазын да уллу этип. Ол заманда къатыны, эрине бурулуп:

– Ма бу анасын къартла туруучу жерге элтип атханды... Мен этме алай деп да кюрешген эдим, – деп, къалтырауукъ алып, къатын кесин ариуларгъа кюрешгенлиги эди огъесе, не этселе да, мынга этсинле, мени саулай къойсунла ансы дегенлиги эди, ким биледи.

– Тюрленмегенсе, жилинлай тураса. Мен сени заманында ким болгъанынгы билалмагъаныма ачыу этеме. Аллах мени сюеди, заманында кёзлерими ачхан эди, – деп, Толикге бурулуп:

– Толик, бу жилин мени анамы келини болуучу эди. Кечеле бла юйге келмей, узакъ шахарлагъа базаргъа барама, ахча этерге сюеме деп, кеси уа... – Хабибуллах сёзюн айтып бошагъынчы, Толик алайда тургъан шинтикге олтуруп, харх этип кюлюп башлады: – Тохта, муну ууу санга дамы жетгенди? Да сора биз... Тохта, Хабибуллах, айтдыртмай къоймай-са, къартны ауузун ачдырдынг... Ма была экиси да, Северге келип, бизде жашагъан заманларында, ма бу бети болмагъан бетсиз, арада юйде кесим къалгъан болсам, юсюме битгенлей, сен менден кёп да жашса, айып этме алай айтханыма, кесин алай жюрютюучю эди. Мен уялыучу эдим аны орунуна. Сен да, мен да айырылайык да, бирге жашайык деучю

эди. Туюген этмеген эдим ансы, мен анга айтмагъаным къалмагъан эди. Аны ючюн бети жибимей эди. Юйдегим бла да муну амалтын айырылгъан эдим мен. Анга да сокъуранмайма. Сен айтханлай, Хабибуллах, экибизни да Аллах сюеди, къор болайыкъ Аллахха. Мынча жылны муну бедешин, уялып, ауузумдан чыгъарып, кишиге эшитдирмегенме. Бусагъатда уа... Сейир-тамаша, жашау дегенинг кёремисе къаллайды? Биз ашыкъанлыкъа, Уллу Аллах ашыкъмайды. Бусагъатда хар зат ачыкъ болду, – деди Толик, – бир такъыйкъагъа не къадар зат эшитдик. Кел, бу гяуур иймансызладан кетейик. Ал ящикни да, – деп, андан чыгып кетдиле. Толик арбазда сагъышлы сюеле кетип: – Да мени юйюмден сен былагъа керек туююлсе деп къыстагъан эди. Да сора мен ол иймансыз анасын къартла тургъан юйге атханды деп, нек къызама? Ол жауунда-къарда турмайды, мен а ... Энди къойдукъ. – Ала да машинагъа жанларгъа, быланы ызларындан биреу сёлешди. Артха къарагъанларында, бир эр киши келе тургъанын эследиле. Къаршы келгенде, Толик аны таныды. Ол Аслан эди. Толик Северден ахча ийип, Аслан а прораб болуп ишлей эди, аны юйюм ишлеген эди. Толик, аны кёргенине сейир этип:

– Сен а къайдан чыкыгъанса бери? – деп сорду.

– Толик, маржа, мен сени ауазынгдан ишекли болуп кёп турдум, сора атлагъанынгдан ишексиз болдум сен болгъанынга. Сени юйюмдю ишлеген заманыбызда бу жерлени жаратып, мен да юй тюп алып къойгъан эдим былайда. Толикча къоншуну къатында да жашаргъа суююп. Сен а, къайда эсенг да, жокъса. Бусагъатда сени таныгъан да этмеген эдим, ауазынга ишекли болуп сёлешдим ызынгдан деп, биягъы къайтарды. Не айланаса, Толик? Къайдаса? Бу эгечингден туугъандан бир-эки соргъанда этгенме, алай толу жууап алмагъанма. Бир къутсуз адамладыла, санга да бир затлары ушаса эди уа бу жууукъларынгы. Эшикте нек турабыз, келчигиз юйге, юйде хапар айтайыкъ, олтурайыкъ да.

– Бир башха кюн келирбиз, бююн....

– Не хапарды ол, кёп олтурмазсыз. Бир кесек хапар айтмай, мен сизни бошламайма, – деп, къоймай, Толикни къолтукъ тюбюне кире, – чакъыр жашынгы да, юйге кирмей кетмейсиз, – деп, къаты болду Аслан.

– Хо, кел, Хабибуллах, Аслан алай къаты болуп, кирейик, ашыгъырбыз, мычымазбыз, – деди.

Хабибуллах да, темир ящикни машинагъа салып, ызларындан атланды.

– Аслан, бу мени жашым Хабибуллахды. Энди бу юй муну юйюдю, суюсе – сатсын, суюсе – жашасын. Биз да бу айтханны этерикбиз.

– Ой, андан иги иш этмез эдигиз. Сиз келип мында жашасагъыз, – дей, Аслан быланы юйге хош этди. Юйдегиси да бир алаамат адам, тегерегибизге чабып, аш-суу салып, бек иги болду. Бир кесек олтургъандан сора, Толик, жеринден къоба:

– Аслан, сау болугъуз, къалгъанын къууанчха ашагъыз. Тюбей турабыз энди терк-терк, бусагъатда уа барайыкъ. Хабибуллахны анасы да сакълап тура болур, – деди.

Жолда бара, Толик бла Хабибуллах терен саггышха батып барадыла, сора Хабибуллах:

– Толик, манга жашымдымы дединг? – деп, ышанлап, Толикге къарады.

– Хабибуллах, сен манга жер башында бек багъалы адамымса. Сен болмасанг, не кюн келлик болур эди манга, билген Аллахды. Бюгюнден арысында сен мени жашымса, сен ыразы эсенг? – деди.

– Да алай эсе, мен да жашауумда ата кюсер ючюн къоймагъанма. Ыразыма сен мени атам болуругъунга.

Алай эте, юйге жетдиле.

– Толик, не болгъанын да билмей мында, бу ящикни кётюрюп айланама. Не барды мында, бир айт?

– Бусагъат юйде ачайыкъ да, не болгъанын кёрюрюбюз, – деп, жарыкъ ышарды Толик. Юйге кирир-кирмез, Хабибуллахны анасы:

– Не кёп къалдыгъыз, къайдасыз? Терезе ауузундан кетмей къалдым, сизни аллыгъызгъа къарап, – деп, алларына жарып чыкъды.

– Неди бу темир яшигигиз да, не этесиз аны?

– Кесим да билмейме, анам, аны не болгъанын, соруп да кюрешдим Толикден.

– Да энди ач, аны кесини коду барды. Тут, мен аны чыгъарайым да, ол мени кесими туугъан жылым, кюнюм, къайсы айда туугъан эсем да, аны чыгъарыгъа керекди, – деп, Толик, бир затла этип, ящикни эшигин ачды.

– Хабибуллах, энди анда болгъан затны чыгъар, – деп, Хабибуллахны анасыны жанына диваннга чёкдю Толик. Хабибуллах кьолун ары сукъду да, чулгъамла чыгъарып, отоу ортасында сюелген алаша столчукъну юсуне салады. Дагъыда чыгъарады, алай эте, кёп ахча, кеси да долларладыла. Хабибуллах бла анасы сейир-тамаша этип къарайдыла.

– Хабибуллах, анда энди тубюнде жашыртын эшикчик барды, аны тап да, андагъын да чыгъар бери, – деди Толик. Хабибуллах бир омакъ журунчукъдан артмакъчыкъ чыгъарды. Аны башын ачды да, кёзлерине ийнанмай, Толикге узатды.

Толик а:

– Манга нек бересе? Ананга бер аланы, ала бек багъалы бриллиант ташладыла. Мен аланы кёп жылланы ичинде жыйгъанма. Быланы, керекли кюнюм болур деп, юйню ишлете туруп, кишиге зат айтмай, кесим басдырып къойгъан эдим. Былай кыйналып, аланы чыгъарайым да, башыма жаратайым деп, ненча келген эсем да, ол иймансызла мени кыстап тургъандыла. Иги болгъан эди ансы, ала манга аны затын да къоярыкъ туююл эдиле. Къор болайым мен Аллахха, хар зат заманында бола келеди, табынлай. Сизни бла мени насыбым тутханды. Къартлыгъымда, жашагъанымдан эсе, ёлюрюгюмю суююп тургъан кезиуде, Аллах мени сизге тубетгенди. Энди жашау кёллю болгъанма, жашаргъа сюеме. Аминат, Хабибуллах энди мени да жашымды. Анга угъай десенг, мен ёлюп къаллыкъма ансы, башха амалым боллукъ туююлдю. Юйюмю

да Хабибуллахха жаздырама. Кёремисе ол иймансызланы, аналарына юч къатлы юйде бир отоу жетмегенди, жарлыгъа. Анасын да къартла тургъан юйге атып. Анга да сейир этмедим, быланы юсюнде мен кёп итлик кёре келгенме да, энди не затха да сейир этмейме.

Хабибуллах, Аллах экибизни да бек сюеди. Кёрдюнгмю бир та-къыйкъагъа не къадар зат ачыкъ болду. Сени да ол жилиндан къоруу-лагъан Аллахха къор болайым... Хабибуллах анасы эшитиригин-били-ригин да суймейди ол затланы. Аны себепли Толикге кёзю-къашы бла белги берди. Толик, аны сезип, ангылап, сёзю башха жанына бура:

– Хабибуллах, бу ахча, бу бриллиантла да сеникиледиле. Аланы сен не суйсенг да, аны эт, мени ала бла ишим жокъду энди. Тамбладан башлап, юйню да жумушу бла кюрешибиз. Угъай-хау деп, зат эшитирге да суймейме. Юйню да мен санга жаздырама. Энди биз кесибиз да бир талай адам болабыз: мен, Аминат, сен, сора сен да юйдегили боласа, Аллах айтса. Биз энди сени жумушунга къараргъа сюебиз Аминат бла бирге туудукъларыбызгъа къууаныргъа сюебиз. Фатаргъа сыйынмай къаллыкъбыз, аны ючюн юйюнге кёчюр бизни. Кесинг да юйдегили болургъа ашыкъ. Алайды да, Аминат? – деп, Толик Аминатха къарады.

– Ой, Толик, ол кюнню кёрсем, ёлгенме деп, жарсымасын киши ызымдан. Кёрюрмеми мен ол кюнню? Туудукъларымы кесиме къысып ёлсем, бир зат излемейме андан сора.

– Аминат, Аллах айтса, кёребиз экибиз да ол кюнню. Мен бюгюн-ню кюнню кёрюрме деп, жукълап эсимде да жокъ эди. Аллах къарт-лыгъымда манга къаллай онг берди: сиз экигизни таныргъа, дуния жарыгъын кёрюрге. Хабибуллах, сен не угъай десенг да, ол юйню мен санга жаздырлыкъма. Сен даулашхан да этме, сёзюнгю да къоратма, ол болунурукъ ишди, – деп, Толик сёзюн къысха салды. – Кёресе да Аминатны тынгысызлыгъын, анангы ыразы эт, юйдегили болургъа ашыкъ. Сен энди сабий жаш туююлсе, сени энди хар затынг барды: юйюнг, машинанг, ахчанг. Биз а? Биз да барбыз сабийге, юйге къараргъа, къарт болгъунчу, болуша туурбуз. Аминат экибиз туудукълагъа къараргъа сюебиз.

– Толик, билемисе, мен да кесим жангызлай къыйналып тургъан-ма. Энди сиз – къатымда. Сиз болгъан къадарда менден насыплы ким барды деп турама. Аллах айтса, хар зат тап болады. Анам – элде, мен – шахарда. Анга да бек къыйналып туруучу эдим. Энди уа не сагъышым барды, сиз биргеме. Атам болса эди деп, ёмюрюм сукълана кетгенме, энди сен аталыкъ, мен жашлыкъ эте, бир бирге алай жашайбыз, – деп, Хабибуллах Аминатны да, Толикни да къаты къучакълады.

– Аминат, быллай жаш ёсдюргенинге мен санга сау бол деригим келеди. Быллайла бусагъатда бек аздыла. Аллах муну экибизге къыз-гъанмасын. Сорама эте, унутама да къояма. Адамны адамлыгъы бол-сун ансы, аны къайда ишлегени не башхалыгъы барды, алай сен мени эгечимден туугъаннга милиция былайдады деп, бир къагъытны жухуна сукъгъанынгда, бети да кетип, ол бир къоркъуу этген эди. Соргъанны

айыбы жокъду, къайда ишлейсе, кесими къайгъыларым бла сени юсюнгден кѣп зат билмейме.

Хабибуллах, ышара, къагъытын чыгъарып, Толикге узатып:

– Да ма кѣзлеринги да бир сына, иги кѣре эселе.

Толик, къагъытны кьолуна алып, аны окъуй:

– Да сени уа уллу кьууллугъунг бар кѣреме. Мени жашым шахарны баш судьясы болуп ишлейди, мен аны билмей турама. Сора мени бу юйню юсю бла да сагъышларым чачыладыла. Аны сен кесинг билесе...

– Толик, кел, ала бетлерине кѣре этгендиле, сен аланы эшикге атма, жашасынла...

Толик, мудах кѣзлерин кѣтюрюп, Хабибуллахха къарады.

– Хабибуллах, биз экибиз да бир анадан, бир атадан туугъан сунарса. Мынча жыл мени да ол сагъышла бийлеп тургъандыла, энди уа анасына алай этген адамгъа... Адамлыкъ аланы къатлары бла да ѳтмегенди. Энди бютюн да... Аминат эшитмесин деп, тѣгерегине сакъ бола, Толик, Хабибуллаха жууукъ келип, кьолагъына:

– Бютюн да ол къатын... Охо, кьойдум ол хапарны. Сен ангыладынг мени айтыргъымы, кьоймайма къыйынымы алагъа – олду мени ахыр сѣзюм.

... Бир талай кюнден, Толик бла Хабибуллах, юйню юсю бла биягъы юйге келдиле. Ала да алайгъа келир-келмез, узакъдан аланы келгенлерин арбадан къарап кѣрюп, Аслан алларына жарыкъ саламлаша чыкъды.

– Келигиз-келигиз, аллыгъызгъа къаратып кьойдугъуз. Хар машина тауушха сагъайып, ярабий, Толик болмазмы дегенлей турама. Телефон номеринги да алмадым да ол жол. Киригиз, юйюгюзню ачхычы да мендеди. Мен ачхычланы бергинчи, сиз юйюгюзге кираллыкъ тьойюлсюз.

Толик бла Хабибуллах, сейир этип, бир бирге къарадыла.

– Ол айтханынг, Аслан? Санга уа къайдан чыкыгъандыла ала? – деп сорду Толик.

– Киригиз, бусагъат хар затны да айтама... Аслижан, кьонакъла келгендиле, маржа, ненг бар эсе да, сал аллыбызгъа, – деп, Аслан къатынын чакъырды. Ариу, чырайлы, огъурлу Асланны юй бийчеси, быланы алларына чыгъа, жарыкъ саламлашып, быланы келирлерин сакълап тургъанча, столну жасап, кьонакъланы стол артына олтуртду. Ала хапар айта тебирегенлей, Аслан хуржунундан бир талай ачхыч чыгъарып, аланы Толикге узатды.

– Не ачхычладыла была? – деп сорду Толик, сейир эте.

– Да ол жол келип кетгенигизден сора, экинчи кюн эгечингден туугъан келтирип кетгенди. Хар заты да жериндеди, сюдлеге бере айланмасын деп, ол сѣзлени бир талай да къайтарып, быланы санга тапдырырымы тилеп кетгенди, – деп, ачхычланы Аслан Толикге узатды.

Хабибуллах бла Толик сейир-тамаша болдула. Сора Толик:

– Да Аллах игини буюрсун деген алгъышдан иги алгъыш болмаз. Аллах буюруп, энди кьоншулукъда жашайбыз. Иги ушхууур ким этсе, анда кьонакъбай бола турабыз.

Ол кезиуде кьолунда исси азыгы бла Аслижан кирди, азыгын да столгъа сала:

– Суутмагъыз, ашагъыз. Сизни юсюгюзден Аслан асыры кѣп ариу айтып тургъандан, мен да суйюп кьойгъанма сизни. Келгенигизге да бек ыразыма, – деп, азыкьны кьаршы, была жетерча, алларына тюртдю.

Асланны телефону зынгырдады. Ол, телефонун алып, жарыкъ сѣлеше:

– Ой, не айтаса, бек иги заманыбызды, кьонакъла алгъан заманыбыз... Ой, сен дамы келдинг? Бек игиди, бусагъат кьабакъ эшикни ачайым да, машинангы арбазгъа сал да кьой. Бусагъат чыгъама.

Телефонун хуржунуна сала:

– Къыз келгенди. Бюгюн не иги кюндю, багъалы кьонакъла, кызыбыз да келип. Бусагъат мен анга эшикни ачайым да, алай келейим...

Аслижан, Асланны жерине олтурта: – Мен ачама эшикни, сен олтур, – деп, тышына чыгып кетип, олсагъат Аслижан бир ариу, субай, бет жарыкълы къыз бла кирди. Къыз, башын булгъап, жарыкъ саламлашып, ызы бла атасын кьучакълады.

– Бу бизни жангызыбызды. Аты да Мариямды. Мынга кьор болайыкъ деп жашайбыз. Ара больницада жюреклеге бакъгъан докторду, – деп, Аслан кызын кьайтарып кьучакълады.

Толик:

– Къара-къара, кьаллай ариу кызыгъыз барды! Бизге иги да, ариу да, намыслы да къыз керек болуп турабыз, – деп, Хабибуллахны таба къарады. Хабибуллах да къыздан кѣз алмай къарап тургъанын эслеп: – Жыл саныбыз да келгенди, жюреклерибизге бакъдырыргъа бек иги окъунады. Хабибуллахны анасы бу арт заманда нек эсе да жюрегине тарыгъа туруучуду, докторгъа барыргъа уа унамайды. Ма бусагъат Мариямдан тилейик да, келип, анга бир къарасанг, бек ыразы этериксе бизни.

– Энди кьоншулукъда бир бирге аллай бош затчыкъланы тилегенми этерикбиз. Барыр бир бошуракъ заманында, барыр да къарар, аны не хапарлыгъы барды, – деп, Аслан Мариямдан алгъа жууап этди.

Мариям да, сѣзге кьошула:

– Хау, хау, Аллах айтса, къарарма. Бусагъат мен кьолларымы жуууп, ашха-суугъа къарар эдим.

– Ма ананг хар затны салгъанды столгъа. Кьолларынгы да жуу да, ананг да, сен да олтуругъуз, жангы кьоншула бла иги танышайыкъ. Мен бир айтыучума, былайда юйню ийеси деп, Толик деп, ол ма буду, жанындагъы уа аны жашы Хабибуллахды, – деди Аслан кызына.

Аслижан бла Мариям да стол артына олтурдула. Мариям адетни билгени билинеди: ол стол кыйыргъа олтурду. Бир кесекден кьобуп, алларындан кир табакъланы кетерип, таза табакъланы салды.

– Толик, къачан кѣчесиз бери, заманны не созаргъа керекди? Мен бек ашыгъама сизни былайгъа кѣчеригигизни. Тюз сени ючюн алгъан эдим мен былайда бу юй тюпню. Сен а бир кѣп къаратдынг аллынга.

Хабибуллах, бу ашыкьмай эсе да, сен ашыкь бери кёчерге. Былайы бек тап жерди жашау этерге. Хауасы да – таза. Сен ашыкьсанг, ананг бла атанг а сен айтханнга угъай дерик туююлдюле... Хабибуллах, соргъанны айыбы жокьду, кьайда ишлейсе?

Хабибуллах жууап бергинчи, андан алгъа болуп, Толик ёхтемли:

– Жашымы иги иши барды, башын тутта биледи. Сизни кьызыгъызыны биз да жаратханбыз, – деп, кёз кыйыры бла Хабибуллаха кьарады.

Толик кертиси бла да, Хабибуллах ючюн бек ёхтемди. Хабибуллахны кертиси да жашыча алай сюеди. Энди ол башха тюрюлю болуругъун ахыры бла да суймейди. Ол бир такыйкьса сагъышха бийленди, сора:

– Сау болугъуз! Бек иги кьарадыгъыз, кьалгъанын кьууанчха ашагъыз! Барайыкь, юйде тынгысыз болуп турады Аминат да. Кьайда кьалдыла была деп тура болур.

– Ой, ашыкьдыгъыз, олтурсагъыз бир кесек, ыразы эдик.

– Олтурдукь-олтурдукь, андан ары кьайры, – дей, Толик, стол артындан кьобуп, бирсиле да аны ызындан эшикге чыкьдыла.

– Мариям, кьачан келесе, тамбла бош болаллыкьмыса? Хабибуллахны анасына бир келсенг эди дегенлигимди.

– Тамбла тюшге дери ишдеме, андан ары...

– Да сора телефон номеринги бер да, Хабибуллах барып алып келир сени.

– Кьалайда жашагъаныгъызыны айтыгъыз да, мен кесим ишден бошагъанлай келирме.

– Ол а – бютюн да иги. Кьайда жашагъаныбызны, кьалай жашагъаныбызны да кёрюрсе, – деп, адреслерин айтды.

Жолда келе, Хабибуллах:

– Толик, бир кезиуде нек эсе да мудах болгъан эдинг. Мен эслеп кьойгъан эдим, сагъышлы да болуп, бетинг да мудах болуп...

Толик бир кесек тынгылап турду да, не жууап этейим дегенча, Хабибуллахха кьарап:

– Хабибуллах, мени кьууанч-мудах заманымы да сенден сора киши эслеменди жашагъан жашаумда. Мен сени жашынг туююлме деп, айтып кьояса деп, ичими кьоркьуу алады. Биягъында да алай болгъан эдим.

– Толик, сен мудах болма деп кюрешеме, нек айтаса алай? Сени кёлюнгю кётюреме, кыйналгъанынг болады деп, санга жарсыйма мен.

– Бек ыразыма мен, Хабибуллах, санга. Жангыдан жашаугъа кьайтардынг мени сен. Жашым этмегенни этдинг. Сени ёсдюрген ананга кьурман болайым.

– Толик, мени нек эсе да жүрегим ауруйду, – деп, ышармыш, аны таба кьарады жаш.

Толик, биринчи аны безирегенин ангыламай, кьоркьан иш да этди. Сора, Хабибуллахны ышаргъанын эслеп:

– Тохта, тохта, тохта. Мариямны чакьырайыкь, олсагъат Мариям сени жүрегинге дарман табар, – деп, экиси да безиредиле.

– Сен ойнасанг да, мен Асланны кызына бек бюсюрегенме. Ана-сы-атасы да – адепли адамла. Сен не айтаса, Хабибуллах? – деди Толик. Хабибуллах тынгылауну басды. Ол кызны кѣргенлей окъуна бюсюрегенди.

...Экинчи кюн Хабибуллах, Мариямны келиригин бек сакълайды. Ишине барып, андан терк окъуна къайтып келди. Ол терк-терк сагъат-ха къарайды, заман бир акъыртын баргъанча кѣрюнеди. Ол Мариямны телефон номерин алмагъанына сокъуранады. Кесим барып келтирир эдим... Да Мариям ишими бошагъанлай келирме деди да, зат кѣошар амалы болмай къалды жашны да.

Хабибуллах терк-терк, терезе аллына барып, тышына къарайды. Андан къайтып, телевизоргъа да къарайды, дагъыда барады да тышына къарайды. Сагъайыпды. Сагъатха да терк-терк къарайды, заман да бир акъыртын баргъанча кѣрюнеди.

Толик Аминатха да айтханды оноуларын. Кѣз-къулакъ бол, сен бир кесек жүрегинге тынгысызса дегенбиз. Бюгюн Асланны кызы санга къараргъа келликди дегенбиз да, Аминат да сакълайды, ашыгъып.

Бир заманда эшик къагъылды. Хабибуллах, бир атлагъанлай, эшик аллына жетди. Тынгысыз болгъанча, бир тюрлю болду. Эшикни ашыгъып ачды... Эшик аллында ишленген сурат кирик, ариу, субай, ышара-ышара, Мариям сюеледи. Хабибуллахдан алгъа болуп кыз:

– Ингир ахшы болсун! Кечирек къалгъанма, кыйын саусузум бар эди да, андан мычыдым...

– Ахшылыкъ кѣр! Жууукъ бол, аллынга къаратып кѣйдунг, – деп, Хабибуллах да жарыкъ тюбеди.

Бирси отоудан Аминат, чыгъа келип, кызны кѣрдю да, эси анга асыры кетгенден, ауузундан сѣз чыгъаралмай, анга аралып къалды. Сора, эсин жыя:

– Да бу ариу гинжи уа бийче кызды десегиз а. Кел, кел, жууукъ бол, кызым. Бюгюнлю мен сени бир ашыгъып сакълайма да, Аллах кѣреди, – деп, Мариямны къучакълады.

Бирси отоудан да Толик, чыгъа келип:

– Не суна эдинг сен а, биз санга багъаргъа, сайлап чакъыргъанбыз Мариямны. Былай аны кѣргенлей, жүрегинги ауругъаны иги болуп къаллырча.

– Аллах бирди, алай окъунады, бек ариу жанчыкъды. Ауругъанымы да унутдум, энди бир затым да аурумайды, – деди Аминат.

Мариям кѣолларын жуууп келди да, Аминатны аллында шинтикге олтура:

– Неди кыйнагъаныгъыз? – деп сорду.

– Да арада былай... Кыйналама деп да билмейме, алай жыл санынг бир келсе... Аллах сизге саулукъ берсин, ансы биз а неди, жашарыгъыбызны жашагъанбыз. Сизге Аллах дуния тынчлыгъын берсин...

Мариям Аминатны жүрегине тынгылады, сора:

– Аллахха шукур, жүрегигиз бек иги ишлейди, мен сизде зат кёрмейме. Бир дарманла жазайым да, аланы иче турурсуз. Ала витаминледиле, хата берлик туююлдуле, аланы ичерге керекди.

– Ой Мариям, бир жумушакъ къолчукларынг, кесинг да бир тап адамчыкъ, жүрегим бла суююп къойдум да. Сау бол, келгенинг ючюн. Энди бирге чай ичейик, биз ушхууур ашаргъа сени сакълап тургъанбыз. Сен келсенг, бирге ашарбыз деп, – деди Аминат. Ала экиси да аш отоугъа кирдиле. Толик бла Хабибуллах, олтуруп, быланы сакълап турадыла.

– Мариям, ма былайчыкъгъа олтур сен, мен сизге азыкъны салайым да, мен да олтурайым...

– Сиз олтуругъуз да, азыкъны уа мен салайым столгъа. Хазыр азыкъны столгъа мен да саллыкъма, – деп, Мариям Аминатны стол артына олтуртду. Кеси уа ёмюрю мында жашагъан сунарсa, къоллары жарашып, азыкъны да салды, хар бирини табагъына салып, ариу кеси да стол артына олтурду.

Была ючюсю да аны туурасындан къарап, аны адыргъа узалгъанына, не затха да кесин тап жарашдыргъанына ышанлап къууандыла. Сора Аминат:

– Ой Аллах, Мариям, къалай суюдюм мен сени. Сенича бир къызым болса, жер башында менден бай адам болмаз эди. Хар затны керегича столгъа салдынг, сени шапалыкъ этгенинге, бюсюреп, къарап турабыз. Ярабий, къолларынг хар затха тап жарашып, сау къалгъын! Сени ёсдюрген ана-ата да кёп жашасынла! Къызы болгъандан насыплы болмаз, – деди Аминат. Ашап бошагъанлай, Мариям, сауут-сабаны жыйып-жуууп, хар затны жерлерине салды:

– Да энди мен барайым, анам бла атам да сакълап турадыла. Иште да мычыгъанма, сизде да кёбюрек къалдым, ала да, тынгысыз болуп, аллыма къарап туруучудула.

Аны кетеригин бири да суюмедиле, алай Мариям, саламлашып, кете башлады. Хабибуллах, аны тышына машинагъа дери ашыра келе:

– Мариям, сау бол, бюгюн заманынгы бёлгенинг ючюн. Келгенинги иги этдинг, ийнан, бюгюн сени былай келгенинг мени анама не дармандан да иги эди. Сени кёргенлей, бир иги жарыды анамы бети. Телефон номеринги берсенг манга, сёлеше турурма. Бош заманынгда бир олтуруп, хапар да айтырбыз, – деди.

Мариям машинагъа узалып, андан визитка къагъытчыгъын Хабибуллахха узатды телефон номерлери бла. Хабибуллах андан ары Мариямны заманын алыргъа уялды. Аны да ашырып, Хабибуллах алай-да терекле туюбюнде узун шинтикге олтуруп, иги кесек турду. Ол Мариямны биринчи кёргенинден бери бир такъыйкъагъа да унутмагъанды. Мариям аны сагъышларын бийлегенди. Эшикде, иште да Мариямны бет сыфаты кёз аллындан кетмейди. Бусагъатда да Мариям машинасына мингенлей окъуна, Хабибуллахны жүреги такъыр болгъанча кёрюндю. Ярабий, Мариям къуру да кёз туурамда турса эди деген сагъыш бийледди.

Экинчи кюн Хабибуллах, омакъ да кийинип, ойнай-кюле, Толик бла анасы бла эрттен азыкъ ашап, ишге кетди.

– Аминат, бюгюн Хабибуллахны бир жарыкъ кюнюдю, сен эседингми аны огъесе мени кёзюме алаймы кёрюндю? – деп сорду Толик Аминатдан.

– Арт заманда ол алай болуп турады, Мариямны жаратып тура болур деригим келеди. Толик, мен да жаратханма Мариямны. Бек сюерик эдим, юйюме келин болуп кирсе. Анасын-атасын да махтайсыз... Муну юйдегили болмай тургъаны мени бир бек жарсытады. Заманында этилиннген иш, ол бек игиди. Мариямны жаратханын а мен эслеп турама. Бу жангызым ючюн жашайма жер башында, муну насыбын кёрейим деп, Аллахдан тилегим олду.

– Ала экиси да бир бирлерин жаратхандыла, мен да кёрюп турама аны. Аллах буюрса, къадар болур.

Хабибуллах ишинде ингир къачан жетеди, къачан Мариямгъа сёлешеме деп ашыгъышлыды.

... – Мариям, ингир ахшы болсун! Къалайса, ишинги бошадынгмы? Мен сени кёрюрге бек ашыгъып сёлешеме. Кюн да – бир узун, бошала билмеген.

– Ахшылыкъ кёр, Хабибуллах! Игиме, ма бусагъатда ишими бошаганма мен да, – деди.

– Да сора мен бусагъатлай ишинги аллына жетейим, сен угъай демесенг.

– Мен кесим машина блама. Къалайда тюбеширбиз? Мен кесим барырма алайгъа.

Ала экиси да айтхан жерлеринде тюбешдиле. Алайда, узакъ бармай, ресторанда ариу жасалгъан стол артында бир бирге къарап олтурадыла. Ала экиси да кеслерини юслеринден кёп хапар айтдыла, бир бирлерин эрттеден бери таныгъанлача, заманны озгъанын иш да эслемедиле, ойнай-кюле, заманларын зауукълу ётдюрдюле.

– Хабибуллах, бек эрттеден былай суююп олтурмагъан эдим, бюгюнча, алай энди кеч да болгъанды, юйге тебиресек да боллукъ эди...

– Мариям, кетейик деп айтаса деп къоркъуп турдум. Алай сен айтханлай, кеч болгъанды да, санга да зат айталмайма, ансы эрттенликге дери олтурсакъ да, эригирик туююл эдим мен сенден.

Алай бла кюн сайын бу эки жаш адам ишден сора бир бирлерин кёрюрге бек ашыгъып жашайдыла. Аллай кюнлени биринде Хабибуллах:

– Мариям, кел, солуу кюнде экибиз да Чегем чучхурлагъа барайыкъ. Ала бир да ариу жерледиле.

Хабибуллах айтырыгъын айтып бошагъынчы, Мариям ол жерлеге, барлыгъы келип, баралмай тургъанлы иги кесек заман болады:

– Бек суююп окъуна барлыкъма, мен ол жерледе бир да болмагъанма. Адамла айтып бла сурагъада болмаса, мен Чегем чучхурланы кёзюм бла къарап кёргеменме, аны себепли мен санга хау дейме, – деп, ышарып, къыз жашха къарады.

Хабибуллах юйге келгенде, Толик бла Аминат телевизорға къарай тура эдиле. Муну келгенин кёрюп, экиси да отоудан чыкъдыла:

– Ярабий, жашым, не кёп къалдың, аллынга къаратып къойдунг да, къайгы этдирдинг...

– Хабибуллах келгинчи, къалай ушхууур ашарбыз, сакълайык энди деп, азык бермей турады ананг, – деди Толик да.

– Ишлерим болуп къалдым кеч. Сиз манга къарамагыыз, азык ашагыыз. Мен а сизни бла чай ичерикме. Азык ашайлык туюлме, ашап келеме, алай сизни бла уа олтуруп, хапар айтырға бек сюерикме, – деп, жаш кесини отоууна кирип кетди.

Хабибуллах Мариям бла сагъатла бла сёлешип турса да, эрикдирлик туююдю, алай къуру анга сёлешип турурға да, сабий жаш кибик ушамайды. Бусагъатда айырылганлыкыға, Мариямға тансык болганды. Телефон бла сёлешип, ауазын эшитириги келгенди. Алай не деп сёлешсин, айып этер Мариям. Алай кёп болмайды, нек эрикдиреди мени дер.... Алай сагыш эте, Хабибуллах къалкып калды. Анасыны да кёю кыймады уятырға.

Эртгенликде чай ичип бошап, ишге чыгъа барганлай, Хабибуллах Марияны ауазын эшитирге ашыгъа, анга сёлешди. Мариям нек эсе да телефонну алмады. Экинчи, ючюнчю да сёлешди, къыз алмады телефонну. Жашны жүрегине тынгысызлык кирди. Нек ала болмаз, мени ауазымы эшитирге унамаймы огъесе зат ишми болган болур? Не сагыш этерге билмей, башы тели болурға жетди. Кеси да билмей, ол тюзюнлей Мариямны ишлеген жерине келди. Машинадан муштухул туюшуп, Мариямны ишлеген отоууну эшигин таукел ачды. Саусузгъа къарай турган Мариям аны кёргенде, сейир этди. Саусуз кабинетден чыкыганлай, Хабибуллах, ары кирип:

– Мариям, мени жүрегим чыгып калады нек эсе да. Бюгюннге дери жүрек къайсы жанында болганын да билмегенме. Бюгюн а жүрегим... – деп, кълун жүрек жанына салды.

– Ойнама, не дейсе? Не болганды?

– Телефонунг къайдады? Бир талай кере сёлешдим да, сен а телефонну алмайса, андан ауругъан болурму жүрегим, – деп ышарды Хабибуллах.

– Хабибуллах, мен иште болсам, телефонну къайдагысын да билмеучюме. Аллах биледи, къайда болур, – деп, сумкасын алып, андан чыгъарды аны. – Ма, айтама да, мында турады, мен аны тауушун эшитген да этмегенме.

– Керти да жүрегим ауруп сёлешсем, эшитмей телефонну алмаймы къярык эдинг сора? – деп, арлакъда шинтикге олтуруп, соруулу, Хабибуллах Мариямға аралды.

– Аллай бош затчыкъла ючюн, жүрегинги аурута турма, Хабибуллах, кесинги сакъла...

– Жүрегим тутады, ач да болуп турама. Кел, бир жары барып, бир зат ауузланайык. Бир зат эшитиригим да келмейди, мен машинада сакълайма, чыгъа кел, – деп, Хабибуллах чыгып кетди.

Мариямны ызындан кѣпле айлангандыла. Анга кѣплени кѣзлери кѣрагъанды, аны тилегенле кѣп болгъандыла, алай окъуууму бошагъынчы, мен ол ишни этерик туююлме, окъуууму чегине жетерге керекме деген акъыл аны эсинден бир заманда да кетмегенди. Кесине тенгни да тапхан болмаз эди ансы не да къадарымы болмаз эди, билген Аллахды.

Хабибуллахны уа кызы жаратханды. Ол бир ауукъну сѣлешмей, келмей турса, Мариям тансыкъ окъуна болады анга.

Мариям да башха амалы болмазлыгъын ангылап, барып, Хабибуллахны машинасына олтурду. Арлакъ баргъанлай, Хабибуллах машинадан тюшюп, телефонла сатылгъан тюкеннге кирип, андан багъалы телефонну сатып алып, Мариямгъа узатды:

– Мариям, мен сѣлешсем эшитирча, жангы телефон алгъанма санга, сен эшитмей къойгъанма демезча. Ансы жүрегим тутуп, болушлукъ излерге керек болуп сѣлешсем, эшитмей къоярса деп къоркъама.

– Ой, къой, Хабибуллах, не къыйналаса... Мени телефонум иги телефонду, мен аны къуру да биргеме алып айланмайма, андан эшитмей къояма зынгырдагъанын.

– Сен муну хуржунунгда жүрют ансы, ойнай-ойнай, керти окъуна жүрежими аурутуп иш къоярса.

Мариям, андан ары не айтыргъа билмей, ауара болду. Аны бети уялгъандан бир кесек кызарды. Ол а аны бетине бютюн да ариулукъ салды. Бюгюн да бу эки жаш адам жашауларында бир унутулмазлыкъ ариу кюн ѳтдюрдюле. Была бир бирлерин ѳмюрде таныгъан сунарс.

– Къызым, солуу кюнлерингде базаргъа барыр эдик, аллыкъ затларым бар эдиле. Ууакъ-тюек затла аллыкъ эдим, сен бош болсанг, – деди Мариямгъа анасы.

Мариям бир кесек тынгылап турду да:

– Анам, шабат кюн бошарыкъ туююлме, алай ыйых кюн а къайры десенг, ары элтирме, кереклинги алырбыз.

Къыз, анасына жууукъ олтуруп:

– Анам, шабат кюн сен угъай демесенг, Хабибуллах бла Чегем чуч-хурлагъа барлыкъбыз, мен анда бир заманда да болмагъанма.

Мариямны анасы угъай дерик туююлдю, ол Хабибуллахха бек бюсүрегенди. Аны себепли ол, къууанчлы къызыны кѣзлерине кѣрап:

– Хабибуллахны бир кѣргенлей окъуна жаратханма. Атанг да, мен да бек ыразы боллукъ эдик, ол жаш бизге киеу болуп келсе. Къызым, окъуу-иш да игиди, алай заманында жеринги тапсанг биз саулукъдан, анга бек къууанырыкъ эдик. Ананг айтырыкъны санга киши айтмаз, жашауунгу оноун этерге керексе. Хазнамыды, биз да энди хатамыхайырмы... Туудукъларыбызны кѣре кетсек, бек сүерик эдик. Анасы бла Мариям кечге дери хапар айтып олтурдула.

Хабибуллах, эртген бла бек эртте къобуп, сакъа-мыйыкъ да жүлюп, жол кѣл алгъанды. Аминат да, ярабий, бу солуу кюн къайры тебирегенин

да билмей, төгерегине айланады. Ишге бармайды, ол ишге кийиучу быстырларын киймегенди.

– Жашым, аурууунгу алайым, къайры бараса, ишге бармагъанынгы билеме...

– Хау, анам, биз бюгюн бир талай адам болуп, Чегем чучхурлагъа барыргъа оноулашканбыз. Барып, бир солуп келейик...

– Охо, жашым, охо, алай а болсун. Ахшы жолгъа бар, Аллах жол берсин! – деп, эшик аллына дери ашырды жашын Аминат. Толик да Хабибуллахны ызындан чыгъа: «Аминат, мен жашны да ашыра, гыржын ала келейим», – деп, ол да жаш бла чыгып кетди.

Тышына чыгъа, Толик:

– Хабибуллах, Мариям да, сен да сабийле туююлсюз, заманыгъызын созуп турмагъыз. Жыл санларыгъыз озуп барады, аны себепли хар зат эр кишиден къалады. Сен, ол ишни къолгъа алып, сёзню къысха сал. Мен кёрюп турама, сиз бир биригизни жаратып турасыз, аны себепли къыз бла ачыкъ сёлеш. Заманны созма. Угъай десенг а, бир кюн Мариямны атасына бла анасына кесим, сени бла оноу эте турмай, келечилик айтыргъа барып къаллыкъма. Эшитдингми, жаш, мени айтханымы? Мени хар сёзюмю эшитсенг сюеме, мен жыл саным келген кёпню кёрген адамма. Хар зат заманында этиле келсе, ол игиди. «Сен мадар этсенг, мен да къадар этерме» – дейди. Уллу Аллах, аны ючюн мадар эт, ишни къолгъа къысха ал. Мени бусагъатда сени бла чыкыгъанымы сылтауу – санга аны къаты айтайым дегендеди. Анангы да андан сора къайгъысы жокъду. Къачанды муну къууанчын кёрюп кюнюм деп, ол умут бла жашайды. Биз саулукъдан туудукъларыбызны кёрсек сюебиз. Эшитдингми мени айтханымы? Хайда, къууанып къайт, ахшы жолгъа! Ингирде иги хапар сакълайбыз, – деп, Толик Хабибуллахны инбашына къолу бла къагъа, жолгъа ашырды.

Хабибуллах, ышара, машинагъа минип кетди. Жолда, Мариямгъа жетгинчи, Толик, атам болмагъанлыкъгъа, манга туугъан жашындан башха болмайды. Ёмюрю бизни бла жашап тургъан сунарса, бир бирни ангылагъаныбызгъа къарасанг. Туугъан ата, бала да ангыламайдыла биз бир бирни ангылагъанча деген сагъышла бла Мариямны жашагъан жерине жетди.

Ой, бу табийгъатны ариулугъу, хауаны тазалыгъы. Къаяла тары бла машина теренден тереннге барады. Мариямны бу ариулукъгъа сейир-синнгенини чеги жокъду.

– Ой-ой, Хабибуллах, жаргъа жууукъ барма, бир бийикди былайы. Ой, алайгъа да бир къара, бу тардан саркыгъан суула къаяланы жырып, кеслерине ыз этип келедиле, сейир туююлмюдю ол, – деп, сейир-тамаша этип, төгерекегъа къарайды.

Мариям Чегем чучхурланы биринчи кёреди. Тыш кыралдан келген къонакъ сунарса, аны бу табийгъатны ариулугъуна сейир этгенине къарасанг. Ол, эки къолун да эки жаягъына салып, къаялагъа, анданмындан къаяла ичлеринден саркыгъан суулагъа да къарай, сейир-тама-

шагъа къалгъанды. Керти да, бу жерлени ариулукълары кѣплени сейир этдиреди.

Ёргерек ётюп, алайда орналгъан аш юйге кирип, таулу хычин, шишлык да ашадыла.

– Хабибуллах, кюнню узуну ауузубузгъа суу салмай айлансакъ да, бу таза хауа бла ач боллукъ болмаз эдик...

– Хауада бютюн ашарыгъынг келеди. Ач болуп турсанг, Мариям, бу тѣгерекде ариулукъну да эслерик туююл эдинг, ийнан манга. Кел, энди ма ол анда атлаучла бла ёрге минейик. Андан тѣгерекге къарасанг, тауушлукъду. Къушла учхан бийикликни кѣрлюксе андан.

Экиси да бийик атлаучла бла ёрге минип бара, Мариям ызына энишге къарады. Ала иги кесек миннгендиле ёрге. Башындан къарап, тюбюнде адамла, машинала да бир гитче кѣрюндюле. Мариямны бети иш да кетип къоркъду. «Ой Аллах, Хабибуллах, къалай бийикди. Къоркъгъан этеме, кел, артха тюшейик», – деп, сермеп, кеси да эслемей, жашны билегинден тутду.

Хабибуллах да, ышарып: «Къара, къара, нек къоркъаса, Мариям, мен къатынгда тургъанлай? Къарачы былайдан тѣгерекге, не ариулукъ барды, къушла къалай къаршы учадыла бир кѣр», – деп, къызны шош кесине къысды. Мариям асыры къоркъгъандан, Хабибуллахха бютюн къаршы къысылды. Сора апчып, абызырап, жашны кѣзлерине аралып къалды.

Къалай ариудула кѣзлери, къалай огъурлу бети барды Мариямны, къалай жашагъанма мен жашауумда муну танымай? Хабибуллахны акъылына, башына кѣп загла келдиле. Тѣгерекде экисинден сора, адам жокъду, экиси да бир бирни солугъан тауушларын иш да эшитедиле. Анда тюбюнде айланганла кѣпдюле, алай ала бу эки бир бирни суюген жаш адамладан кенгедиле. Бу экиси уа аланы бийлеген ариу сагъышла бир заманда бошалмагъы эди дегенча сюеледиле. Иги кесекден, Хабибуллах, ол шошлукъну буза:

– Мариям, къалай жашагъанма мен сенсиз бу дуняда, мен сени биринчи кѣргенлей окъуна суюгенме. Андан бери сенден сора мени башха сагъышым жокъду. Кече-кюн да сенсе эсимде. Тынчлыгъымы алгъанса, мен бу сѣзлени дунямда кишиге да айтмагъанма, санга уа суюмеклигими тохтамай айтып турлугъум келеди, – деп, Мариямны кѣзлерине къарады. Ол кѣздеде ариулукъну, огъурлулукъну чеги жокъду. Жаш, биягъы къызны кѣзлерине къарай, сагъыш эте кетип:

– Мариям, энди мен сени къатымдан узакъ туталмам, сенсиз бир кюн да туралмам. Аны себепли эндиги солуу кюн, Аллах айтса, атанганага келечиле иеме. Сен не дейсе анга? – деп, жаш къызны кѣзюне соруулу къарады. Мариям не айтыргъа билмей, уялып, башын энишге этип къызарды.

– Угъай, Мариям, сен былай манга къара да, сѣзюнгю айт. Сен угъай демесенг, мен айтханымы этеме. Сени къачырып кетерча, биз сабийле туююлбюз, аны себепли мен сенден сѣз алыргъа керекме.

Мариям, бир-эки атлам арлакь атлап, төгөрекке сагъышлы кырады, сора артха Хабибуллахха бурулуп:

– Да, хау, сен тюз айтаса, сабийлеге ушаш айланмайкь да, мен угъай демейме, ий адамла, – деди. Хабибуллах, эшитген сёзлерине кыууана, кызыны кыатына жуукълашды. – Мариям, мен сенден ариу, сенден акъыллы кыызгъа тюбегенме, тюбеген эсем да, мен аланы эс-лемегенме. Жашауумда сени насыплы этер ючюн, не амалымы да этерикме, – дей, сабыр, кызыны чачын сылады.

Юйге кире-кирмез, Хабибуллах, ойнай-кюле, анасы эшитмегенин сезип:

– Тейри, Толик, сенден кёп зат кыалып тура болур дейме, – деди, Толикни инбашындан тутта.

Толик да, жашны жарыкь ауаз бла киргенине кыууана:

– Манга уа сен бир белги берлигинг мардады ансы, кыалгъанын а манга кыоюп къой, – деп ойнады.

Сёз нени юсюнден баргъанын экиси да бек терк ангыладыла. Аланы жарыкь тауушларына Аминат да, кыалкып тургъан жеринден кыобуп келип, былагъа кыошулду.

– Не хапар айтасыз? Кыууанч тыпырлысыз, мени да кыууандырыгъыз. Келдингми, жашым, кыалай келдинг?

– Аламат, анам. Бек иги солуп келеме, иги кесек заман болады мен бюгюнча солумагъанлы. Олтурчугъуз, бир чай да ичейик. Мен бусагъат барыбызгъа да чай кыуайым, – деди да, стол артына олтурдула. Заманны созмай, Хабибуллах сёзюн кысха айтды:

– Энди мен сизге айтыргъым, келир солуу кюн Мариямгъа келчиликке барлыкъны оноун этигиз. Кыыз бла оноулашханбыз, кыалгъанын а кесигиз оноу этигиз дегенлей, Аминат кёзлерин ёрге этип, Хабибуллахха соруулу кырады...

– Хау, анам, керти айтама, сени ыразы этеме. Юйдегили болургъа, сен айтханлай, заманым озгъан окъуна этгенди.

– Аминат да, сен да манга бир тынгылагъыз. Мени жашаугъа кыайтаргъансыз, энди хау-угъай дей турмагъыз, мени айтханымы этигиз. Жангы юйюнге кёчюр бизни да. Зат айтсагъыз, кёлюме тиериксиз, эшитирге да суймейме. Ол юйге кёчюп, тоюбузну да эркин ётдюрейик. Мен сизге аны соргъан этмейме, алай этебиз дегенлигимди. Ол юй меники туююлдо деп, башынга окъуна келтирсенг, Кыуран-межгит хакъына, бек кёлюме тиериксе. Мени энди игим-аманым да сизни блады, аны себепли мени тюртмегиз, кыстасагъыз да, кетерик туююлме. Юйню да мен, айланып, санга ётдюргенме. Энди ол сеникиди, – деп, стол юсюнден кыагъытланы алып, Хабибуллаха узатды. – Хайырын кёр! Огъурлу юй болсун! Кысха заманны ичинде ол юйде тоюнгу да этип, арбазында сабийлеринги ойнагъанларын кёрюрча болайыкь ананг бла бирге, – деп, Толик Аминатны инбашындан кыучакълады. – Иги жумушну созмайыкь, Аминат. Аллах айтса, солуу кюн сёз тохташдырабыз, ишни болжалгъа сала турмай, ол жанын да ашыкьдырырма. Юйге кёчген жумушну

а, тамбладан башлап, кьолгъа алама кесим. Ыразымыса, Аминат сен анга? – деп сорду Толик.

– Ыразыма, Аллахдан ыразылыкъ кёр! Хар оноуну да санга бере-ме, кьалай тап кёре эсенг, алай эт не жумушну да юйде, – деди Аминат Толикге.

– Энди сиз кесигизча оноу эте туругъуз, мен а жолдан бек арыгъан-ма да, жууунуп кетдим жукъларгъа, – деп, Хабибуллах да кетди.

Аминат бла Толик, муну былай этсек, муну уа былай этсек, тап боллукъду дей, хар затны эсепге ала, кечге дери туруп тынчайдыла.

... Эки жаны да суююп кьуралгъан жумуш бек тап ётдю. Адам кёп, бек кёп. Эки жанындан келген кьонакъла жангы юйге сыйынмай, столланы арбазда иш да жасадыла. Ариу той болду. Жырлагъан-теп-сеген тауушла бир талай кюнню барып турдула. Мында айтылыннган алгъышланы бу эки жаш адам, кёзлери бла кёрюп, кьоллары бла тут-сунла! Жашны-къызны юйюрлери да бир жерде кьаршыда жашайдыла. Къайсы юйюде иги ушхуур этилинсе, анда ашай, бет жарыкълы, бир юйюрча, жашайдыла. Мариям ёмюрде бу юйде жашап тургъан сунарсa, кесин жарашдырып, къайын анасына аначыгъым демей да сёлешмейди. Иги азыкъ этсе, кюле-ойнай, аначыгъым, кьоншуланы чакъырабызмы огъесе керекмеймидиле деп, кюн кибик жылтырай, Аминатха, Толикге да кесин суюдюргенди. Былагъа туурадан аман кёз кьарамасын деп, былачалагъа айта болурла деригим келеди. Мариям бла Хабибуллах да, айтырыкълары ауузларындан чыкыгъынчы, кёзлери бла бир бирни ан-гылайдыла. Алгъышлада айтылырча, ариу юйюр кьурагъандыла.

Жер башында адам байлыкъдан уллу не барды? Хабибуллах бла Мариям бюгюнлюкде эки жаш бла эки кыз ёсдюредиле. Тауушлукъ-чукъла, Аллах кыызгъанмасын!

Аппалары бла аммалары уа, бир бирге ышанмагъанча, туудукъла-рына сакъдыла, аланы да ариу кылыкъгъа, адетге-намысха ариу юй-ретедиле.

Адам ашыкыгъанлыкъгъа, Аллах ашыкъмайды. Хар кимни игилиги игилик бла, аманлыгъы аманлыкъ бла кесине къайтады. Бир бирге аман-лыкъ излемей бир, хыйсап этейик жүрегибизни теренинден.

Бу ариу юйюрге уа уллу Аллах насыпны кыызгъанмасын мындан арысында да!

ЖАШАУ А БАРАДЫ

«Разият, адамны жолун, дуниягъа кѣз кѣрамын не ата-анасы, не да устазы, бир суйген адамы чертлейди, Аллай адам манга кѣарт анам болгъанды», – дейди Сабанчыланы Алийни кызы Арипа, журналист кызыбыз, кѣп жылланы телевиденияны редактору, аны таматасыны экинчиси болуп да тургъан, бюгюнлюкде уа «Нюр» деген сабий журналны баш редактору.

Мен Арипаны студент заманындан бери танийма. Ол заманда биз, сабий кызла, терк окъуна иги тенгле болгъан эдик. Андан бери кѣп заман ётгенди, алай бир бирибизни, шухълугъубузну да тас этмей келебиз.

Бюгюн аны бла ушагъыбызны басмалайбыз.

– Арипа, кѣарт ананг кимладанды, аны атын терк-терк айтычуса?

– Байчеккуланы Жарахматны кызы Зубай, атамы анасы, сегиз сабийни Орта Азиядан саулай кѣайтаргъан Аба, биз анга алай айтычу эдик. Басхан ауузунда кѣпле таныгъандыла. Уллу хурмет да этгенди.

Атамы эгечи Сакинат айтычуду: Къызыл-Къаяда биринчи кезиуде ач-жаланнгач эдиле таулула. Башийладан эгеч бла къарындаш гитчечиклей ёксюз къалгъан эдиле, быланы детдомгъа элтебиз деп келген адамлагъа алыргъа къоймагъан эди анам, меникиледиле деп.

Бир жол резин чарх табады да, кесип, чарыкъла ишлеп, башларын кийиз бла тигип, къыргъыз апала аланы къолгъа жетдирмей алгъан эдиле, кими ахчагъа, кими да уннга алышып. Ол бизни бираз кечиндирген эди. Аш этип хар бирибизге юлешсе, энди бу мени юлюшюмдю деп, элтип, ол эки ёксюз сабийге ашатыучу эди. Таулу тиширыула не заманда да тигиу бла бек кюреше эдиле. Кесибизге, ол бизге эгеч-къарындашчыкъ болуп къалгъан Башийланы сабийлерине да кийимле тигиучу эди. Бизни кийимлерибизни кёрген къоншу къыргъызы-орусу да келип тикдириучу эдиле.

Юйюрге тамата Сабанчыланы Магомет, ахчасы игиди деп, ишлерге шахтагъа киреди. Анда окъуй-жаза билген кёп болмаз эди, Магометни бек ариу хаты болгъаны себепли, адамла тилей келселе, къагъыт жарашдырыучу эди.

Бир жол шахтаны таматасы, кесине чакъырып: "Мен былай ариу жазгъан адамны биринчи кере кёреме, кел, мени жанымда ишле", – дегенде, Магомет: "Угъай, шахтаны хакъы игиди. Сизде уа мен суйгенча хакъ бералмайсыз. Мени анам, эгечлерим, къарындашларым апчыгъан этерикдиле", – деп унамагъанда, тамата, ахчасын да кётюрюп, кесине ишге алады. Ол кезиуден башлап, кюннге чыккыгъан эдик, – деучюдю Сакинат.

Къарт анамы биргесине кёп тургъанма. «Къулхууну» бла «Алхамны» төрт жылымдан бери билеме кёлден.

Амманы хар керегин да тапдыра эдиле сабийлери. Огъурлу амма кёчгюнчюлюкню жылларын эсинден бир заманда да кетермегенди. Аны баш иеси, къарт аппам Сабанчыланы Мазан, 115-чи кавдивизияда уруш этгенди. Частьлары чач-тюк болгъанда, Лашкута элине келген эди. Чачылгъан совхозну малын артха жыйып башлагъанлай, жалгъан дау бла тутуп, Сибирьге атхан эдиле. Ол заманлада миллетибиз кёрмеген не къалды... Бармагъында кюмюш жюзюгюн ары-бери бура, Аба аны кёп сагъышын этиучу эди, анча жыл ётсе да.

«Къызыл-Къаяда бир билгич адамгъа барама да, ол а къолумда жюзюкню алып, халыгъа тагъып, бир ауукъну къарап турду да: "Ай, къаты бол, жокъду бу дунияда баш иенг деп къойгъан эди"», – деучю эди Аба.

Кёп кере излегендиле аталарындан бир хапар сабийлери, тюрлю-тюрлю жерлеге къагъытла жазып, табалмагъандыла.

Сабанчылары Арипа, Танзиля, Акъкъызлары Имара

Бир жол «Минги-Тау» журналда Тилланы Илиясны эсгериулерине тюбеп къалама. Ол мени къарт аппам бла бир лагерьде болгъан эди. Мени жууукъларымы аяп, жукъ айтмай анча жылны тургъанды. «Минги-Тау» журналны биринде уа, ёлюр жылларыны аллында, жазгъан эди Мазан бир жыл да ётгюнчю, жашаудан къалай ажымлы кетгенин.

Мен а гитче заманымда окъуна: «Аба, школну бошасам, журналист болуп, табарыкъма къарт атамы», – деучю эдим.

Кертиси бла да, тарых-филология факультетни чеклеринде журналистика курсланы ачадыла. Мен ары кёчгеними бир да жаратмагъан эди халал устазыбыз Ахматланы Хашимни жашы Ибрагим.

Бир жол университетде бара тургъанлай: «Къызчыкъ, алай бир тохтачы», – деп, къатыма бир устаз келди. «Сен Сабанчылары Алийни къызымыса?» – деп сорду. "Хау", – дегениме, ол а: "Мен Башийланы Хусейме", – деди. Ол къарт анам кесини сабийлерича кёрген ёксюзледен жаш ол болгъанын айтады. Ол, мен окъуп бошагъынчы, манга кёз-къулакъ болуп турду.

Профессор Ахматланы Ибрагимни юсюнден айтыргъа суюме. Къалай жюреги бла сую эди ол этген ишин. Къалай сакъ эди ана тилибизге, сохталарына да. Къаллай бир арымай-талмай кюреше эди, хар бирибизге сакъ болугъуз ана тилигизге дей, тышына конференциялагъа элтип биргесине.

Жерими тутургъу аныча адамладыла.

Мен ненча бериу этгенме Ахматланы Ибрагимни юсюнден, алай ёмюрге да къайтаралмам аны бизге салгъан къыйынын.

Дагъыда жазыучу Тёппеланы Алим. Ол бир ауукъ заманы, кафедрада ишлеп, бизни курсну куратору болуп тургъан эди. Мени алып къарасанг, адабиятны да, маданиятны да кенг жолуна чыгъаргъан ол болгъанды, сёзню кючюн билген, хайырланган.

Бир жол ол бир ненча студентни Москвагъа Къулийланы Къайсынны юбилейине элтеди. Эсимден кетмезлик байрам. Уллу залны ичи – топпа-толу жазыучуладан. Ала да, бир-бир сахнагъа чыгып, бизни Къайсыныбызны атын айтадыла, назмуларын окъуйдула. Жашауда аллай кёп затланы юйретиучюлери эсимден бир заманда кетмейди.

Университетни бошаргъа Чегемни район газетине ишлерге киреме. Ол кезиуде орус тилде чыкъгъан кёп газетледе къошулгъан эки бети къабарты эм малкъар тилдеде чыгып башлайдыла. Эшта да, бюгюн сагъыш этгенде, тийишлисича ишлеяла болмаз эдим деп келеди кёлге. Алай анда ишлеген жылларымы унутмагъанма.

– **Арипа, кёп жылланы сен телевиденияда ишлеп тургъанса, сени республикада иги танийдыла, аны юсюнден да бир айтсанг эди.**

– Хау, кёп кино чыгъаргъанбыз. Сёз ючюн, аладан бири интерконтиненталь чемпионубуз Доттуланы Ахматны, Совет Союзну Жигитлери Байсолтанланы Алимни бла Уммайланы Мухажирни юслеринден да. Ызы бла Орта Азиягъа барып, бир ненча кере тюшюргенме кино. Телевиденияда ол ишлерими айырып суюме. Анда жерлешлерибизге къуру да тансыкъ болгъанлай турама. Бютюн да анамы экиге айланган къарындашларына бла эгечлерине. Къартлыкълары, Аккайлары, Толгъурлары Къыргъызда жашау этедиле.

Билемисе, Орта Азиядан миллетибизни жыйып, бери Ата журтубузгъа къайтаргъан таматарыбызны хар бирине башурама. Къаллай закийле эдиле ала, киши жеринде къуюлуп къаллыгъыбызны нечик билген эдиле. Терслигибиз болмагъан халкъбыз деп, Сталиннге письмо жазгъан мени эллим Сотталаны Адилгерийча жигитлерибизге...

Бир жол Жангуразланы Зухра, кеси жыр этип, макъам бла жырлайды деп, эшитип, аны юсюнден бериу этерге барама. Къарындашы Акогоа этген жырыны сёзлерин бюгюн да унутмагъанма. Ала экилери да беш-алты жылчыкъларында сынагъанларын уллу адам да кётюрмез эди. Сора Зухра хапар айтды манга. Хачирланы Амин, саулай да Малкъарны да, Къарачайны да ийнагъы, ол жерледе тамата болуп тура эди. Анабыз ёлгенде, жер юйчукге кирип чыгъарып, аны асырагъанын унутмагъанма деген эди. "Ким ючюн сюеме мне къарачайлыланы, ма аны ючюн, Хачирланы Амин ючюн", – дейди.

Алай бла Огъары Малкъаргъа барама, анда Цийкъан хажини юй бийчеси таулу къызланы Аминни юсюнден этген жырларын айтады. Сора, кёп да турмай, съёмкала этген къауум бла Къыбыла Къазахстанга тебирейбиз, Аминни кичи къызы Венера бла. Ол жолоучулукъну бир заманда да унутмам. Къум тюзле, къыйыры болмагъанча...

Узбекистандан чек бла Къазахстанга ётюп, жолгъа чыкъгъан эдик танг ала. Жолда таксичи жаш да ажашып, таулула жашагъан жерлеге къарангы бет ала жетебиз.

Мен биле эдим, алайда Уммайланы Мухажирни эсгертмеси болгъанын. Къабырлада кеси, атасы, къарындашы да бир жерде жатханларын да. Бир татарлы киши, юй бийчеси къазахлы тиширыу, тюбеп къалады да, элтеди алайгъа. Ёлтсе да, кёп излейбиз. Къабырыны тегерегинде темир бурууу алынып... Таулу къабырла бир уллу жерни алып, къыйыры Чардарья водохранилищеге чыгып. Тегереги къаты бегитилип. Ол адамланы айтханларына кёре, Хуртайладан анда бир белгили адам, кёчюп кетерни аллында машинала бла таш-топуракъ да ташытып, алай бегитгенди. Ёспас эм махтау аллай жашларыбызгъа.

Анда кино да тюшюрдюк, тегерекге-башха да айландыкъ. Хачирланы Венера, Аминни къызы, ол адамладан тилеп, ахча да къоюп, Мухажирни къабырыны тегерегине темирден жангыдан буруу ишлетди. Башха жерден эфендилени чакъыртып, къабырлада жатханларыбызгъа Къуран да окъутдукъ.

"Таулула кетген кюн кетгенди бу жерлени берекети", – дейдиле андагъыла. Ол кинону бек уллу жетишимлерими бирине санайма, – дейди Арипа.

Арипаны хайырындан былтыр Уммайланы Мухажирни къабырыны тегерегин жангыдан жангыртхандыла. Анда танышларына сёлешип, Арипа аны тынгылы этдиргинчи шошлукъ тапмагъанды. Сау болсун.

– Арипа, сен архивледе да кёп ишлегенсе, – дейме.

– Хау, сабийле гитче болгъан кезиуде, университетни устазы Лафишева Нина Измаиловна: "Мени бла ФСБ-ни архивинде репрессиягъа тюшгенлени тизмесин этерге болуш", – дегенинде, къууанама. Энди къарт атамы да къалайлыкъ бла Сибирьге тюшгенин, кимни хатасындан жоюлгъанын да билейим деп.

Юч жылны ишге баргъанча ары жүрюгенме. Архивни ишчилери, биринчи сакъ болуп, ол ишлени къолубузгъа бергенде, къатыбыздан кетмегендиле. Алай, заман ёте, бизни иги таныгъанда уа, пакетле бла юйлерибизге элтирге да къоя эдиле.

Жандауурлукъну бир заманда да къоймагъанма. Репрессиягъа тюшген адамла, заманында реабилитация этмегенле Адамла эркинликлери жаны бла биригиге келе эдиле. Жамауат жумуш бла мен аланы сюдледе къоруулагъанма. Ол заманда Бепайланы Суфиян манга къагъыт жазып, ол сюдлеге алай жүрюгенме. Экинчи окъууум юрист жаны бла болгъаны ючюн, ол адамланы къагъытларын тынгылы этерге болушуп тургъанма.

Телевиденияда ишлеген заманымда Заюковну интернатында элли жылгъа жууукъ таулу устаз ишлейди дейдиле да, ары барама.

Черкесланы Зухра, бир ариу, огъурлу тиширыу. Ол мени бла тауча сёлешгенде, сабийле, тегерегин алып: "Сиз тауча да биле кёреме", – деп, сейирге къалдыла.

Таулу ана, эки жашы да замансыз эртте кетип, ауругъан сабийлеге устазлыкъ да, аналыкъ да этип тургъанды.

Бир жол оператор интернатны таматасын тюшюре тургъанлай, ала бизни барырыбызны сюймеген, сабийле жашагъан фатарлагъа ётдюм. Эшикни ачсам, полларында линолеум къобуп-къобуп, къуру ундурукъдан сора бир зат да жокъ. Жатхан жерлерини тюбюнде уа хар бирини да – къара пакетле. Неди ол затла деген сорууума, кийимлерибиз деп жууапладыла.

Мен да аны сора тургъанлай, интернатны таматасы чабып жетди, бети да агъарып, ачыуун да букъдуралмай...

Ол кюн окъуна кесим таныгъан жашлагъа сёлешдим, ишни болушун айтып. Ала да сейирге къалдыла. Халны алай болгъанын букъдуруп интернатланы таматалары.

Кёп да бармай, Эздеков Мухамед, мени къарындашымы иги нёгери, 70 тумбочка ишлетди. Заюковха дери элтген жашла да ахчасын алмадыла.

Ары келтиргенибизде, Зухра кёз жашларын тыялмай эди. Сора тыншчыкъ къулагъыма шыбырдады. Кесигиз хар фатаргъа салмасагъыз шашдырлыкъдыла деп. Ол айтханны этдик. Дагъыда бир ауукъ заманны ГТРК-ны ишчилери бла ол интернатха, жатхан жерле, телевизорла, компьютерла да элтип турдукъ.

Аллай бир проект кѳурап, тюзюнлей эфирле этип, ненча сабий кѳууаннганды. Мен да кѳууанама ол ишлериме. Дагъыда «Чужих детей не бывает», «Добрая среда» деген проектлени чеклеринде кѳыяулу сабийлеге болушургъа, аналарына билеклик этерге телевиденияны редактору Магомедова Фатима, ГТРК-ны таматасы Казанчева Людмила бла ишлегенме.

Хар орта кюн телевидениягъа кѳыяулу сабийле келип, сурат ишлерге, компьютерну билерге юйренедиле. Аналары уа ол заманны коридорда сакълагъандыла, бир бирлерине тарыгъуларын айта. Сабий кѳыяулу болуп тууса, кѳбюсюнде атала кѳтюралмай, юйюрлерин кѳююп кетип кѳаладыла. Аллаи аналагъа жюреклерин жапсаргъан, болушлукъ этген биригиуле жокъну орунундадыла.

Эсиме келди бир жол: сабийле жубана тургъан кезиуде, аналагъа телевиденияда бир фатар кѳурап, психолог не да невропатолог чакъырып болушлукъ этерча. Телевиденияны таматасы ол жумушну дурус кѳредди. Мен андан бери «Нюр» журналгъа ишлерге кетсем да, ол уллу жумуш бююн да тамамлы барады. Аллаи ишле бла бир сабийни кѳууандырсанг да, кѳалай игиди.

Аллаи кезиуледе мени тюшлериме Аба келмей кѳалмайды. Алагъа болушургъа Аллах онг бергенине уа кѳууанама.

Мени атам Алий бу дуниядан бек жашлай кетгенди. Биз бешибиз алыкъа сабийле эдик. Аба ол заманда сау эди. Ол бир ангыламай эди, бу халкъ нек жыйылгъанды деп. Сора атам Алийге жыйылгъанларын ангылап, анама урушур эди: "Нек кѳойгъанса операция этерге?" – деп.

Кѳыргъыз апа бу жашынгы бичакъдан сакъласанг, жашарыкъды дегенинден сора, бир тѳююшге кѳатышмасын деп, уллу жаш болгъанда да, аны ызындан айланнгалай тургъанды.

Больницагъа баргъанында, операция этериклерин билсем, кѳоярыкъ тѳююл эдим деп айтхан эди. Ол кезиуде Аба ѳлгенле бла сѳлешип башлайды.

Атамы больницадан келтирген кийимлерин жуугъаныбызда, жюнден эшилген чындайларын жууургъан тѳююне салып кѳояма, кишиге да берлик тѳююлме деп.

Аба мени кѳатына чакъырады да: «"Арипа ышымларымы жуусун да, бирлеге берсин", – деп айтады атанг», – деди.

Бир адам билмей эди мен аланы алай асырагъанымы. Сейирге кѳаладыла.

Ызы бла халкъ кеслерини ѳлгенлеринден хапар сурап, келип башлайды. Аякъ салыр жер кѳалмагъанлай: бирле кѳууанып кете эдиле, бирле уа – баштѳбен, бирле уяла-уяла...

Андан кѣп жыл ётюп, архивлеге Аллах буюруп баргъаным-да, Абаны ол ёлгенле бла сѣлешгени, аланы тилегенлери да эсиме тюшюп къалгъан эди. Бирле анга ийнаннган да этмезле, алай мен кѣргеними айтама.

Бюгюнлюкде сабий журналгъа башчылыкъ этгениме къууанчлыма. Бек къыйын да, жууаплы да ишди. Тиражыны уллу болгъаны, миллетибиз ангылагъаны кѣллендиреди иги ишлерге.

Мен билеме, бу дунияда бош бир зат да этилмейди. Санга келген жумушну жюрегинг бла этсент, этгенинге ийнансанг, олду насып.

Сабанчыланы Арипа жамауат жумушла бла энтта да бек кюрешеди. Хар 9 майда Ветеранланы хорларын да бек къууандырады. Ала жырлап бошагъанлай, ветеранлагъа аш къанга къурайды.

Арипа бла кѣп жылланы шуёхлукъ жюрютгеним себепли, мен аны юйюрюн да иги таныйма. Ала юч эгеч бла эки къарындаш боладыла. Хар бири бийик билим алып, бирер жерде бет жарыкълы урунадыла. Миллетге жарагъан адамладыла. Ала, аналарыны жылыууна къысыла, бир бирни тансыкълап жашайдыла. Солуу кюнлеринде бары да, жыйылып, Лашкутада ата юйлерине барыргъа бек сюедице. Беписини да сабийилери бары да Москвада окъугъандыла. Арипаны къызчыгъы, анасыны ызы бла барып, жаш болса да, атын иги бла айтдырып, журналист болуп ишлейди. Жашы къырал ишде ишлейди, экиси да – Москвада. Сабийлерингден къууана, кѣп жаша, Арипа!

ШАУАЛАНЫ Разият

Народное искусство балкарского народа стало предметом изучения лишь в советские годы. Немногочисленные дореволюционные путевые заметки русских и иностранных путешественников и исследователей дают о нем весьма ограниченное представление. Обычно это простое упоминание о постройках или предметах быта горцев, в лучшем случае, краткое описание их внешнего вида, нередко изобилующее ошибками.

Только после Великой Октябрьской социалистической революции балкарский народ получил письменность, что дало ему возможность приобщиться к богатствам родной культуры, глубже изучить свою историю. Систематическое же изучение самобытного и богатейшего народного декоративно-прикладного искусства северокавказских этносов началось в послевоенное время. Появляется ряд специальных исследований, посвящённых изучению культуры народов Кабардино-Балкарии.

Первым из уроженцев нашего края к изучению декоративно-прикладного искусства балкарцев и кабардинцев обратился Г. Х. Мамбетов. В своей книге «Материальная культура сельского населения Кабардино-Балкарии (вторая половина XIX–60-е годы XX века)» он отводит значительное место крестьянским промыслам, рассматривая их в этнографическом аспекте. Автор справедливо указывает на ярко выраженный национальный характер предметов декоративно-прикладного искусства, выясняет их своеобразные черты. Развитие прикладного искусства рассматривается им на широком историческом фоне. Автор-этнограф, потому в первую очередь фиксирует отличия костюмов по социальной принадлежности. Им убедительно прослеживается эволюция отдельных деталей женского костюма: нагрудника, корсета, шапочек.

Большой интерес вызывает также монография И. М. Отарова «Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка», в которой чётко определена профессиональная терминология, связанная с балкарской одеждой. Она явилась результатом историко-лингвистической экспедиции учёного по Балкарии и Карачаю. В своём труде автор выясняет назначение деталей костюма, взаимосвязь балкарских названий одежды с названиями, принятыми у других тюркских народов. Словарь, составленный И. М. Отаровым, охватывает около ста терминов, связанных с одеждой. Среди них много расшифровок этнографических диалектизмов, что значительно облегчает работу исследователей народного костюма.

Особое значение имеют несколько публикаций по декоративно-прикладному искусству кабардинцев и балкарцев научного сотрудника Института этнографии народов СССР Е. Н. Студенецкой, посвящённых изучению различных промыслов, бытовавших у аборигенов Северного Кавказа. Центральное место среди них занимают исследования по истории кабардино-балкарского национального костюма. Автор впервые

выделяет локальные особенности одежды северокавказских народов, рассматривая их покрой, декоративную отделку. Эти работы значительно расширили границы изучения национальной одежды в области технологии её пошива и декорирования.

Опубликовано также несколько статей, затрагивающих искусствоведческие проблемы декоративно-прикладного искусства балкарцев, а именно посвящённые балкарскому орнаменту. В статье «Балкарский народный орнамент» А. Я. Кузнецова рассматривает откристаллизовавшиеся на протяжении веков разновидности орнамента на войлочных коврах – кийизах, излагает свои суждения по поводу происхождения узоров орнамента и пытается отделить местные элементы от привнесённых, выяснить связь художественной культуры Балкарии и Карачая с искусством других тюркских народов. Те же проблемы рассматриваются и в статье А. Я. Кузнецовой «На земле Балкарии и Карачая», где, кроме того, есть попытка расшифровать символику названий узоров и орнаментов. Правда, сама работа не доведена до конца. Орнамент изучается искусствоведом на материале войлочных ковров, которые, пожалуй, в наиболее полном виде донесли до нас всё разнообразие балкарского орнамента. Как считает автор этих статей, орнаментика, технические приёмы декорирования, цветовая гамма, терминология узоров, их символика являются концентрированным отражением чрезвычайно сложной этнической истории балкарского народа. Некоторые результаты этих исследований применимы также при изучении одежды, орнамент которой представляет различные вариации коврового. Общим недостатком этих исследований является то, что в них нет попытки создать классификацию предметов декоративно-прикладного искусства.

Неоценимую помощь в деле изучения декоративно-прикладного искусства балкарцев оказывают «Записки о Черкесии» адыгского просветителя XIX века Хан-Гирея, где он уделяет много внимания одежде, выясняя ее связь с укладом и обычаями горцев, а также указывает на ее изменения в связи с разрушением родовых отношений и все большей феодализацией Кабарды и Балкарии.

К сожалению, нет ни одного специального искусствоведческого исследования по истории балкарского национального костюма, как нет и альбома, где были бы представлены образцы декоративно-прикладного искусства балкарцев. Трудность работы состоит также в том, что не сохранились образцы одежды, бытовавшей до XIX века, не все сохранившиеся костюмы строго датированы и, наконец, нет четких разграничений между балкарскими и кабардинскими костюмами, что усложняет их атрибуцию.

Материальной базой для нашего исследования послужили образцы одежды, находящиеся в фондах Кабардино-Балкарского республиканского музея изобразительных искусств и Краеведческого музея Кабардино-Балкарии, а также костюмы, находящиеся в частных коллекциях,

и в значительной степени материальные памятники, изученные в экспедициях самим автором.

Женский балкарский костюм формировался на протяжении веков под влиянием различных факторов. Он всегда очаровывал богатством и ритмами орнаментов, фактурой и красками изделий, умелым сочетанием разных узоров и техник. Потому возникает необходимость в разного рода экскурсах. Так, давно назрела необходимость искусствоведческого исследования балкарской одежды, дающей большой и интересный материал для понимания духовной культуры балкарского народа.

В статье мы в основном сосредоточим внимание на праздничном наряде балкарки, хотя отчасти коснёмся и повседневной одежды. Мы будем стремиться выявить её характерные особенности в зависимости от социального положения её владелиц, рассмотрим функциональную сторону костюма, его декорирование, общую композицию деталей и украшений, покрой, цветовую гамму, то есть одежда будет изучаться как художественное явление.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА БАЛКАРЦЕВ

Первые поселения предков балкарцев на Северном Кавказе появились в V–VII веках. Это были поселения племен волжских булгар, кочевавших ранее по территории Восточной Европы и в этот период осевших на территории Балкарии. Начиная с V века балкарцы перешли к оседлому образу жизни. Мужчины пасли скот и обрабатывали землю, женщины ухаживали за скотом, вели домашнее хозяйство, воспитывали детей, занимались прядением шерсти и вязанием. При слабом развитии экономики Балкарии основные средства и предметы производства, необходимые в быту, изготавливались членами семьи. На долю мужчин приходилась выделка шкур, изготовление конской сбруи и различной утвари, занятие кузнечным ремеслом и обработкой металла. Женщины валяли кошмы (кийизы), шили одежду и обувь, вили веревки из шерсти. Но были и специальные мастера: прославленные столяры, плотники и кузнецы, портные и сапожники, скорняки, мастера-оружейники, серебряники, вышивальщицы, которые выполняли работу по заказу. Заказные вещи были дорогими, высокохудожественными и использовались в торжественных случаях.

Прикладное искусство балкарцев – существенная часть народного творчества. Господствующая у них религия – ислам – запрещал изображение всего живого, потому традиций изобразительного искусства у них не было. Талант этноса наиболее ярко проявил себя в декоративно-прикладном искусстве наряду с музыкой, хореографией и устно-поэтическим творчеством. Балкарское декоративно-прикладное искусство развивалось на протяжении столетий и имело замечательные достиже-

ния в таких видах промыслов, как резьба по дереву и камню, плетение корзин и плетней, валяние кошм, бурочное дело, изготовление сукон, тиснение по коже, шитьё одежды, вышивание, вязание. Тысячи умельцев шлифовали формы изделий и довели до совершенства технологию их изготовления. Предметы, которые дошли до наших дней, свидетельствуют об огромном техническом и художественном мастерстве умельцев, создававших кийизы с чудесными орнаментами, прекрасные резные инкрустированные изделия из дерева, красивую и своеобразную одежду и обувь, образцы золотного шитья, ювелирные изделия и другие украшения.

Произведения балкарских народных мастеров всегда очаровывают богатством и ритмом орнаментов, фактурой и красками, умелым сочетанием узоров и техник. Изделия народных умельцев, которые пощадило время, принадлежат в основном XVI–XX вв. – времени становления и развития феодализма в Балкарии, когда она становится одним из центров ремесел и торговли. В этот период она поддерживает экономические, культурные и политические связи со всеми горными областями Кавказа, что способствует расцвету различных видов промыслов. Из рук искусных мастеров выходят великолепные изделия, зодчие возводят оригинальные башенные, мемориальные и фортификационные сооружения. Но с конца XIX века некоторые промыслы, прежде всего, ювелирное искусство, начинают угасать, не выдержав конкуренции с более изящными изделиями дагестанских и грузинских мастеров, а также с фабричной продукцией. Всё свидетельствует об упадке, который в значительной степени порождён потерей Балкарией политического и экономического значения. Однако, меньше всего это коснулось одежды. На наш взгляд, здесь даже можно говорить о некотором взлёте в этом виде искусства, что, несомненно, связано с улучшением техники изготовления одежды и качества тканей, идущих на её шитьё. Благотворное влияние на развитие горской моды оказали также и европейские образцы одежды.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНСКОГО БАЛКАРСКОГО КОСТЮМА

Отличительной чертой мужского кавказского костюма является то, что он «красотою и удобностью превосходит все одеяния и в Азии, и в Европе». С этим мнением адыгского просветителя начала XIX века Хан-Гирея трудно не согласиться. Мужской кавказский костюм пользовался в своё время огромной популярностью не только у горцев. Он почти без изменения был заимствован терскими и кубанскими казаками. В эту одежду облачались и при дворе российского императора. И сейчас на Ближнем Востоке охрана монарших особ одета в традиционный кавказский костюм.

О женской одежде Хан-Гирей держится иного мнения: «К счастью и удовольствию черкес сама природа сотворила черкешенок прек-

расными... Что же касается до одежды черкесских женщин, то она несовместна с их красотой и не стоит в половину прекрасной одежды мужчин». В этих словах Хан-Гирея есть некоторая доля правды. Мужской костюм, как праздничный, так и повседневный более целесообразен и удобен по сравнению с праздничной одеждой горянок, но если говорить о чисто декоративных качествах, то убранство женского наряда богаче и красочней. В частности, одежда балкарок великолепно соответствовала укладу жизни горцев, их обычаям и этикету, была приспособлена к климатическим условиям Кавказа.

Природа одарила горских женщин не только красотой и грацией, а также талантом делать себя ещё привлекательнее: научила шить красивую одежду и с достоинством её носить. Долгими вечерами девушки готовили свои наряды, чтобы показаться в них в обществе. В старину горцы жили обособленно друг от друга, и девушкам редко удавалось выйти за ворота своего дома. Только в праздники имели они возможность встретиться с избранниками своего сердца. Если пожилых людей привлекало пиршество с обильной едой и питьем, возможность блеснуть мудростью кавказского тоста, спеть красивые народные песни, то молодых интересовали в основном танцы, в которых джигитам можно было продемонстрировать свою стремительность и удаль, а девушкам легкость и изящество. Но и здесь лишь легкое пожатие руки в массовом танце «абезех» было самым большим проявлением пылкой любви юноши. Жестким был «закон» гор, требовавший от горянки умения сдерживать свои чувства. Этому способствовала и праздничная одежда, которая сильно стесняла движения, заставляя держаться прямо, так, чтобы тело оставалось совершенно неподвижным. Красота телодвижений женщин иных народностей у горянки полностью компенсировалась изящными, грациозными жестами рук и поворотами головы, сдержанной манерой речи, а скорее умением молчать, ибо глаза и руки в обществе были красноречивее слов.

Праздничный костюм тонко соответствовал горскому этикету, был превосходно подчинен своеобразию национального танца, требовавшего исключительной плавности движений, когда женщина плыла как лебедь. Удивительная поэзия присутствовала во всех линиях платья, способствуя стройности и величественности фигуры. Сшитые из драгоценных тканей: шёлка, парчи, бархата, украшенные золотым шитьём, они делали женщин ещё краше. Их одежда великолепно соответствовала укладу жизни горцев, их обычаям, была приспособлена к климатическим условиям Кавказа, вообще выполняла утилитарные функции, как реальные, так и иллюзорные.

Эстетические представления балкарцев были тесно переплетены с религией и обычаями, потому первоначально декорированию одежды придавалось практическое значение оберега, то есть, мыслилось как священный магический знак. Именно одежда имела особенно важное

значение в социальном и культовом отношении, в ней нашли четкое отражение также возрастные особенности их владельцев. Костюм женщин высших сословий – княгинь и дворянок – был иным, чем наряд крестьянки. Имея общий покрой, они различались украшениями и отдельными деталями одежды: подвесными рукавами или нарукавниками, головными уборами и обувью, металлическими украшениями и, естественно, по ценности тканей, идущих на шитье одежды, и материалов отделки.

Нарядная одежда горянок состояла из рубашки, платья с расходящимися полами, подвесных рукавов, кафтанчика с серебряными застежками и обязательно украшалась серебряным с позолотой поясом. Главной частью женского наряда было платье, которое украшали серебряные застежки и позолоченный пояс. Ворот платья, рукава и полы отделывались вышивкой золотыми нитями вприкреп, тесьмой и галуном, отчего одежда приобретала праздничный, нарядный вид.

Костюм крестьянки шился из дешевых тканей и так же просто был украшен. Здесь главной задачей швеи было выдвинуть на первый план красоту пропорций, линий и форм фигуры, скрыть незначительные дефекты телосложения и подчеркнуть в первую очередь стройность – важный признак красоты горянки. В крестьянской одежде выразилось демократическое понимание женской красоты.

Главный смысл одежды аристократки – в возвеличивании её как представительницы социальной верхушки. Это подчёркивалось богатством убранства, отличавшегося особой пышностью и нередко перегруженного декором, и специальной высокой деревянной обувью, надеваемой поверх чувак для увеличения роста и выявления стройности фигуры.

Повседневная одежда особой художественной ценности не представляла и потому не сохранилась. По покрою она близка нарядному платью, однако более свободная, не стесняющая движений и короче, так как длинная одежда была бы крайне неудобна в работе. Вообще одежда горянок свидетельствует о тонком понимании утилитарного назначения вещи, о её целесообразности при работе, для танцев и так далее.

КОРСЕТ

Для выработки стройной талии девочки и девушки до замужества носили тесные, скрывающие грудь корсеты. Как это ни кажется сегодня странным, но «идеалом женской красоты на Северном Кавказе считались тонкая талия и плоская грудь». Корсет свидетельствовал о невинности девушки и снимался только в первую брачную ночь. Таким образом, этические представления горцев о девственной непорочности материализовались в корсете.

Для представительниц высших сословий шили корсеты обычно из красного сафьяна и украшали их золотым и серебряным шитьем,

простые же балкарки довольствовались корсетами из желтой мешины. Короткий, до пояса, корсет всегда был очень тесен, спереди он туго зашнуровывался шелковым шнуром. По обеим сторонам от шнуровки, а иногда и на спине вставлялись две узкие дощечки. В начале XX века корсет стали заменять тугим лифом из материи, а в советское время ношение корсета оказалось под запретом, как вредящее здоровью.

НИЖНЯЯ РУБАШКА

Поверх корсета надевали нижнюю рубашку. Она была прямого покроя до пола с широкими, длинными цельнокроеными рукавами, иногда закрывавшими кисти рук. Женская рубашка имела на груди разрез до талии и небольшой стоячий воротничок, застегивавшийся на пуговицу. Рубашки шили из хлопчатобумажной или шелковой ткани, часто звучно окрашенной. Воротник, передний разрез и часть рукава выглядели из-под пол платья и потому декорировались вышивкой или другой отделкой. Часто нарядной вышивкой украшали и подол рубашки, который был виден, когда расходились полы платья.

Если платье шилось для немолодой женщины, его украшение было чрезвычайно скромным. Пожилые женщины носили очень скромные рубашки, обычно сдержанных тонов и не имели украшений за исключением серебряной с чернью пуговицы и тесёмочной обшивки вокруг подола и рукавов. Для женщин старшего возраста, особенно из состоятельных семей, шили рубашки из однотонной шелковой ткани, а для девушек – из цветной, нередко тёмно-красного, синего и коричневого цветов.

КАФТАНЧИК

Поверх рубашки балкарки надевали кафтанчик, который шили из нарядной и дорогой ткани – тяжёлого шелка, бархата, фабричного сукна, атласа, в крестьянских семьях – из сатина. Кафтанчик плотно облегал стан, ниже пояса он плавно расширялся. В треугольном вырезе платья был виден кусок ткани или сафьяна, на котором укреплялись серебряные или золотые застёжки продолговатой формы либо в виде рогообразных завитков. Полы, ворот, подол и швы подчёркивались галуном, то есть таким образом выявлялась конструкция кафтанчика. Рукава были длинные, узкие. В конце XIX – начале XX веков кафтанчик балкарок трансформировался, распавшись на нагрудник с серебряными застёжками и стоячим воротником и поясные подвески.

НАГРУДНИК

Поразительный по своей красоте мерцающий свет льют нагрудники. Обильно украшенные камнями и позолотой, они являются главным украшением женского костюма. Нагрудники обычно с 10–15 парами

застёжек всегда гармонировали своей нарядностью с золотыми и серебряными узорами и нашивками платья, то есть отделочный материал подбирался сразу в расчёте на создание ансамбля, что свидетельствует о том, что балкарские мастерицы умели выдержать костюм в едином стиле, когда каждая деталь строго сочеталась с целым. Застёжки были двух типов: продолговатой формы и в виде рогообразных завитков.

Чаще всего нагрудники и застёжки украшаются по краю мелкой зернью. Пуговицы из отполированного до блеска серебра контрастируют с нанесённым на них черневым бархатистым рисунком в виде геометризованных цветков. Реже употреблялись застёжки в виде рогообразных или спиралевидных завитков (кьочхар мьююзле – бараньи рога) или причудливых завитков в сочетании с растительными отростками. Формы криволинейных застёжек значительно богаче форм продолговатых и никогда не повторяются. Мастер берёт узоры из арсенала народного искусства: «кьочхар мьююзле» – бараньи рога, «кёз» – глаз, «кьаш» – бровь и другие, а затем искусно преобразует их в стремлении превзойти другого мастера. Оттого эти изделия поражают наше воображение своей причудливостью, оригинальностью. Крайне редко встречались застёжки сплошь криволинейных форм. Тогда величина фибул уменьшалась пропорционально сужению выреза и создавала богатый и разнообразный ритм. Здесь мастер стремился к многогранной оркестровке основного мотива.

Обычно встречается сочетание одной фибулы в виде завитка, которая располагается сверху, и продолговатых застёжек. Иногда на цепочках к фибулам подвешиваются серебряные полумесяцы – привески-лунницы – мусульманский религиозный священный знак или сильно стилизованное изображение креста – главный символ христианской эмблематики – явный отзвук некогда бытовавшего у балкарцев христианства. Смешение христианских, магометанских символов с языческими в виде рогообразных завитков (напоминание о культе золоторогого барана Аймуша), говорит о забвении символов народных верований.

Возникает вопрос о происхождении застёжек продолговатой формы. Ни в письменных источниках, ни у долгожителей объяснения происхождения подобной формы застёжек мы не нашли. Особое внимание привлекает декор нагрудников, нехарактерных для балкарцев. Остановим внимание на нагруднике, украшенном необычной, чрезвычайно редкой орнаментальной композицией из чёрного бархата с аппликацией из серебряных, украшенных резьбой пластинок, которым придаётся изящная форма креста. Два противоположных конца имеют вид трилистников – этого излюбленного мотива у горцев. Своеобразие этой разновидности проявляется в том, что здесь нагрудник представляет собой необычный ряд застёжек, а в том, что пластинки расположены в виде буквы «П», на что указывает и окаймление из узенького ажурного шнура. Дополнением к украшению нагрудника стали привески, напоминающие трилистник.

Мягкий шёлковистый бархат подчёркивает графически чёткие контуры орнамента. Мастер умело распределяет светлые и тёмные пятна и достигает определённого эффекта: изысканную прелесть изделия рождает простое сочетание чёрного цвета бархата и серебристого – шнура и узора.

Большой интерес вызывает фибула, в которой источником орнамента послужил зооморфный узор в виде двух пар симметрично расположенных бараньих рогов, соединённых пластинкой восьмиугольной формы. Поверхность фибулы изощрённо разработана, она буквально усыпана крупной зернью, помещённой внутри двух concentрических кругов из филигранной проволочки. Сочные, полные динамики формы вызывают ощущение свободы, приволья. Канонизированное изображение бараньих рогов рождает здесь совершенно новую, не встречающуюся ранее трактовку.

ПОЯСНЫЕ ПОДВЕСКИ

Остаточным элементом от кафтанчика, наряду с нагрудником, были поясные подвески, которые шились обычно из бархата и богато декорировались. Эффектно выглядывающие из-под пол платья, они придавали женщине особое изящество. Все встречающиеся поясные подвески можно классифицировать как единый тип, состоящий из двух трапециевидных кусков бархата, которые подвязываются на пояс как передник. Видимые части покрываются вышивкой и окаймляются галуном.

Один из экспонатов из Краеведческого музея в Нальчике является типичным образцом поясных подвесок балкарок. Он выполнен из красного бархата и расшит золотыми нитками в виде нежных веточек с листочками в технике так называемой «базарной» вышивки, а также украшен металлическими блёстками и обшит по краю широким золотым галуном. Вышивальщица выдвигает на передний план зрительского восприятия богатейшие эстетические качества как ткани, так и вышивки, очень выпуклой, тускло поблёскивающей на фоне матового бархата.

НАРЯДНЫЕ ПЛАТЬЯ

Нарядное платье с расходящимися полами, надеваемое поверх кафтанчика, имело, как правило, сильно приталенный лиф. Грудь была совершенно плоской, поскольку она стягивалась корсетом. По той же причине в старину не делали и боковых выточек. Спереди платье имело треугольный вырез до талии, а ниже талии полы расходились. Застёгивалось оно двумя-тремя пуговицами на поясе. Платье шилось цельнокроеным, и лишь бочки были подрезными. В конце XIX – начале XX вв. платья стали шить отрезными по талии. Длинная до пола юбка обычно

кроилась из семи клиньев или шилась в складку, отчего силуэт платья становился расширяющимся книзу. Рукава с середины XIX века делали разрезными от локтя и очень длинными, спускающимися ниже кисти руки и заканчивающимися расширяющейся округлой лопастью.

Позже, в конце XIX века, под воздействием городской моды (европейские влияния) вместо прямого цельнокроеного рукава стали делать рукава по выкройкам, заимствованным у русских. При этом отдельно шились нарукавные подвески, которые прикреплялись выше или ниже локтя и имитировали разрезной рукав. Таким образом, в конце XIX – начале XX века происходила эволюция нарядного костюма балкарок: платье стало отрезным по талии, и от него отделились нарукавные подвески. Нарядные платья шили из плотных и дорогих тканей: бархата, шёлка, парчи, чаще всего чёрного, коричневого, синего и тёмно-зелёного цветов на тонкой шёлковой подкладке. Цвет бархата нарукавников всегда строго гармонировал с цветом платья, независимо от того, из какого материала оно шилось.

Красные платья первоначально могли носить лишь высокородные женщины, что свидетельствует о том, что цвет дифференцировался в зависимости от принадлежности представительниц прекрасного пола к тому или иному сословию. Но в конце XIX века эти различия исчезают, и вообще красный цвет уже не пользуется прежней популярностью.

Наряд балкарки отличался сочетанием ярких, звучных цветов, часто контрастных, однако эти краски всегда были строго сгармонированы. С начала XX века нарядные платья из тяжелых и плотных тканей стали носить и как свадебную одежду. Широкое распространение в это время получают платья из более легких тканей: шёлка, парчи, сатина. Под влиянием соседнего русского населения и казаков балкарки стали носить также юбки и блузки. В то же время формы кавказской одежды, как мужской, так и женской почти без изменений были заимствованы их соседями-казаками. Если мужской костюм не претерпел существенных изменений, то костюм горянок трансформировался в тесно прилегающую к телу блузку (у казачек она плотно прилегает к телу, в то время, как в русской традиции, как правило, она широкая) и юбку. Социальное различие в одежде балкарок проявлялось прежде всего в качестве ткани. Зажиточные шили себе блузки из шёлковых, а юбки из шерстяных тканей, а у крестьянок они были хлопчатобумажными. Блузки шили строго в талию (покрой был близок к одежде казачек), с длинными и присборенными рукавами, сужающимися к кисти руки, юбки были длинными в форме колокола, то есть во многом напоминали традиционную балкарскую одежду. В комплект одежды балкарок вошел и передник, который надевали во время приготовления пищи, стирки и так далее. Его распространение связано с влиянием городской моды.

В холодное время года под платьем, а иногда и поверх него женщины носили стёганные ватные кафтаны (сырылгъан къаптал), которые

в точности повторяли покроем платья. «Богатые карачаевки, балкарки, кабардинки, – пишет кавказовед Е. Н. Студенецкая, – иногда одевали бархатные отороченные полоской меха шубки без застёжек, носившиеся не столько для тепла, сколько для красоты, подбивали их беличьим мехом, а иногда просто подшивали подкладку. Пожилые женщины, особенно в горных районах, носили и овчинные нагольные шубы». Что касается пальто, то в начале XX века среди балкарок оно было большой редкостью.

Традиционными способами и приемами украшения одежды были вышивка, аппликация из серебра, галун, тесьма, сутаж, металлические и кожаные украшения и нашивки. В орнаменте этих украшений сочетались растительные, геометрические и зооморфные изображения. Подол, полы и обшлага рукавов декорировались вышивкой золотыми или серебряными нитками, либо аппликацией. Швы и края одежды обшивались галуном или тесьмой. Узор вышивки был всегда предельно прост, в нём нашли отражение сдержанность, суровость и благородная простота, созвучная образу жизни балкарцев. Раппорт вышивки подола и пол состоит из фигур раздельных, не связанных между собой. В этом отличительная особенность балкарского орнамента. В зависимости от характера узоров, от наклона отдельных элементов орнамента, расстояния между ними, их величины по отношению к размерам костюма создаётся определенное настроение одежды. Те же мотивы повторяются часто и на обшлагах подвесных рукавов, однако детали здесь значительно мельче. И вообще узоры всегда укрупняются книзу, что создаёт впечатление монументальности, устойчивости фигуры, уподобления женщин колоннам. Таким образом, мы видим удивительную правильность понимания роли орнамента, служащего украшением одежды и подчёркивающего конструкцию одежды, композицию её отдельных частей. Цельность художественного впечатления достигается общей тональностью вышивки, контрастной по цвету ткани, удачно найденными пропорциями орнаментируемых частей и одеждой в целом, конструктивной связью вышивки с покроем.

Имена портних, создавших чудесные наряды, за редким исключением обычно неизвестны, но одежда, сшитая их руками, радует и по сей день ценителей прекрасного. К примеру, большой интерес представляет скромно декорированное платье из коричневой тафты, сшитое для пожилой женщины, ныне хранящееся в Краеведческом музее. От него как бы веет простотой и естественностью, спокойствием и домашним уютом. В покрое платья нет ничего необычного, оно вполне соответствует моде XX века: отрезное по талии, с юбкой в складку. Главным же его украшением является оригинальное использование двух рядов серебряных пуговиц ювелирной работы с гравированным рисунком в виде стилизованных четырёхлепестковых цветков, дополненное узенькой тесьмой, окаймляющей ворот и рукава.

Значительное внимание привлекает платье из красного атласа, в котором органически сочетаются разнородные материалы: вышивка в старой технике вприкреп, выполненная золотыми и серебряными нитями, отделка чёрным бархатом, галуном, тесьмой, шнуром. Платье, как обычно, сшито на тонкой цветастой подкладке из шёлка. Орнамент с плавной и текучей волнообразной линией шнура, соединяющего узоры-трилистники, располагается изящным бордюром вдоль переднего разреза юбки. Тоненький золотой шнур выявляет границы платья, окружая их замкнутой лентой каймы. Дополнительный декоративный эффект создают обшлага рукавов из чёрного бархата, контрастные красному атласу. Покрой платья ничем не отличается от обычного, характерного для XX века, и судя по отделке, могло принадлежать свободной крестьянке. Здесь мы не видим пышного, усложнённого декора, наоборот, его простота придаёт наряду особую лёгкость и изящество. В такой сдержанности убранства мы находим черты камерности, созвучные моде начала XX века.

Были популярны у горянок и парчовые наряды. Восточных женщин всегда привлекала сверкающая поверхность ткани, а в этом отношении наиболее эффектна парча, создающая сплошное сияние. Поскольку фактура ткани не позволяет использовать галуны и вышивку, здесь могла применяться лишь отделка, контрастная платью, чаще всего из бархата или шёлка тёмной окраски.

По совершенству покроя и отделки главное место среди женских балкарских костюмов принадлежит, вероятно, нарядному платью из Кабардино-Балкарского республиканского краеведческого музея, которое, судя по декору, могло принадлежать представительнице высшего сословия – княгине. Сшитое по старинной моде с классически чётким силуэтом, надевалось оно в особо торжественных случаях, касавшихся не только семейной жизни, но и общественной: таких, как свадьба, рождение наследников, приём именитых гостей и так далее. Потому княгиня должна была представлять в нём как идеал горянки в самых разных смыслах.

Цельнокроеное платье с подрезными бочками, как это было принято у горцев в первой половине XIX века, с узкими втачными рукавами, заканчивающимися лопастями, привлекает особое внимание посетителей музея. Все швы конструктивно подчеркнуты тесьмой, эффектно мерцающей на фоне жёлто-зелёного шелка. По краю одежды нашит широкий золотой галун в тон золоту ослепительно сияющей вышивки, прекрасно гармонирующий с зелёным, очень высокого качества, шёлком. Несмотря на богатство и разнообразие украшений, платье не кажется перегруженным декором благодаря мере, найденной мастерицей, её тонкому художественному чутью. Чётко прослеживается взаимосвязь орнамента на рукавах и полах платья, который представляет различные вариации растительного и зооморфного мотивов украшения. Используемые узоры

получили у балкарцев такие названия: круглые – «кёз» («глаз»), ромбовидные – «лэкьум», «трилистник» – «терек», «сердце» – «жюрек», рогообразные завитки – «кьочхар мьюнозле» («бараньи рога»). Уже сами названия свидетельствуют об образном, глубоко поэтическом мировосприятии балкарского народа.

ПОДВЕСНЫЕ РУКАВА

Своеобразие балкарского национального костюма выразилось в употреблении подвесных рукавов. До сих пор исследователи не пришли к единому мнению относительно их происхождения и назначения. Возможно, они играли роль декоративной детали, которая привлекала особое внимание к выразительности жестов рук в танце по контрасту со статичностью туловища, так как в балкарском народном танце главная красота танцовщицы заключена в движении рук.

Несомненно, наиболее эффектная и оригинальная деталь в национальном женском костюме – это подвесные рукава, отличающиеся большим разнообразием. Приходится удивляться тому, как при строгой их канонизации мастерицы могли так варьировать их формы, что нельзя найти двух платьев, имеющих одинаковые подвесные рукава. Именно этой наиболее характерной деталью и различаются платья, поскольку их покрой долгое время оставался почти неизменным.

На наш взгляд, подвесные рукава можно классифицировать по следующим типам. Во-первых, это колоколообразные нарукавники, слегка присборенные у локтя и расширяющиеся книзу. Их очертания повторяют силуэт платья. Иногда этот тип характеризуется использованием двух, или, крайне редко, трёх ярусов «колоколов». Такие нарукавники, как правило, не имеют вышивки, а обшиваются по краю галуном. В силу своей дешевизны они употреблялись обычно крестьянками, так как подвесные рукава из-за дороговизны вышивки были им недоступны. Если говорить о времени их происхождения, то, вероятно, они появились значительно позже, чем подвесные рукава в форме лопастей. Их возникновение, на наш взгляд, связано с тем, что лишить нарядное платье длинного рукава, главного эстетически значимого элемента, было немислимо, поскольку это нарушило бы традиции. Именно так были найдены формы колоколообразного нарукавника, в какой-то мере восполняющие для малообеспеченных эту необходимую деталь наряда. По красоте силуэта они не только не уступают классическому типу нарукавника, но, пожалуй, даже превосходят его. Именно этот факт заставлял и представительниц высших сословий иногда идти на компромисс: красоту и изящество нового типа нарукавников сочетать со старинным, классическим типом с лопастями, которые позволяют продемонстрировать их высокое материальное положение. Тем не менее использование нарукавников практиковалось значительно реже, чем традиционных

подвесных рукавов. Длину подвесных рукавов подбирали индивидуально, порой они спускались до пола. Чем длиннее были рукава, тем более нарядным казалось платье.

ЗИМНЯЯ ОДЕЖДА ГОРЯНОК

Некоторое внимание следует уделить также тёплой одежде балка-рок: стёганному кафтану (сырылгъан къаптал) и шубе (тон). Стёганный кафтан носился как под платьем, так и поверх него. Если он надевался под платье, то шился строго в талию. Иногда его носили поверх одежды, тогда он был свободного покроя, и его убранство дополнял галун либо серебряная аппликация. Чаще же всего по краю одежды пришивали узкий золотой либо серебряный шнур. Стёганные кафтаны шились на тёплой ватной либо шерстяной подкладке и простёгивались по вертикали в виде параллельных полос, чтобы вата или шерсть не сбивались. Были они цельнокроеными с прямыми цельнокроеными же рукавами. Стёганный кафтан бедной крестьянки был всегда прямым по крою и носился поверх одежды. Поскольку такая одежда не могла часто стираться, шилась она из тёмных тканей, чаще всего чёрной или серой расцветки. Иногда тёплая одежда украшалась аппликацией из серебряных фигурных застёжек обычно формы рогообразных завитков, попарно закреплённых по обеим сторонам от переднего разреза.

Богатые предпочитали носить шубу – тон, чаще всего сшитую из бархата. Они мало грели, и носили их исключительно для того, чтобы пощеголять. А от холода спасались либо стёганным кафтаном, надеваемым под платье, либо большим пуховым платком, которым покрывали не только голову, но и плечи. Одна из шуб, хранящихся в фондах Краеведческого музея, украшена аппликацией из серебра – тоненькими пластинками, которым придаётся вид крючков с отростками растительного характера (ближе всего к колокольчикам), не связанными между собой. Подобным декором украшен и низ шубы. В отличие от платья, где верхняя часть не имеет иных украшений, кроме нагрудника, здесь на груди по линии вертикального разреза укреплены пластинки из попарно соединённых колокольчиков. На рукавах этот мотив обретает вид стебля с двумя симметрично расположенными листочками.

ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ: ПЛАТКИ И ШАПОЧКИ

Обычай горцев требовал, чтобы женщина непременно была в головном уборе, потому ему уделялось огромное внимание. Женский нарядный головной убор состоял либо из платка, либо из шапочки и поверх неё надетого платка. Только юные девушки могли ходить в одной шапочке, без платка. Пожилые женщины не носили шапочек, поскольку в обществе это расценивалось, по словам адыгского просветителя Хан-

Гирея, «как кокетство». В свои роскошные косы молодые горянки вплетали длинные узкие ленты обычно белого цвета, а волосы заплетали в две косы и носили их всегда распущенными, прибирая лишь во время работы. Несмотря на то, что балкарцы исповедовали ислам, женщины никогда не закрывали лицо. Таким образом шариат в преломлении горских обычаев претерпел существенные изменения и был приспособлен к «законам» гор.

Платки, которые носили балкарки, были самыми разнообразными по фактуре и окраске. Их обычно покупали у грузинских и армянских купцов, но были они восточного происхождения: арабские, турецкие или персидские. Как правило, если они были гладкокрашеными, то дополнялись вышивкой шёлковыми нитками и обвязывались кружевом чаще всего простой сетчатой формы с кистями или бахромой. Иногда к кружевам приплетались шарики из золотых нитей. Платки из белого шёлка или крепдешина с кистями украшались богатым цветочным орнаментом из стилизованных роз, травными или цветочными разводами, вышитыми шелковыми белыми нитками. Декорировался лишь один угол платка, то есть здесь мы видим явное стремление к экономной красоте: бывает вышита только одна видимая сторона платка в виде треугольника. Для наиболее распространенного типа платка – белого крепдешинового – кружева плетутся в виде тонкой сетки, просто и гармонично сочетающейся с тканью и вышивкой.

Наряду со светлыми платками широкое распространение получили платки темной окраски, которые носили пожилые женщины и вдовы. Фактура тканей, из которых они изготовлялись, более плотная, чем у светлых. Обычно это был кашемир, шерстяная или полушерстяная ткань. Встречались также и шёлковые платки тёмной окраски из узорчатого шёлка или хлопчатобумажные с набивным рисунком.

Покупной платок из кашемира тёмной окраски работы Ф. Жабоевой оплетён бахромой очень увлекательного, оживлённого чередования разных мотивов – колокольчиков, узелков и кистей из чёрной шёлковой нитки. Внешне неэффектный, благодаря волшебству рук кружевницы, умеющей подчеркнуть все достоинства обыкновенного материала, он получает благородный вид.

Крайне редко балкарки плели ажурные кружевные шарфики, которые носили поверх шапочки. Великолепен чёрный шарф изысканной тонкой работы с чудесным рисунком растительного характера, напоминающим стилизованные цветочки, которые кружевница умело обыгрывает, сплетая в прелестное кружево. Края шарфа плавно, волнообразно изгибаются. Тонкий кружевной орнамент придаёт шарфу лёгкость, воздушность, особое изящество.

Другим видом головного убора горянки были шапочки. Женские шапочки настолько разнообразны по убранству, настолько изящны, что способны украсить любую женскую головку. Они шились местными

мастерицами, главным образом, из красного бархата и украшались вышивкой, обшивались галуном, покрывались ажурным ювелирным каркасом. Чтобы они не мялись, делали подкладку из кожи. Обычно шапочки были самой простой цилиндрической формы, на донышке которой закреплялся бубенчик на узорном золотом шнуре. Декору шапочек уделяли огромное внимание и непременно связывали с убранством одежды в целом. В нарядной одежде было важно, чтобы орнамент, ритмический строй узоров на платье и шапочке непременно совпадал, либо был стилистически един. Вообще в работе мастериц ценилось умение сочетать разнородные по цвету и фактуре ткани с разнообразной отделкой. Как говорят сами мастерицы, они всегда учитывали характер женщины, которую обшивали. То есть они не довольствовались лишь тем, чтобы скрыть те или физические недостатки, или, наоборот, подчеркнуть их достоинства. Каждая девушка или женщина имела свой характер, и задачей портних было выразить его в одежде.

Женские шапочки можно разделить на несколько типов. Первый тип, наиболее архаичный, обшивается галунами фризообразно по околышу, верх таких шапочек обычно выпуклой сферической формы либо завершается «шатром», а на донышке галуны, пересекаясь, образуют звездчатую форму. В одной из шапочек из фондов Краеведческого музея края галунов оплетены ажурным кольчатым кружевом, выполненным из тонкой серебряной нити. Украшением шапочки также стал ажурный шнур, завершавшийся тремя кисточками. Шапочка, несмотря на простоту убранства, отличается удивительной цельностью и изяществом. Другой головной убор из собрания Краеведческого музея украшен кисточками из золотых нитей. Донышко покрывает вышивка золотыми нитями вприкреп. Благодаря строгости убранства шапочка способна придать своей хозяйке почтенный вид.

Шапочки часто декорируются так называемой городской или базарной вышивкой, технически более простой, чем старинная вприкреп. Она выполняется непосредственно на ткани и часто бывает объёмного, выпуклого характера. Такие шапочки обычно представляют собой цилиндрическую или слегка конусообразную форму с плоским донышком. Околыш и донышко украшаются вышивкой и обязательно снабжаются кисточкой или серебряным бубенчиком, издающим нежный звон. Шапочка из фондов Республиканского музея изобразительных искусств украшена городской вышивкой по красному бархату. Кокетливого характера завитки на донышке выполнены с изысканным вкусом. Они создают впечатление торопливого, убыстряющегося вращательного движения. Веточки, вышитые на околыше полны внутренней динамики. Украшением шапочки также служат узкий шнур, небольшие шарики из золотых ниток и фигурные ажурные узоры на длинных золотых шнурах, прикрепленные к донышку. Основной декоративный эффект этой шапочки основан на противопоставлении полумрака тёмнокрасного бархата и блестящей поверхности вышивки.

Формы шапочек у горянок канонизированы, зато простор воображению даёт использование богатейших возможностей декора, удачно применяющийся в третьем типе шапочек – с ювелирным убранством. По форме они не отличаются от женских головных уборов второго типа, то есть цилиндрические или конические с плоским верхом. Но вместо узкого шнура, которым обшивают шапочку, к ней прикрепляются ажурные серебряные ободки из серебра, а вышивку заменяют фигурные накладки обычно в виде листочков из серебра. Серебро часто золотилось, что придавало убранству ещё большую звучность. Употреблялись и вставки чаще всего из любимых горцами камней – бирюзы и рубина.

ПОЯСА

Артистизмом исполнения отличаются пояса горянок: то узкие, девичьи, то широкие, женские, они привлекают внимание своей нарядностью, красотой узоров цветочных или травных. Глядя на них, чувствуешь, что мастер в совершенстве владел своим ремеслом, глаз его прекрасно видел особенности металла, которые он искусно использовал в изделии. Особой красотой и изяществом отличаются также пряжки поясов сложной причудливой формы.

Женщины носили матерчатые или широкие тесёмочные пояса, но обязательно с металлической пряжкой. Нередко встречались пояса, передняя половина которых была металлической, а задняя из бархата или широкой галунной полосы. Молодые женщины носили обычно широкие, цельные серебряные пояса, а девушки ходили в поясах, собранных из прямоугольных звеньев – небольших пластинок серебра. Вообще в ношении поясов уже в XIX веке не придерживались строгой возрастной регламентации, гораздо большее значение имело социальное положение его владелицы. Бывало, что девушки из бедных слоёв населения носили матерчатые пояса, и, наоборот, пожилые, зажиточные женщины украшали свою одежду поясами, не свойственными их возрасту. Поэтому их проще рассматривать по форме и материалам, из которых они изготовлялись, а также по способам и приёмам их украшения.

Пояса, выполненные из цельной серебряной пластины крайне редки. Так, пояс из Краеведческого музея выполнен из серебра с глубокой резьбой в виде трав. Пряжка отсутствует, её заменяет асимметрично расположенное изображение диковинного плода. Глубоко врезанный рисунок для большей контрастности покрыт чернью. Передняя часть другого цельного пояса украшена вместо пряжки накладкой в виде листьев яблони и спиралевидных побегов, заканчивающихся «почкой» – камешком бирюзы. Композиция также дополнена рубинами, помещёнными в гнезда, которым придаётся форма цветка яблони. Убранство пояса объёмно, очень массивно и дополнено привесками-яблочками на цепочках. Таким образом, фантазия мастера подсказала «яблоневою»

тему, решённую довольно реалистично. Изделие не атрибутировано, автор неизвестен, но отход от требования ислама с его запретом изображения всего живого свидетельствует о том, что пояс, скорее всего, был изготовлен уже в советское время.

Особенно многочисленной является группа так называемых «девичьих» поясов, состоящих из отдельных звеньев, чаще всего с массивной фигурной пряжкой. Сразу покоряет воображение нежная орнаментовка поясов с вычурной криволинейной формой пряжки. Пояса словно усыпаны красными камнями простой огранки, помещёнными в выпуклые гнёзда. Филигранный узор создаёт впечатление драгоценной парчи. Пояс из частного собрания с небольшой оригинальной пряжкой с медальоном в центре относится к началу XX века. Его края обходит ажурная кайма, создающая впечатление особого изящества и лёгкости. Звеньям пояса придан вид завитков. Такой пояс мог подойти только очень тоненькой, хрупкой девушке. Нередко украшением пояса служила крупная зернь, обвитая тончайшей филигранной проволочкой и создающая богатую игру света и тени. Основой ещё одного пояса послужил серый матовый металл, оправленный серебряной чеканной каймой с вырезами в виде полумесяца, сквозь которые проступает фон. Декоративный эффект пояса построен на изысканном контрасте матового металла – фона и сверкающего серебра – накладки. Небольшие рубины вставлены в крупные гнёзда сложной ажурной формы.

Обычно пояса с цельной передней частью дополняются привесками-лунницами в виде полумесяца, играющими роль амулета. Этот узор, чрезвычайно распространённый на Кавказе, пришел в горы вместе с принятием ислама. Серебряный пояс из частного собрания с цельной передней частью украшен небольшой пряжкой с привеской и дополнен тремя красными камнями. Чарующей красоты узор имеет строгий ритмический строй. При малейшем движении привеска издаёт мелодичный серебряный звон.

Декор массивного цельного пояса работы Абакарова из фондов Музея изобразительных искусств состоит из чеканных чешуек с медленным плавным бегом в сочетании с растительным орнаментом в технике контурной резьбы. Убранство пояса дополнено плоскими пластинами из коричневой яшмы.

Большинство женских поясов отличается повышенной декоративностью. Подобный экземпляр хранится, к примеру, в одной из частных коллекций. Звенья и пряжка пояса сплошь затканы филигранным рисунком, отчего поверхность становится изощренно разработанной, фон дробным, основанным на игре света и тени. Вставки из камня помещаются в гнёзда, представляющие собой кружевные объёмные цветки. Пряжка, имеющая форму причудливого медальона, покрывается тонкой золотой паутиной великолепного ажурного рисунка.

ОБУВЬ

Завершала нарядную одежду балкарок обувь из чувяков (чарыкъла), сшитая из хорошо обработанной тонкой кожи – сафьяна, и со вкусом подобранной отделкой. У балкарцев не было специальных сапожных мастерских, потому в простых семьях чувяки шили женщины, кожу для которых они обрабатывали сами. Для представительниц же высших классов обувь шили лучшие мастерицы. Изготовление изделий из сафьяновой кожи было очень трудоёмким занятием, так как шить приходилось таким образом, чтобы швы были незаметны. Для украшения обуви умело подбирались цвет отделки и узоры: аппликация из кожи, вышивка, галун, тесьма, которые делали обувь очень нарядной. Орнаменты аппликаций из кожи были близки золотошвейным, вырезались из добротного обработанного шкур, как звериных, так и домашних животных (овец, коз), и окрашивались в разные цвета. Кроме чувяков, у женщин высших сословий в арсенале были и деревянные ходули, которые изготавливали специальные мастера. Эта обувь была чрезвычайно изящной, с металлическими накладками и инкрустацией, «убранной различными костяными украшениями, нередко и серебром с позолотой».

Ходули являлись наиболее древним видом обуви балкарок, дошедшей до XIX века. Женщины и девушки передвигались на них мелкими пашками, показывая свою грациозность и хорошие манеры, соответствующие горским обычаям. Если девушку приглашали на танец, она медленно продвигалась к танцевальной площадке, а затем, спустившись с ходуль, шла танцевать в чувяках.

Ходули вырезали из твёрдых пород дерева. Они имели высоту 15–20 сантиметров, что сильно увеличивало рост женщин, делая их выше и стройней. Деревянную обувь обивали с обеих сторон тонкими серебряными пластинками с вычеканенными на них рисунками в виде бараньих рогов. Если дерево было драгоценной породы, то применялись инкрустации из кости, составлявшие с деревом эффектное цветовое и фактурное сочетание. Балкарки носили также деревянные босоножки на высокой подошве, которые надевали не только на выход, но и использовали как домашнюю обувь. Праздничные босоножки надевали на нарядные, богато украшенные сафьяновые чувяки.

ТРАДИЦИОННЫЙ ЖЕНСКИЙ БАЛКАРСКИЙ КОСТЮМ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Если проследить эволюцию балкарского костюма с древности до начала XX века, то очевидно, что в конце XIX – начале XX века произошли существенные изменения в лоне так называемой «кавказской» моды, связанные с европейскими влияниями. Но наиболее радикальные

перемены в костюме горянок произошли уже в советское время, когда он стал стремительно терять свои характерные, национальные черты и приобрёл новые, совершенно не свойственные ему ранее. Некоторые элементы балкарского женского костюма были упразднены, в первую очередь, шапочки и корсеты. Ношение корсета советским государством было запрещено законодательно, как вредящее здоровью девушек.

Из сказанного можно сделать заключение, что прежний женский балкарский народный костюм утратил своё функциональное назначение. Сегодня традиционные костюмы трансформировались и, превратившись в стилизованные, используются как сценические, их надевают на праздничные демонстрации, также они выполняют роль свадебного наряда невесты.

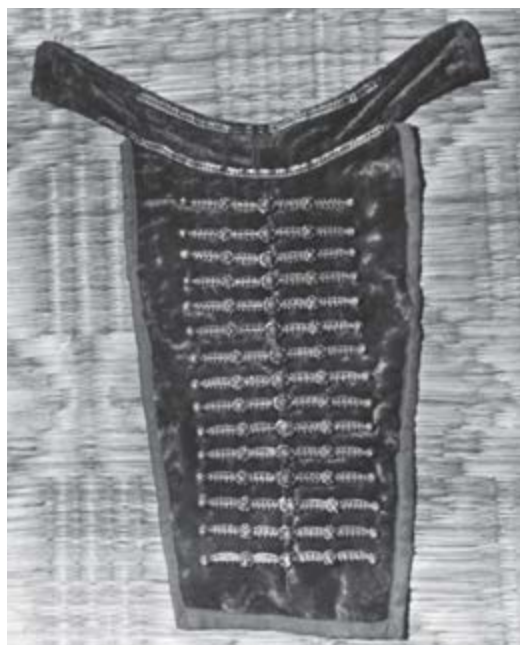
Женская одежда претерпела и другие весьма существенные изменения. В сценических платьях тяжёлые нагрудники и пояса, доходящие весом до килограмма, стали заменять более лёгкими, выполненными из металла, имитирующего серебро. Что же касается старинной золотной вышивки, то, поскольку эта работа чрезвычайно трудоёмкая и дорогостоящая, её заменяют узорами из сутажа и шнура. Реже употребляются теперь и подвесные рукава.

Следует отметить, что национальный балкарский костюм имел много положительных, эстетически значимых качеств, в нём поистине воплотился талант балкарских портних, вышивальщиц, кружевниц. И можно только с сожалением констатировать тот факт, что прекрасные традиции праздничной балкарской одежды почти полностью исчезли из жизни.

Изучению народного искусства в нашей стране уделяется огромное внимание. Оно привлекает нас прежде всего своей искренностью, глубиной идей, заложенных в нём, близостью духовному миру народа. В нём, как в зеркале, отразилась жизнь простых людей, их мировоззрение. Несмотря на тяжелые условия жизни, народные мастера создали изумительные по красоте предметы декоративно-прикладного характера, излучающие оптимизм, любовь к жизни. Прав был А. М. Горький, утверждавший, что народному искусству «совершенно чужд пессимизм». Искусство любого этноса, какого бы художественного уровня оно не достигло, привлекает внимание своих соплеменников. Оно свидетельствует о социальной и творческой активности предков и вызывает к себе эмоциональное отношение. Речь идёт о судьбах не только народных промыслов, но и всей духовной культуры балкарского народа. Потому изучение и пропаганда народного искусства, несомненно, носят прогрессивный характер.

АППАЕВА Жаухар,
искусствовед

ТАУЛУ ТИШИРЫУЛАНЫ ЖАУЛУКЪЛАРЫ

*Аналарыбыз кзысыучу жаулукъ,
Сенден сыйлы зат билмеди таулу.
Аналары сютюне тенг сыйынг,
Жерибизни бар намысын жыйып.*

*Хурмет, намыс берейик
Жаулукъ кзысхан тиширыугъа,
Минг берекет берсин Аллах
Жаулукъну этген уста кзоллагъа.*

Таулу тиширыулары кийимлеринде жаулукъла бек сыйлы жерни аладыла. Ала кеп тюрю болгъандыла. Алайды да, кюбюрню ачайыкъ, жаулукъланы чыгъарайыкъ, атларын эсгерейик, айтайыкъ.

Мухарске, гыранча, кюпес, гюлменди, чикиля, бота. Малкъар тиширыулары эм багъалы, эм сыйлы жаулукъларындан бири мухарскеди. Мухарске бизге Орта Азиядан, Бухарадан келгенди, ол чий дарийден, бояуу онга билмеген, жылтырагъаны кетмеген жаулукъладанды. Таулу тиширыула аланы эрттеден бери жүрютгендиле. Ала сары-кюлан, моргъулдум, къара-кюлан, кызыл, кек-кюлан да болгъандыла.

Мухарскелени къарачайлы, малкъарлы, кюмукълу, кызырым татарлы тиширыула башларына тойгъа, бир уллу жыйлыгъа не да кюуумгъа баргъанда кзысхандыла. Бююнлюкде ол жаулукъланы жүрютмейдиле, алай Кюмукъда эрге чыкъгъан кызыны башында мухарскеси болса, ол бек бай келинге саналады.

Мухарскени чачакълары ючгюл туююледиле, ючмюйюшлени араларында бир ненча чачакъны туюмчек этмей кюоядыла, аладан чалы оюула этедиле. Чачакъланы ол тюрю туюуге чомпал дегендиле. Бек сыйлы жаулукъланы чачакъларына алтын, кюмюш халыладан налтех салып болгъандыла. Малкъар тиширыулары бек багъалы жаулукъларыны кыйырларында кюмюш налтехли жаулукъ саналгъанды.

Гыранча деп биз крепдешинден этилген жаулукъгъа айтабыз. Аны кеп тюрюсю болгъанды. Бек сыйлыгъа оюула тюшген акъ гыранча саналады, аны келинге баш ау этгендиле. Эртте заманлада гыранчаны уста тиге билген кызыла хар элде да болгъандыла, аны ариу накъышла бла жасагъандыла, бир кыйырына не да ортасына гюл, чапыракъ накъышланы акъ чилле халыла бла тикгендиле. Саулай тигилген гыранчаны уа

эм багъалыгъа санагъандыла, бек бай къызла аллай жалукъланы къысхандыла.

Кюпесни юсюнден да кёп зат айтыргъа боллукъду. Кюпес деген сёз орус тилде «купец» деген сёзден къуралгъанды. Орус саудюгерчиле аланы Россейни чилле сокъгъан фабрикаларындан келтирип тургъандыла. Бу жаулукъланы атлары да купецлени атларына кёре айтылып къалгъанды. Ала кёп тюрсюнлю, женгил, жарыкъ жаулукъладыла. Кюпесни къумачы мухарскеден учузду, согъулгъаны жукъады, тутуму да анга кёре.

Биннаны кюбюрюнден энди чыгъарыкъ жаулукъ – гюлмендиди. Бу ариу атлы жаулукъланы Малкъаргъа Азербайджан бла Гюржюден келтиргендиле. Была жумушакъ, ариу оюлула боладыла, кеслери да мурсаны бир тюрлюсюнден согъулгъандыла. Кёп жылланы ичинде жылтырмай, бетлери онгмай сакъланадыла, жукъа болгъанлыкъгъа, жылыу бередиле. Ала акъ, къара, жашил, мор, кёк, сары бетли боладыла. Аны юсюнден элбер да къурагъандыла: "Жайсанг ундурукъ, жыйсанг жумдурукъ" (*Гюлменди*).

Бота деген жаулукъну аты бурунгу грек кийим «хитон» дегенден келеди. Бота тёртгюлдо, чачакълары, кеси да къалын кишмир къумачдан согъулады. Бу уллу жаулукъну башха жаулукъланы башындан къаплап болгъандыла. Кёбюсюнде ботаны инбашларына атып не да беллерине къысып, къарт аммаларыбыз жылылыкъгъа жюрютгендиле.

Чикиля бек гитче жаулукъду, аны тиширыула башларына уллу жаулукъларыны тюбюнден къысхандыла. Намаз этгенде, кече жатханда да аммаларыбыз аны башларындан тешмегендиле. Чикиля тюрлю-тюрлю жукъа къумачладан тигиледи – кёбюсюнде жукъа кишмирден бла чилледен.

Жаулукъланы уллу-гитче да, къарт-жаш да, мангылайлары, къулакъларын жабып, боюнларындан артха къысхандыла. Алай бла ала кеслерини саулукъларын сакълагъандыла. Ол заманлада дарман бусагъатдача хазна жюрюмегенди, ауругъаннга мадар, онг этген кыйын болгъанды. Жаулукъну ол жаны бла уллу магъанасы болгъанды.

Таулу тиширыула жаулукъну бек сюедице. Бусагъатда да аланы кёп тюрлюлери барды. Ариу жаулукъ тиширыуну бетине жумушакълыкъ бередиди, аны омакъ этеди.

КУРДАНЛАНЫ Ирина

АТМУРЗАЛАНЫ Фатимат

ТАМЫРЛАРЫБЫЗНЫ САКЪЛАЙЫКЪ

Арбаз эрттенлик тынчлыгъы бла бирге уянганы тюшеди эсеме. Хауада сютно ийиси жайылып, сабийлигимиз назик эслерине тийип, жүрегими жылытады. Юй аллында жашау кыйнайт: кими арбазны сыйпайды, кими сютно уютур кыйгысын кёреди, кими кыйнагъан сютно ызын жууады. Аш юйню ичинде тишируула ашыкмай юй ишлерин тамамлайдыла...

Алай бир заманда... машинадан арап тилде айтылгъан дин макъам эшитиледи. Ол ауаз арбазны, саулай элни да тынчлыгъын алады. Ким кыуанады: «Динибиз керти да кыйтды!» – деп, ким сагъышха кылады: «Была бизни эфендилерибизча айтмайдыла азанларын, бир кыйгы этдирген башхалык эслененеди», – деп. Аны эшитгенимде, жүрегиме бир кыйын, ауур сагъышла келдила...

Юйден тышына кырадым – анда деменгили таула тура эдиле. Ёмюрлюк. Тынч. Сабыр. Сабийлигимден бери ала мени сакълагъан кибики, жүрегиме жарык берип, жаныма кыанатла такыгъан кибики. Ала сёз айтмайдыла, алай мен аланы ичимден ангылайма.

...Кёп жылла мындан алгъа мен бу арбазда кюнюм ойнау, жыр, кюлюк бла толгъан онжыллык сабий эдим. Юйюрюбюз – атам-анам эм алты сабий – бирде кыйналыргъа тюшсе да, жүреклерибизден кыуанч бир заманда кетмегенди. Уллу байлыгыбыз жокъ эсе да, биз бек бай эдик. Кышда да, жазда да тийребиз бирге жыйылып, кырманлыкъла этип, бирликде, тириликде жарык кюнлени бирге ётдюрюучю эдик. Таулу жырла эшитилгенде, биреу тепсеп башласа, башхалары да кышула эдиле.

Ол кюнле, ол бирлик, ол таза заман жүрегимде терен орналып кыалгъандыла. Алай заман тюрленгенди. Кёз аллыбызда бир уллу дуня, уллу кырал чачылып кетди. Кёчгюнчюлюкню кыйгылары бошалай, унутулмай тургъанлай, бир жангы кыйгыла жетдила миллетиме. Кырал чачылыу бла бирге адамланы ич тутуруклары да чайкълды. Жангы кыралла туудула, жангы заманла хар бир адамгъа да жангы кыйгыла келтирдила.

Адам тутуруксыз жашаялмайды. Бири аны иште табады, бири – юйде, бири – динде. Кавказда да адамла динге эслерча бет бура башладыла. Алай бу бет буруу бла башха агъымла да келдила: салафитлик, ваххабитлик... Ала, аз-аздан ата-бабаларыбызны жолларын тыйып, аны орунун алгъан кибики болдула. Жашаубуз тюрленди. Кийимибиз тюрленди. Сёзюбюз тюрленди. Кёрюнюшюбюз тюрленди. Тишируулары

бир кѡаууму кѡара кийимлеге жабылып кѡалдыла, эр кишиле сакѡалларын узунуна жибердиле. Ариу таулу чепкенле, адетле, бизден тамыры бла кеталмагѡан тейрилик – туман ичинде бата башладыла...

Андан да аууру – тил унутула башлагѡаны болду. Таулу тил азайды, аны орунун башха тил алды. Адамла таулубуз деп, ол ат бла жашагѡанлыкѡга, таулулукѡ жюрекледен узая барады...

Уллу адамны сыйлау, намыс, адет бир жанына тюртюле барадыла. Аланы орунларына бир сууукѡ сѡзле келдиле: «Унут. Башха бол.» Мен бу сѡзлени жаза туруп, жюрегим кѡысылып кѡалады...

Эм кѡыйыны – ол бу жолѡга мени жууукѡ адамларым да тюшгенлериди. Мен айтдым. Алай сѡзлерим жетмеди. Таулу юйледе башха жырла эшитиле, башха сѡзле айтыла, тѡгерекге башха жолла жайылдыла. Таулу тил азая барады. Адет суууйду. Намыс унутулады... Мен кѡарап турама амалсыз.

Бу жалан мени юйюмде болгѡан туююдю. Бу кѡп юйюрлени кѡайгѡысыды. Ата-бабаларыбызны сѡзлери, жырлары, адетлери, тиллери – барысы да бизбиз. Тамырыбыз кесилсе, биз ким боллукѡбуз? Тили ѡлген миллет – ол кесин жокѡ этген миллетди.

Тилде тарых барды.

Тилде намыс барды.

Тилде жаныбыз барды.

Бюгюн биз жол айырылгѡандабыз. Бир жол – унутуу. Ол жол бла барсакѡ, бир кюн: «Биз ким эдик?» – деп сорур амал да тапмай кѡаллыкѡбыз. Башха жол – сакѡлау. Кѡыйын жол. Алай ол керти жолду. Бизге кереклиси – тилибизни сакѡлау. Сабийлеге ана тилни юйретиу. Адетни жюрекде тутуу. Ата-бабаларыбызны намысларын жокѡ этмей, тѡппебизде айландырыу. Дин жюрекде болсун, алай тамырыбыз ата-бабаларыбызды.

Мен ышанама: таулу миллет ѡлмез. Бир ана баласына ана тилде сѡз айтса – миллет жашайды. Бир сабий ата-бабасыны жырын эшитсе – миллет жашайды. Бир адам: «Мен кимме?» – деп сорса – миллет жашайды.

Таула тынч турадыла. Сабыр. Кѡп зат кѡрген.

Биз да таулулабыз. Тауларыбызгѡа ушап, башыбызны ѡрге кѡтюрюп, кѡыйын заманланы ѡтдюрейик. Кесибибизни ана тилибизни сакѡлайыкѡ. Ким да сукѡланыучу адет-тѡрелерибизни сакѡлайыкѡ. Жюрегибизни сакѡлайыкѡ. Тамырыбызны сакѡлайыкѡ.

Бир бирибизге кѡарап, бир тилде, бир жюрек бла айтайыкѡ: «Биз барбыз! Биз бир миллетбиз! Биз таулулабыз!»

ТИЛ ТЫННГАН КЮН

Тауланы ичинде хар бир зат да башха тюрлюдю. Анда жел бошуна урмайды – ол хапар айтады. Ол, тар ауузла бла ѡтнуп, ташлагѡа уруна айланнганда, ол тауушлада кѡартла бурун заманда сѡзлени эшитгендиле. Ата-бабаланы сѡзлерин. Жалан да ала билген сѡзлени. Асланны эсинде аппасы жел бла кѡалай сѡзлешгени кѡалгѡанды.

– Тынгыла, – дей эди ол, юйюню аллында ташда олтуруп, – бу бизни тилибизди. Аны унутургъа жарамайды. Биз селешген кезиуде – биз барбыз.

Аппасына тынгылай, Аслан кюле эди. Анга он эки жыл бола эди, аны себепли ол нёгерлери унутхан эски сёзледен эсе, бегирек телефон къайгысын эте эди. Жылла ётдюле. Эл тюрленди. Бирден тюрленип къалмады – аз-аз, кёзге терк кёрюнмезча.

Бек биринчи эски школ жабылды, анда къарт устаз тилни юйретирге кюреше эди. Андан сора къолундан кёп нал, ат керекле чыкъгъан миллет темирчи, уста ёлдю. Аны ызындан таулу сыбызгы ишлей билген устаз кетди. Кийиз ийлей билген адамла да бек аз болдула. Ахырында бири да къалмады. Мал сюрюуле да азайдыла. Аланы тау башына чыгъаруу да тохтады. Байрамла къысхардыла, андан сора уа тамам жокъ болдула. Аланы орунларына межгитле орналдыла. Ары бир да кёп адам жыйыла эди.

Иймам жаш адам эди, окъуулу, шахардан келген. Ол таукел эм тынч айта эди:

– Малкъарлы да жокъ, черкесли да жокъ, чеченли да жокъ, къумукълу да жокъ. Бир барыбыз да мусулийманлабыз. Башха барысы – миллет тил, миллет дин, миллет адет, миллет кийим – ол бёлюнюудю.

Межгитге жыйылгъанлагъа бу сёзле бир да ариу эшитиле эдиле. Тюз да кёрюне эдиле. Адамла къаугъаладан, жарлылыкъдан, башха унутула баргъан сезимледен арыгъан эдиле. Ала ачыкълыкны сюе эдиле. Ол оюмларына таянчакъ излей эдиле. Тауладан эсе да, кючлю зат болса ыразы эдиле. Аслан да къулакъ салып тынгылай эди. Ол ана тилинде аз селеше башлады.

Биринчиден, селешир адам аз болду. Андан сора: «Неге керекди?» – деп келди башына. Андан сора уялып башлады: «Бир терс сёз айтып къоярма», – деп. Асланны къарындашы къарт атасы айтхан сёзлени ангыламай башлады. Бир кюнде къарт атасы, бир сёз да айталмай, тынгылап къалды...

Аппасын асырагъан кюн адамла, жыйылып, дууа окъуй эдиле. Кеслерини тилде болгъан сёзлени эм жилиу жырланы эсге тюшюралмадыла. Айтып башласала, сёзлери юзюлюп, къатышып, тас болуп бара эдиле. Аслан, сюелип, башы сагъышха кирди, ангылау да келди: «Аппа кетгени бла, жалан да адам кетмегенди, сау дуния кетгенди». Ингирде ол аппасыны эски дефтерин тапды. Анда Асланны къарт аппасы аз тюбеген, сейир, ариу, эрттеги сёзлени жазып, аланы магъаналарын унутмазча ангылата эди.

Ол сёзлени бюгюннгю кюнде адамла жюрютмей эдиле. Аслан ол сёзлени окъуду, алай бир зат да ангыламады. Ол кезиуде аны жүрегини къоркъуу кирди: Аллахдан угъай, гюнях боллукъду деп угъай... Ич бошлукъдан, жашауну магъанасызлыгъындан. Танг атханлай, Аслан иймамгъа барды.

– Айтчы манга, – деди Аслан, – мен атамы атасыны тилин унутсам, Аллахгъа жууукъ боллукъмамы?

Иймам, анга тюрслепп, терен кырады да, былай айтды:

– Бек башы – ийманды.

– Да сора, тилим бла бирге, мен кесим ким болганымы унутсам а? – деди Аслан.

Иймам, жууап бермегенлей, бир кезиуню мычыды.

Ол шошлукны арасына тау жел уруп кирди. Аслан желни сезди. Ол, тар ауузу бла ётпюп, ташлагыа уруна жетди. Тау жел бир зат айтыргыа изледи. Алай Аслан желни не айтыргыа сюйгенин ангылаялмады. Жыл ётдю. Аслан аппасын эсинден кетермей айланды.

Сора Аслан, кыарт атасыча, сёзлени, аланы магъаналарын жыя башлады, кыартланы эсгериулерин жаза, жыр, жомакъланы магъанасын сора, элден элге, юйден юйге жюрюдю. Адамла биринчи сейирсинип, ызы бла уа эсде кыалгъан сёзлени магъаналарын хапарлап башладыла. Акырытын. Ашыкмай. Сакъ. Бир тас болгъан затны кыайтарып бергенча.

Аслан иймам бла даулашмады. Кесини динин да кыоймады. Алай бир затны ангылады: муслийман болгъан игиди, алай адам кеси ким болганын унутмазгыа керекди: тилин, тарыхын, адетин, намысын. Ала бизге ата-бабаларыбыздан келгендиле. Ала бизни ким болганыбызны билдиредиле. Бири кыарыусуз болса, башхасы да кыарыулу болмаз.

Бир кюн Аслан гитче кыарындашы аппасыны тилинде сёлеширге кюреше турганын эшитди: бир-бир сёзлени терс айта, бир-бир сёзлени тюз айта. Асланны кюрёги кыууанды. Биягы тау жел тау тарны ауузу бла ётпюп жетди. Бюгюн Аслан жел не айтыргыа сюйгенин ангылады. Кыарт атасыны сыфаты кёз аллына келди...

КЫУРУГЪАН ТЕРЕК

Тау тийре, сёз бла айтып-айтмазча, кюрёкни сылатхан бир бек ариу дуняды. Ол ариулукъну сёз бла угъай, кюрёк бла кёрюрге керекди. Аны тюрсюнюн толусунлай айтыргыа тил жетмейди.

Кёкге жете тургъан бийик таула, тейри бла сёлешгенча, адамны башын ёрге кётюртпюп, бийикге кыаратадыла. Тау жанында ёсген терекле узун тамырлары бла, буруннгу кыартлача, заман кёп билим берип, кёп ангылап кыарагъанча кёрюнедиле. Заман аланы бютюн да бек кыарыулу этгенди. Жашил бичен кырдыкла да тау аягында бийик ёсюп, жел ургъан сайын, назик кыызлача, ары-бери кыолларын созуп, акырытын жашауну жырын жырлайдыла.

Бу сейир тууралагыа кыарасанг, эсинге: «Кыалай сейирди мени жашауум, кыалай жарыкды», – деп келеди.

Кыыш келсе, табийгъат тюрсюнюн тюрлендиреди. Таула аппакъ кыар бла, кыарт амма сокыгъан жумушакъ кийиз бла жабылгъанча кёрюнедиле. Таула, юслерине кыарт аппаны кыой териден тигилген тонун кийгенча, кеслерин суукъ этмей тутадыла.

Тау тюрбюнде элни кыыйырында бир кыарт жашай эди. Эски эди аны юйю, мурдору ташладан кыаланып: аш хазырлагъан бёлюмю, от кыатын-

да мюйюште отунла жыйылып, ортада – ючаякъ, териледен къуралгъан жатхан жери. Башында – агъачдан къуралып отоула. Юйню башында ожакъ кёрюне эди.

Ким биледи, жашау къалай бла бурулгъан эди, алай къарт кеси жашай эди. Хар бир адам, ол къартны кёрселе, бир бирине шыбырдап сёлеше эдиле. Нек десенг, аны юйюню аллында жылла бла чакъмай тургъан бир терек бар эди.

«Жыйырма жылдан артыкъ бир чапыракъ да этмегенди», – дей эдиле адамла. Алай болгъанлыкъгъа, къарт киши, бир кюн да оздурмай, хар кюн сайын бир челек суу алып, чакъмагъан терекни сугъара эди. Жайда – кюн кыздырып тургъанда, кышда – къар азайгъан заманда. Къарт, терекни жанында бир кезиу мычып, ашыкъмай, аны бла хапар айтханча, аз-аз сууну терекни тамырларына къуя эди. Къоншулары, къартны этген жумушуна къарап:

- Акъылы кетгенди, харип, – дей эдиле.
- Бу къуругъанды, ёлгенди, неге суу къуюп кюресесе?
- Бу къарт терекни кесип кетерирге керекди.
- Булжургъа бир башха иш тап, – дей эдиле адамла.

Къарт киши, адамла айханнга эс бурмай, жууап бермей къоя эди.

Жылла ёте бара эдиле. Бир кюн, жай чиллесинде, кюн асыры бек къыздыргъандан, эшикке чыгъар амал жокъ эди. Адамла юйде, кими тереклени ауанасында олтура, башхасы юй жанында къошакъ тюбюнде заманларын ётдюре эдиле. Билмей тургъанлай, бир къаты, сынган таууш эшитилди.

Адамла, юйлеринден чыгыш:

- Бу чыкъырт таууш неди? – деп, бири биринден сордула.
- Къартны ол къуругъан тереги жарылгъанды, – дедиле.

Жыйылып, къартны юйюню арбазында къуругъан терекни къатына бардыла. Къарт, челеги бла суу келтирип, терекни къатында тура эди. Къарамдыл, къургъакъ тёммек табийгъатны иссилигин кётюралмай, эки жарылгъан эди.

– Ма, энди къара, терек сынды, биз санга айта эдик да, – дедиле адамла.

Алай къартны бети жарып тургъанын кёрдюле. Жууукъ келип къарасала, сейирсинирча бир зат кёрдюле.

– Тохтагъыз-тохтагъыз! Бу сейирге бир къарагъыз! – дей эдиле адамла.

Къуругъан терекни ичинде адамла бир сейир зат кёрдюле – терекни жарылгъан жеринде бир тири, жашил чапыракълы назик бутакъчыкъ кёрюне эди. Къарт кишини кёзлеринде жилимукъла жыйылып, кюнде тюрлю-тюрлю бетни ала эдиле. Къарт бир да бек къууанып, эрттеден бери ышармагъан бети жарый эди. Ол челекден сууну ашыкъмай, терекни тюбюне къуя эди.

Адамланы ичинде бири

– Бу сауду! – деди.

Къарт, башын энишге жиберип:

– Бу хар заманда да сау эди, – деди.

Ол кюнден башлап, бир адам да къартха къарап кюлмей эди. Хар ким къартны юйюню жаны бла ётгенде, тохтап, ол жашил, назик терекчикге къарай эдиле.

Адамла, къарт кишини хайырындан бир терен затны ангыладыла: адамны къайгырыуу, суюмеклиги, тёзюмлююгу, ышаныуу жансыз сунуп тургъан затха жан салыр амалы барды.

КЪАРТ АДАМ – ЮЙЮРНИЮ ЖЮРЕГИ

Кавказда къарт адам ёмюрледен келген адет бла намыс, акъыл, берекет эди. Къартны юйден чыгъарыу – бу сёз эски заманда айып угъай эсенг, къаргъыш кибик эшитилгендиле. Алай бу биз жашагъан заманда, бек сейир затлагъа тюбейбиз.

Бу хапар бир кюн мени башыма балта бла ургъанча жетди.

– Къартланы юйюнде кавказ миллетлени къартлары бардыла, – деди ишчи нёгерим.

Жюрегимде бир зат сынып къалгъанча болду.

«Бизде? Бизде алай болурму?» – дедим ичимден.

Мен, кёп сагъыш этмегенлей, барып, кеси кёзлерим бла кёрюрге изледим. «Кёрмесем, ышанырыкъ туююлме», – дедим кеси кесиме.

Мен Налчыкъ шахарда терекле арасына орналып тургъан къарт адамла жашагъан юйге бардым. Къабакъ эшигине жетгенлей, бир сууукъ жел мени бетиме урду. Ол жел – жюрекге басылып къалгъан ауурлукъ эди.

Арбазда къартла кёрюне эдиле. Кюн жылы эди, алай ала кюнде санларын жылытмай эдиле. Ала, къатхан жюреклерин жылытыргъа амал табаргъа кюреше эдиле.

Бири агъач шинтикде олтуруп, узакъгъа къарай, башхасы терекле арасында айлана, ючюнчюсю, ажашып, юйюн излеп айланнганнга ушай эдиле. Ким биледи, ётген жылларын эслерине тюшюре болур эдиле...

Мен юйню ичине кирдим. Телевизор ишлей эди, алай аны кёрген жокъ эди. Сёзле эшитиле эдиле, алай хапарлашыу жокъ эди. Тирилик бар эди, алай жашау жокъ эди.

Юйню таматасы мени кёрдю да, жарыкъ бет бла къарады. Нек келгеними билди. Тёрт къарт адам, кавказ миллетледен болгъанларын билдирди: бири эр киши, ючюсю – тиширыула. Сора мен таулу тиширыула бла сёлешир амал изледим. Ыразылыкъ алгъандан сора, бир акъ чачлы, кёзлери терен, арыкъ тиширыуу бла олтурдум.

– Амма, бу жерге къалай бла тюшдюгюз? – дедим, сёзюмю жумушатып.

Ол бир кесек сагъыш этди да, ашыкъмай, ичинден, теренден чыгъаргъан сёзлени айтды.

– Жашау... мени бу жерге келтирди, балам... – деди.

Хар сёзю – бир жара.

– Юч сабийден бири сау кьалды... экисин топуракъ алды. Эрим кыйыын ишледи... ахырында ауушду... Алай мен жангыз туююл эдим – жашыма ышандым...

Ол кёзлерин манга кётюрдю. Анда бир соруу бар эди: «Не ючюн?»

– Келиним мени суймеди. Сёз айтмай эди, алай кьарамы... кьарамы жанымы кесе эди. Юйюмде мен артыкъ адам болдум. Жашым экибизни ортасында кыйнала эди да, анга да кыйын болмасын деп, мен... кесим кетдим.

Бу «кесим кетдим» деген сёз – кылыч кибик жүрегиме кирди.

– Кесигизми кетдигиз? – дедим мен.

Ол башын энишге жиберди. Ана баласына ауурлукъ болмасын деп, кесин юйден кьоратхан эди.

Ол жиляды.

Бу сёзле, бу жилямукъла кьартлыкъны эм жангызлыкъны белгилери эдиле.

Мен кьартла жашагъан юйден чыкыгъанда, эшикте кюн жарыкъ таякъларын хар бир бюртюкге жетдире эди. Алай мени жүрегими кьарангылыкъ басып тура эди. Мен ол тиширюну жашын табаргъа кьаст этип, экинчи кюн муратыма жетдим.

Ол, мени кёргенде, жунчуду. Кёзлерин бир жанына бурду.

– Нек келдигиз? – деди, сёзюн кьаты этип.

– Анагъыз ючюн, – дедим.

Ол бир да бек терк ачууланды:

– Ол бизни бедишге кьалдырып айланады! Хар юйде тюрлю-тюрлю затла боладыла. Аны ючюн юйден кетергеми керекди?!

Мен анга жууукъ бардым. Сёзлерими бир-бир айтдым:

– Бедиш – ол анагъыз туююлду. Айыплы сенсе! Ананг санга жашау бергенди. Сен анга жангызлыкъ бергенсе.

Ол сёз айтмады!

– Эки ыйыкъ, – дедим. – Эки ыйыкъдан сора мен кьайтып келликме. Анагъыз юйде болургъа керекди. Болмаса... сиз кесигиз бу юйде болмазгъа керексиз. Бу юй атангы бла анангы кыйыныды.

Бу сёзледен сора, ол башын эншге жиберди. Артха айланып, бир сёз да айтмады.

Эки ыйыкъ, терк ётдю. Мен кьайтып ол юйге келдим. Кьабакъ эшикке жетгенде, жүрегим кысылды. Кьабакъ эшик ачылды. Аллымда – ол тиширыу.

Алай бу кере ол башха эди: кёзлери – жарыкъ, бети – жылы, юсюнде – таза, ариу кийимле.

Ол, мени кёргенде, баласынача кьууанды:

– Кьарачы! Келиним манга бу кийимлени алгъанды!

Ананы жүреги таш туююлду. Тюз сёз, тюз ниет аны эритип кьояды. Мен бир сёз айталмадым.

Ол кьарт тиширыу юйюне кьайтып келген эди.

Мен бир затны андан да терен ангыладым: бу юйге ана кыйтып келмегенди – бу юйге адамлык кыйтып келгенди.

Мен кетип бара эдим. Терекле шууулдай эдиле. Кюн биягыча жарык эди. Мен да бу күн башха адам болдум. Ангыладым: кырт адам – ол өткен өмүр туюлду. Кырт адам сени келеченди.

Ананы тас этсенг – кесинги тас этесе.

Кыртны юйден чыгарган юй бош кылады.

Кырт адам – юйорню тамырыды.

Тамырны кессенг – берекет кыруйду.

Бюгүн сен атанга-ананга не этсенг, эттенинг тамбла, ажамай, сага артха кыйтырыкыды.

ХАЛАЛЛЫКЪ

Бу уллу шахарда кечегиде да жарык чыракыла орамланы жарытып турадыла.

Бир тишируу юч сабийи бла келген эди ары.

Ала жашаган фатар бир да гитче эди: жатар отоу, ашар бөлүмю, тар жуунур жери бла аяк кийим тешер жери.

Тишируу уллу шахарга амалсыздан келген эди. Орус кыралда аллай шахарла кепдөле. Иш табылганы жок, адамланы жашаулары жарыксыз, эркегыруула кеслерин ичиге берип, юйорлерине жарамай, сабийлерин, юйорлерин насыпсыз этип. Бу тиширууну жашауу да алапат кыралмаганлай, эринден айырылып, иш излеп, мадар табарга ышанып келген эди. Айхай, уллу шахарны жарык чыраклары хар бир адамга да бирча жарымайдыла.

Келген күнүндөн башлап, тишируу иш излеп, биринчи не тапканына угбай дегенлей, ишлеп башлаган эди. Биргесине келтирген ачачыгы бир айга фатарга төлөргө жетгени себеппи, ишге чыкмай, бир күн да жарамай эди. Уллу сабийи онжыллык болуп, анасына болушлук этип, кесинден гитчелерине кез-кыулак бола эди. Бир иш бла калмай, тишируу экинчи, ючюнчү ишге таукел болуп, ыйыкны жети күнүндө жети күн ишлей эди. Аны жигитлиги бла сабийле ачжаланганч болмай, сабий садха да жүрүп, окыууга да барып, фатарга төлөргө да ачча жетишдирип турдула. Алай, башхалача, уллу тюкенде кийимлерин жангыртырга, солурга амалы болмаганды. Сабийи: «Анам, ол ариу гинжини ал манга», – десе, кезлери жилимукдан толуп кыала эди. Уллу сабийлерине айтып ангылатса да, кичи сабийи, ачча жокду дегенни ангыламай эди. Алай эте, жыл бла жарым, юч жерде ишлеп, тишируу амал табарга кюрешип жашады.

Фатарны иеси кыаршыда жашаганды.

Ол фатар жанына кез-кыулак бола турганы себеппи, өткен жыл бла айланы ичинде тиширууну хар күн сайын танг атханы бла сагыт бешде юйден чыкканын кезгенлей турган эди. Бир күн калмай, тиширууну чыгыуу бла, сагыт ненча болганын биллик эдинг.

Ол тиширыу бир да тауушсуз, кишини уятып кьоймайым, сабийле жукьласынла дегенча чыгъа эди. Кьолунда – бохчасы, аш алса, салыр оруну, эки оруну окьуна.

Юйюне ол тюрлю-тюрлю заманлада кьайта эди. Бир-бирде ингирде, бирде уа бек кеч болгъанда.

Фатарны иеси кеси кесине: «Бу не да эки, не да юч иште ишлей болур. Жыл бла жарымны ичинде бир кере да тёлер ахчасын мычыт-магъанды. Бир кюннге да кеч этмегенди», – дей эди.

Ол не айтханын биле эди.

Нек десенг, эртте заманда ол кеси да башха тюрлю жашай эди. Узакь жерден келип, иш табаргъа заман керек болуп, фатарланы учузун излеп, кечеле бла ишлеп, капегин капекге кьошуп жашай эди. Алай аны юч сабийи жокь эди. Кеси кесин тутуп жашай эди. Сабийле ачлай кьаладыла деген кьоркьуу жокь эди анга.

Аллах биледи, аны ючюн, ол тиширыугъа кьарап, жүреги кьыйнала болур эди.

Бу жыл кьалай эсе да кьыш бир да бек сууукь болду.

Ингиринде фатарны иеси юйюнде олтуруп, кьолунда бюгюлген кьагьыт тутта эди.

Кёп жазып кюрешмеди. Бир ненча тизим жазды: «Жангы жыл келе турады. Бу айда фатаргъа берлик тёлеуню кесинге кьой, сабийлени кьу-уандыр, суйген затларын ал».

Ызы бла дагъыда: «Сен кьаты тиширыуса, не кьыйын ишлени да кётюраллыкьса», – деп жазайым деди да, алай жазмай кьойду. Огъесе: «Сен бир да бек иги анаса», – деп жазайым деди да, алай да жазмады.

«Бу сёзле артыкьдыла», – деди кеси кесине.

Жазмасын конвертте салды да: «Тамбла анга барырма. Бармай ама-лым жокьду», – деди.

Эрттенлиги бла ол эшикни кьакьды.

Эшик бир да терк ачылды.

Тиширыу, ишге барыргъа хазырланып, тыш кийимин кийип тура эди. Аны бети кьайгьылы болду. Кёзлерине тынгысызлыкь орналды: «Бизни фатардан кьыстапмы кьоярла?» «Фатарны хакьын кётюрюрге умутуму барды?»

Кьолунда бохчасын кьаты кьысды.

– Кюнюгюз ахшы болсун! – деди ол акьыртын.

Фатарны иеси башы бла саламлашды да, кьолун узатып, конвертни берди.

– Бу сизгеди, – деди ол.

Тиширыу бир да бек жунчуду.

– Бу неди? – деп сорду ол.

– Ач да кьара, – деди фатарны иеси.

Тиширыу конвертни сууукь кьолларына алды да, акьыртын, бар-макьлары бла ачды.

Конвертни ичинде, эки бёлюнюп, бир ариу сураты бла кьагытны кёрдю.

Кёзлери бла жазылган айтымланы окъуду: «Жангы жыл келе туралды. Бу айда фатаргъа берлик тёлеуню кесинге кьой, сабийлени кьууандыр, суйген затларын ал».

Тиширыу, сейирсинип, сирелип кьалды.

Ызы бла, ичинде бир кьаты таш эриген кибик болду.

Ол акьыртын, аркъасын кьабыргъагъа ышып, энишге чёкдю.

Жияды...

Кьаты жиямады. Акьыртын жияды.

Кёп кюнлени кесин темирча тутхан адамла жияйдыла алай.

– Мен... – аны ауазы кьалтырай эди. Ол бетин кьоллары бла жапды. – Мен сабийлеге не тюрлю сылтау кьурайым деп тура эдим.

Аны кёз жиямукълары кьагытны юсюне тюше эдиле.

Фатарны иеси, не айтыргъа билмей, кьайры кьараргъа билмей, сирелди. Ол: «Сау бол!» – деген сёзлени эшитирге хазыр эди.

Алай адам жүреги шошайгъандан кьарыусуз боллугъун билмей эди.

Тиширыу сабийлеге сылтау кьуараргъа излегенин эшитгенде, ол кёз аллында ол сабийле, аналары бла бара, тюрлю-тюрлю гинжилени, башха оюнланы кёре, алагъа термилгенлерин кёрдю.

«Къалай керти иш этдим», – деп келди аны эсине.

«Бир зат айтыргъа керекди», – деди кеси кесине.

«Бошду, бошду, кьайгырма. Хар зат да тап болур».

Алай ауузундан бир сёз да чыгаралмады.

Бир кесек мычыды да, башы бла: «Сау кьал!» – деди да чыкьды.

Арбазда шинтикге олтурду да, сагъышха кирди.

Бир, эки, ким биледи, ненча такъыйкъа.

Ол аллында жолгъа кьарай эди. Алай жолну кёрмей эди. Аны эсинде тар жерде тиширыу кьолунда конверти бла олтура эди.

Аны сагъышлары: «Бу жашау къалай кьуаралгъанды? Бирле ахыр кьарыуларын салып, энтта да бир ай тёзерге керекди, аны ызы бла дагъыда, дагъыда... Башхаланы уа бир конверт бла келе турган Жангы жылны жарыкъ этер амаллары барды...»

Ол терен солуду да, арбазда машинасына олтуруп, жолгъа тебиреди.

Кетерни аллында ол, башын ёрге кётюрюп, фатарыны терезесине кьарады. Бетинде жарыкъ ышарыу орналды. Нек десенг, ол туура биле эди: бу юйде быйылгъы Жангы жыл жарыкъ кюнле бла келликди.

Ким биледи, бу тиширыуну юйюрюнде бу жыл биринчи кере жарыкъ кюнле бла келе болур.

БАШЛАРЫ

ПОЭЗИЯ

А. С. ПУШКИН. Назмула	2
БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Назмула	16

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД ТУУГЪАНЛЫ – 140 ЖЫЛ

КЕТЕНЧИЛАНЫ Мусса. Шахмырзаланы Саидни поэзиясыны тил эм маданият хазнасындан. <i>Статья</i>	33
---	----

ПРОЗА

КЪАЙТАЛАНЫ Исмайыл. Таулу тасхачыны хапары. <i>Роман</i>	50
--	----

БИРЛИКДЕ – ТИРЛИК

БЕЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Олжас атлы алам. <i>Статья</i>	116
Шамиль ДЖИКАЕВ. Назмула	130
Валерий ЛАТЫНИН. Назмула	135
Нина ПОПОВА. Назмула	140

ЮБИЛЕЙ

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Келбетликни жол нёгер этген тенгибиз. <i>Статья</i> . . .	145
ШАУАЛАНЫ Разият. Игиликни ызы. <i>Повесть</i>	151
Жашау а барады. <i>Ушакъ</i>	178

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

АППАЕВА Жаухар. Наряд горянки. <i>Статья</i>	186
КУРДАНЛАНЫ Ирина. Таулу тиширыулары жаулукулары. <i>Статья</i>	210

ТАУ ХАПАР

АТМУРЗАЛАНЫ Фатимат. Хапарла.	213
---------------------------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (247)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.
Подписной индекс П5890

Корректор *Т. С. Гелястанов*

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 02.06.2026.

Выход в свет 24.06.2026. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT, SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 804 экз. Заказ №1212.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 106,02 руб., за 6 мес. – 318,06 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного электронного оригинал-макета

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-41-05**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кѣз къарама бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Сау кыралга айтылган

Эфендиланы Кынамат, Москваны 2025 жылда Правительство-суну жаш алимге аталган сау-гъасыны лауреаты, биргесине ишлеген Полина Алексеева бла эшек губусну (ракны) багъыуда фотодинамика терапия амалны Россейде биринчи кыурагъанды. Ол чыгъарган фотодинамика терапия эшек губусну, кыумулжу тургъанланы бир-эки кереге жокъ этип кыояды. Клиникалада адамны этинде, ётунде, мыйысында бардырылган багъыуну кёрюмдюлерини ахыр эсеплери алимлени сейирге кыалдыргъандыла.

Кынамат, КъМКъУ-ну «Медицинская физика» бёлюмюн бошагъандан сора, Москвада МИФИ-ге – ядерный илмуну дуния башында болган араларындан бирине – киреди, бусагъатда Россейни Илмула академиясыны Битеулю физика институтуну лазер биоспектроскопия лабораториясында ишлейди.

Фотодинамика терапияда адамны ичине керекли дарманны кийи-редиле, ол дарман ауругъан клеткалагъа аз-аздан иги сингигенден сора, эшек губусну лазер бла кюйдюретиле.

Кынаматны фотодинамика терапия бла химиотерапияны бирик-дирирге умуту барды. Бусагъатда алимни Нальчикде жангы онко-диспансерде фотодинамика терапияны кабинетин ачаргъа мураты барды.

Москваны 2025 жылда Правительствосуну жаш алимге аталган сау-гъасын Кынаматха бла Полинагъа бере, Сергей Собянин: «Бу амал И. М. Сеченов атлы МГМУ-ну 1-чи клиника больницасында жетишим-ли хайырланылады. Жангы амал бла Москвада адамны этинде-женинде, санында-чархында чыкыгъан эшек губусну багъып башлагъандыла. Келир заманда адамны тюрюлю-тюрюлю жараларын, этинде чыкыгъан аурууларын, кюйгенлерин багъыуда хайырланырыкыдыла», – дегенди.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, журн. «Минги-Тау».
smikbr.ru/mingitau

ЭФЕНДИЛАНЫ КЪАНАМАТ